

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГІРУК ВОЛОДИМИР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 343.985:343.62-053.2

ТАКТИКА ДОПИТУ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ
ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. В. Гірук**

Науковий керівник **Мировська Анна Всеволодівна,**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Гірук О. В. Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено дослідженню актуальних питань тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

З'ясовано теоретичні та правові засади тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів та її значення для розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної категорії.

Сформовано узагальнений портрет особи малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів, використання якого сприятиме виявленню джерел інформації про злочин та дозволить обирати найбільш ефективні тактичні прийоми допиту.

Визначено способи вчинення насильницьких злочинів відносно малолітньої особи та обґрунтовано їх вплив на формування показань малолітнього потерпілого. Запропоновано розподіл насильницьких дій, вчинених відносно малолітньої особи на такі різновиди: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство.

Встановлено зміст елементів обстановки вчинення насильницького злочину відносно малолітніх потерпілих, зокрема: психологічних відносин, що виникають між учасниками події, місця вчинення насильницького злочину, часу та хронологічної характеристики події, періодичності спогадів того, що трапилося і, пов'язаних з цим переживань. Доведено значення обстановки вчинення насильницького злочину в процесі формування показань малолітнього потерпілого.

Виокремлено об'єктивні та суб'єктивні фактори, які обумовлюють психологічні засади формування показань малолітньою особою на етапах сприйняття, запам'ятовування та відтворення події злочину.

Проаналізовано теоретичні та практичні рекомендації щодо використання спеціальних знань під час допиту малолітніх потерпілих. Запропоновано під час вирішення питання про залучення до допиту малолітньої особи спеціалістів враховувати психічний та фізичний розвиток допитуваного.

Акцентовано увагу, на доцільності залучення під час допиту малолітнього потерпілого у віці від 2 до 7 років дитячого психолога, у віці від 7 до 14 років – педагога.

Доведено, що підготовка слідчого до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, повинна відбуватись із урахуванням вікових та індивідуальних психологічних особливостей розвитку дитини та дозволить забезпечити психологічний контакт між слідчим та допитуваним. З'ясовано, що типовими джерелами інформації про малолітнього потерпілого є: безпосередньо сама малолітня особа; батьки або інші законні представники малолітнього; характеризуючі матеріали з місця навчання; відомості, які містяться у показаннях свідків.

Систематизовано ситуації, які виникають під час допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів, зокрема: 1) малолітній потерпілий надає достовірні показання; 2) малолітній потерпілий не з'являється до слідчого для проведення допиту, відмовляється надавати показання; 3) малолітній потерпілий надає недостовірні показання; 4) малолітній потерпілий не пам'ятає обставин злочину. Запропоновано для вирішення типових слідчих ситуацій використовувати диференційовану систему тактичних прийомів допиту, зокрема: організаційних, психологічних, вербально-поведінкових та комунікативно-діяльнісних.

Запропоновано криміналістичні рекомендації щодо застосування під час допиту тактичних прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів з метою подолання протидії розслідуванню.

Висвітлено основні форми використання тактичних ризиків під час допиту, а саме: ризики, пов'язані безпосередньо з проведенням зазначеної слідчої (розшукової) дії; ризики, пов'язані з обранням тактичних прийомів; ризики, пов'язані з обранням місця, час та порядку допиту; ризики, пов'язані із заміною однієї слідчої (розшукової) дії на іншу. Окреслено тактичні прийоми, що містять в собі тактичний ризик, зокрема: пред'явлення доказів під час допиту, якщо таке пред'явлення носить несподіваний характер; пред'явлення одразу найвагомішого доказу чи усього комплексу наявних доказів; допит на місці вчинення насильницького злочину

З'ясовано чинники, які впливають на зростання тактичного ризику під час допиту та аргументовано підходи щодо визначення допустимості тактичних ризиків.

Ключові слова: малолітній потерпілий, допит, тактичний прийом, особа злочинця, спосіб злочину, спеціальні знання, психолог, педагог, протидія розслідуванню, активізація пам'яті, тактичний ризик.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гірук В. В. Характеристика малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів: криміналістичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 5-2. С. 131–134.
2. Гірук В. В. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила насильницький злочин відносно малолітнього потерпілого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С. 221–224.
3. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.
4. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 26. С. 118-121.
5. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство*. 2017. № 4-2. С. 178-182.
6. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322-327.
7. Гірук В.В. Організація допиту малолітнього потерпілого. *Юридична наука*. 2019. №7. С. 178-184.
8. Гірук В.В. Допит малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. тактичні особливості та процесуальні засади. *Юридична наука*. 2020. №2. С. 199-205.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 117-119.

10. Гірук В. В. Способи вчинення насильницьких дій щодо малолітніх осіб. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: зб. тез та доповідей міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 трав. 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 1. С. 135–137.

11. Гірук В. В. Тактичні правила підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., (м. Львів, 18-19 серпня 2017 р.). Львів, 2017. С. 102-105.

12. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 147-151.

13. Гірук В.В. Окремі аспекти використання досягнень сучасної науки та техніки під час допиту малолітнього потерпілого. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 лют. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 200–201.

SUMMARY

Giruk V.V. Tactics of interrogation of juvenile victims of violent crimes. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.09 – criminal procedure and criminalistics; forensic examination; operational investigative activity. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the research of topical issues of interrogation tactics of juvenile victims of violent crimes.

The theoretical and legal bases of tactics of interrogation of juvenile victims of violent crimes and its significance for the investigation of criminal offenses of the studied category are clarified.

A generalized portrait of a juvenile victim of violent crimes has been formed, the use of which will help to identify sources of information about the crime and allow to choose the most effective interrogation tactics.

The ways of committing violent crimes against a juvenile are determined and their influence on the formation of the testimony of a juvenile victim is substantiated. The division of violent acts committed against a minor into the following types: physical, psychological, sexual and economic violence is proposed.

The content of elements of the situation of committing a violent crime against juvenile victims is established, in particular: psychological relations that arise between the participants of the event, the place of the violent crime, time and chronological characteristics of the event, periodicity of memories of events and related experiences. The significance of the situation of committing a violent crime in the process of forming the testimony of a juvenile victim is proved.

The objective and subjective factors that determine the psychological basis of the formation of testimony by a minor at the stages of perception, memorization and reproduction of the crime are identified.

Theoretical and practical recommendations on the use of special knowledge during the interrogation of juvenile victims are analyzed. It is proposed to take into account the mental and physical development of the interrogated when deciding on the involvement of specialists in the interrogation of a minor.

Emphasis is placed on the expediency of involving a child psychologist aged 2 to 7, and a teacher aged 7 to 14 during the interrogation of a minor victim.

It is proved that the preparation of the investigator for the interrogation of juvenile victims of violent crimes should take into account the age and individual psychological characteristics of the child's development and will provide psychological contact between the investigator and the interrogated. It was found that the typical sources of information about a minor victim are: the minor himself; parents or other legal representatives of the minor; characterizing materials from the place of study; information contained in the testimony of witnesses.

The situations that arise during the interrogation of a juvenile victim of violent crimes are systematized, in particular: 1) the juvenile victim provides reliable testimony; 2) the juvenile victim does not appear before the investigator for questioning, refuses to testify; 3) the minor victim gives unreliable testimony; 4) the juvenile victim does not remember the circumstances of the crime. It is proposed to use a differentiated system of tactical methods of interrogation to solve typical investigative situations, in particular: organizational, psychological, verbal-behavioral and communicative-activity.

Forensic recommendations have been proposed for the use of tactics to activate the memory of juvenile victims of violent crimes during the interrogation in order to overcome opposition to the investigation.

The main forms of using tactical risks during the interrogation are highlighted, namely: risks directly related to the specified investigative (search) action; risks associated with the choice of tactics; risks associated with the choice of place, time and procedure of interrogation; risks associated with the replacement of one investigative (search) action by another. Tactics involving tactical risk are outlined, in particular: presentation of evidence during interrogation, if such

presentation is unexpected; presentation of the most important evidence or the whole set of available evidence at once; interrogation at the scene of a violent crime.

The factors influencing the growth of tactical risk during the interrogation are clarified and the approaches to determining the acceptability of tactical risks are substantiated.

Key words: juvenile victim, interrogation, tactics, identity of the offender, method of crime, special knowledge, psychologist, educator, counteraction to the investigation, activation of memory, tactical risk.

LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION:

where the main scientific results of the dissertation are published:

1. Giruk V.V. Characteristics of juvenile victims of violent crimes: forensic aspect. *Scientific Bulletin of Kherson State University, series "Legal Sciences"*. 2016. Vip. 5-2. P. 131–134.
2. Giruk V.V. Forensic characteristics of a person who committed a violent crime against a minor victim. *Legal scientific electronic journal*. 2016. №6. P. 221–224.
3. Giruk V.V. Tactical and procedural features of the use of special psychological and pedagogical knowledge in the interrogation of juvenile victims of violent crimes. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. P. 60–65.
4. Giruk V.V. Neutralization of opposition to the investigation during the interrogation of juvenile victims of violent crimes. *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Ser. : Jurisprudence*. 2017. № 26. P. 118–121.
5. Giruk V.V. The content and features of the application of methods of activating the memory of juvenile victims of violent crimes. *Law and society*. 2017. № 4-2. P. 178-182.
6. Giruk V.V. Tactical risks during the interrogation of juvenile victims of violent crimes. *Entrepreneurship, economy and law*. 2018. № 6. P. 322-327.
7. Giruk V.V. Organization of interrogation of a minor victim. *Legal science*. 2019. №7. P. 178-184.
8. Giruk V.V. Interrogation of juvenile victims of violent crimes. tactical features and procedural principles. *Legal science*. 2020. №2. P. 199-205

which certify the approbation of the dissertation materials:

9. Giruk V.V. Influence of the situation of committing violent acts on the formation of the testimony of a minor victim. *European integration of Ukraine: current state and prospects of development*: coll. abstracts and reports of the final

scientific-theoretical. conference dedicated to the Day of Science and the 95th anniversary of the National Academy of Internal Affairs (Kyiv, April 22, 2016). Kyiv: Nat. acad. internal Affairs, 2016. P. 117-119.

10. Giruk V.V. Ways of committing violent acts against minors. *Development of the legal system of Ukraine in today's conditions*: Coll. abstracts and reports int. scientific-practical conf., (Kharkiv, May 5-6, 2017). Kharkiv, 2017. Part 1. P. 135–137.

11. Giruk V.V. Tactical rules of preparation for interrogation of juvenile victims of violent crimes. *Problems and state of observance of human rights protection in Ukraine*: materials of int. scientific-practical conf., (Lviv, August 18-19, 2017). Lviv, 2017. P. 102-105.

12. Giruk V.V. Tactical and procedural principles of interrogation of juvenile victims of violent crimes. *Current issues of criminal procedure, criminology and forensic science*: materials interdepartmental. scientific-practical conf. (Kyiv, November 24, 2017). Kyiv, 2017. Part 2. P. 147-151.

13. Giruk V.V. Some aspects of the use of the achievements of modern science and technology during the interrogation of a minor victim. *The use of the achievements of modern science and technology in the detection of crimes*: interdepartmental materials. scientific-practical round table (Kyiv, February 25, 2021). Kyiv: Nat. acad. internal Affairs, 2021. P. 200–201.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТАКТИКИ ДОПИТУ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	24
1.1. Характеристика особи малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів	24
1.2. Вплив способу вчинення насильницького злочину на формування показань малолітнього потерпілого	53
1.3. Значення обстановки вчинення насильницького злочину для формування показань малолітнього потерпілого	78
Висновки до розділу 1	87
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОПИТУ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	89
2.1. Психологічні засади формування показань малолітнього потерпілого	89
2.2. Особливості використання спеціальних знань під час допиту малолітнього потерпілого	102
2.3. Залучення спеціаліста до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів	109
Висновки до розділу 2	124
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	126
3.1. Підготовка до допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів	126

3.2. Зв'язок системи тактичних прийомів допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів із слідчими ситуаціями	149
3.3. Прийоми активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів	165
3.4. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих та шляхи їх уникнення	181
Висновки до розділу 3	192
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200
ДОДАТКИ	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ЗМІ	Засоби масової інформації
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
КСЕД	Комерційна та сексуальна експлуатація

дитини

ООН	Організація об'єднаних націй
ОРД	Оперативно-розшукова діяльність
СОГ	Слідчо-оперативна група
ЮНІСЕФ	Дитячий фонд ООН (англ. United Nations Children's Fund)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Насильницькі злочини відносно малолітніх останніми роками набувають загрозливих масштабів та негативно впливають на нормальний здоровий розвиток дітей. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 150 млн дівчат і 73 млн хлопчиків віком до 18 років піддавалися різним формам насильства та експлуатації. Державним комітетом статистики спільно з Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) на території України зафіксовано понад 60 % дітей, у віковій групі від 2 до 14 років, які зазнають щонайменше однієї з форм насильства¹.

Значний резонанс, в контексті досліджуваної проблеми, належить злочинам, пов'язаним із домашнім насильством та таким небезпечним його проявам, як вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, посяганням на статеву недоторканість тощо.

Згідно з даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора, упродовж 2017 року відносно малолітніх осіб зареєстровано 2,2 тис. кримінальних правопорушень, серед яких переважають: насильницькі – 162 (7,3 %); корисливо-насильницькі – 202 (9,2 %), статеві – 39 (1,8 %); у 2018 році – 2,2 тис. кримінальних правопорушень, з них: насильницькі – 157 (7,1 %); корисливо-насильницькі – 187 (8,4 %); статеві – 28 (1,3 %); у 2019 році – 2,2 тис. кримінальних правопорушень, зокрема: насильницькі – 191 (8,6 %); корисливо-насильницькі – 152 (6,9 %); статеві – 92 (4,1 %); у 2020 році – 2,1 тис. кримінальних правопорушень, з яких: насильницькі – 173 (8,5 %); корисливо-насильницькі – 103 (5,0 %); статеві – 151 (7,4 %). У 2021 році на території України відносно малолітніх осіб зареєстровано 402 кримінальних

¹ Sustainable development goals Ukraine. Monitoring report. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/ukr/st_rozv/publ/SDGs13.01.2020_engl.pdf.

правопорушення, з яких переважну більшість становлять: насильницькі – 41 (10,1 %); корисливо-насильницькі – 16 (3,9 %), статеві – 20 (4,9 %)².

Напрями протидії аналізованій категорії протиправних діянь залежатимуть не лише від своєчасності виявлення ознак насильницьких злочинів, вчинених відносно малолітніх осіб та обґрунтованості прийнятих рішень про початок кримінального провадження, але і від повноти та точності виявлених та зафіксованих слідів, і в першу чергу психофізіологічних особливостей малолітнього потерпілого.

Водночас, за результатами опитування слідчих Національної поліції України, більшість респондентів вказує на дефіцит інформації щодо особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій з малолітніми (55,9 %), в тому числі і відсутність методичних розробок стосовно тактики допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів (70,4 %) та специфіки використання спеціальних знань (38,8 %).

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали фундаментальні праці фахівців у галузі криміналістики, кримінології, психології, кримінального права та процесу: Ю. П. Аленіна, В. Д. Басая, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Т. В. Варфоломеевої, В. К. Весельського, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Я. Горбачевського, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, О. А. Кириченка, Н. І. Клименко, В. П. Колмакова, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Маляренка, Г. А. Матусовського, Д. Й. Никифорчука, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, Д. О. Савицького, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Д. Б. Сергєєвої, О. П. Снігерьова, О. В. Таран, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, М. І. Хавронюка, В. Г. Хахановського, П. В. Цимбала,

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна) : наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, І. Я. Фрідмана, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила та ін.

Водночас актуальні питання тактики допиту вивчали: В. О. Коновалова – тактику допиту свідків (1953); В. Ю. Шепітько – психологію та тактику допиту неповнолітніх (1991); В. К. Весельський – тактичні проблеми допиту (1999); Т. П. Матюшкова – тактику допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів (2006); Н. М. Максимішин – криміналістичні та процесуальні аспекти судового допиту (2009); Д. М. Піскун – тактичні та психологічні основи очної ставки (2009); І. А. Колесник – тактику виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків (2010); Н. В. Павлюк – процес формування показань неповнолітніх (2011); Н. М. Калинюк – тактику проведення очної ставки (2012); О. М. Процюк – кримінальну процесуальну регламентацію та тактику допиту неповнолітнього підозрюваного (2017); І. А. Жалдак – тактику проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб (2020).

Аналіз наявного наукового доробку дає змогу дійти висновку, що досі не здійснено окремого комплексного наукового дослідження, присвяченого вивченню проблем тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Це слугує підґрунтям можливого формування недостовірних показань малолітніми потерпілими, спричиняє низький рівень методичного забезпечення процесуальної діяльності слідчих та призводить до затягування розслідування. Зазначене зумовлює вибір теми дисертаційного дослідження та визначає його актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки (Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015); Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015; п. 7 Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–

2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275; Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 29 жовтня 2015 року (протокол № 20) і зареєстровано Координаційним бюро Національної академії правових наук України (№ 1065, 2015 рік).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є формування науково обґрунтованих засад тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність виконання таких *завдань*:

- окреслити криміналістично значущі ознаки особи малолітнього потерпілого та визначити кореляційні зв'язки з особою злочинця;
- визначити способи насильницьких злочинів щодо малолітніх та з'ясувати їх вплив на формування показань малолітнього потерпілого;
- з'ясувати вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого;
- встановити психологічні засади формування показань малолітнього потерпілого;
- визначити особливості використання спеціальних знань під час допиту малолітнього потерпілого;
- систематизувати тактичні та процесуальні особливості залучення спеціалістів до допиту малолітніх потерпілих;
- розробити комплекс тактичних правил планування та підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів;
- запропонувати систему тактичних прийомів допиту малолітніх потерпілих для вирішення типових слідчих ситуацій під час розслідування насильницьких злочинів;

– систематизувати тактичні прийоми активізації пам'яті малолітніх допитуваних для подолання протидії розслідуванню;

– визначити допустимість тактичних ризиків під час допиту малолітніх потерпілих у конкретних слідчих ситуаціях та запропонувати шляхи їх уникнення.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі кримінального провадження та проведення допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Предмет дослідження – тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та оптимального урахування специфіки об'єкта та предмета дослідження в роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: *формальної логіки* (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) – для детального з'ясування змісту досліджуваних питань (розділ 1, 2, 3); *порівняльно-правовий* – під час аналізу норм матеріального та процесуального права, наукових категорій, визначень і підходів (розділи 1, 2, 3); *історико-правовий* – для дослідження генезису і стану наукового розроблення проблем, пов'язаних з тактикою допиту малолітніх осіб (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2., 3.3); *системноструктурний* – для формування організаційно-тактичних завдань слідчого в процесі допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів (розділ 3); *системного аналізу* – у контексті визначення напрямів удосконалення тактики допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів (підрозділ 3.4); *статистичний* – задля підтвердження теоретичних висновків даними державної та відомчої статистики, узагальнення результатів вивчення емпіричних джерел (розділи 1, 2, 3); *соціологічний* – з метою підтвердження наукових висновків даними анкетування слідчих органів досудового розслідування (розділи 1, 2, 3).

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані матеріали Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального

прокурора за період 2008–2020 років; узагальнені результати вивчення матеріалів 63 кримінальних проваджень (справ) про насильницькі злочини відносно малолітніх потерпілих (ст.ст. 115, 121, 126-1, 135, 137, 149, 151-1, 152, 155, 156, 156-1 КК України), що перебували у провадженні упродовж 2008–2020 років; зведені дані опитування слідчих Національної поліції України (152 респонденти з міста Києва, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Львівської, Одеської областей); огляди судово-слідчої практики, офіційні звіти й довідки, інший практичний матеріал підрозділів Національної поліції України, а також особистий досвід слідчої роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні монографічних досліджень, у якому комплексно висвітлено теоретичні положення та розроблено практичні рекомендації щодо тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, сформульовано низку положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

- запропоновано класифікацію форм насильницьких дій відносно малолітніх потерпілих (фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство) з подальшим виокремленням способів їх вчинення для з'ясування впливу на формування показань малолітнього потерпілого та обрання найбільш раціональних тактичних прийомів допиту;

- окреслено зміст елементів обстановки вчинення насильницького злочину відносно малолітніх, які впливають на формування показань потерпілого (психологічні відносини, що виникають між учасниками події, місце вчинення насильницького злочину, час та хронологічна характеристика події, часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання);

- запропоновано диференційовану систему тактичних прийомів допиту (організаційні, психологічні, вербально-поведінкові та комунікативно-діяльнісні) малолітніх потерпілих залежно від слідчих ситуацій на різних етапах розслідування насильницьких злочинів, а також з урахуванням вікових особливостей допитуваного;

удосконалено:

- типологію особи малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів, залежно від форм віктимного зв'язку зі злочинною подією, що сприяє виявленню джерел інформації про злочин і позначається на обранні тактичних прийомів допиту з метою забезпечення психологічного контакту з допитуваним;

- рекомендації щодо використання спеціальних знань під час допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів, з урахуванням психічного та фізичного розвитку допитуваного;

- криміналістичні рекомендації щодо застосування тактичних прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів під час допиту, для подолання протидії розслідуванню;

дістало подальший розвиток:

- підходи щодо визначення особливостей психологічних засад формування показань малолітнього потерпілого на етапах сприйняття, запам'ятовування та відтворення події злочину, із урахування об'єктивних та суб'єктивних факторів;

- систематизація тактичних та процесуальних особливостей залучення психологів та педагогів до допиту малолітніх потерпілих для надання консультацій та допомоги у проведенні допиту;

- криміналістичні рекомендації щодо тактичних особливостей планування та підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів із урахуванням їх вікових та індивідуальних психологічних особливостей;

- підходи щодо визначення допустимості тактичних ризиків під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів у конкретних слідчих ситуаціях та пропозиції щодо уникнення або мінімізації тактичних ризиків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджено й надалі може бути використано у:

– *практичній діяльності* органів досудового розслідування – для безпосереднього використання розроблених рекомендацій слідчими Національної поліції України під час розслідування кримінальних проваджень за фактами насильницьких злочинців відносно малолітніх осіб (акти Головного слідчого управління Національної поліції України від 12.02.2018; Головного управління Національної поліції у Київській області від 10.02.2018; Головного управління Національної поліції у Житомирській області від 11.02.2021);

– *освітньому процесі* – для підготовки лекцій, навчальних програм, тестових завдань, під час проведення різних видів занять з дисциплін «Криміналістика», «Методика розслідування кримінальних правопорушень»; під час створення навчально-методичного фільму «Розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей» (акт Національної академії внутрішніх справ від 28.01.2021);

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження проблем та розроблення науково обґрунтованих положень і рекомендацій з питань тактики допиту малолітніх та неповнолітніх осіб (акт Національної академії внутрішніх справ від 01.02.2021).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено в доповідях і виступах на міжнародних та міжвідомчих науково-практичних конференціях: «Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, 2016); «Розвиток правової системи України в умовах сьогодення» (Харків, 2017); «Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні» (Львів, 2017); «Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи» (Київ, 24 листопада 2017 р.); «Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів» (м. Київ, 2021 рік).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (240 найменувань на 25 сторінках) і п'яти додатків на 26 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 250 сторінок, із них основний текст – 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

1.1. Характеристика особи малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів

В умовах посилення зовнішніх загроз та небезпек, а також соціально-економічної й суспільно-політичної кризи, що спостерігається в Україні, особливої актуальності набувають питання боротьби із насильницькою злочинністю. Ця проблема полягає у тому, щоб віднайти спосіб, як зупинити тенденцію до збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень, забезпечуючи максимальний рівень безпеки людей. На даний час дедалі більш очевидним стає поширення у світі даного феномену, який має глибоке коріння.

Так, історія людства засвідчує, що багато століть у світі панував закон сили, а насильство було універсальним інструментом розв'язання будь-якої проблеми. Але прогрес суспільства привів до усвідомлення необхідності обмеження силових варіантів досягнення мети чи вирішення соціальних конфліктів. На думку деяких учених, насильницька злочинність є результатом невідповідності між імпульсами дикої природи, що укорінилися у генній пам'яті людини, та ідеями гуманізму, уявленнями про справедливість соціальних відносин [168].

Особливої уваги заслуговує протидія насильству відносно однієї з найуразливіших та найнезахищеніших груп населення – дітей. Внаслідок вчинення зазначених дій відносно малолітніх через порушення лише основних прав дітей (право на життя; право на захист від усіх форм насильства; право на повагу честі й гідності; право на свободу слова, світогляду та віросповідання; право на вільний розвиток особистості) насильство завдає не тільки фізичні наслідки, але залишає душевні рани у

дітей, всі їх об'єднує одне – збиток здоров'ю дитини чи небезпека для її життя. Це позначається на їх фізичному і психічному здоров'ї, ставить під загрозу їх здатність вчитися і спілкуватися та ускладнює їх розвиток [38, 221]. Слід особливо наголосити, що, на наш погляд, відсутність позитивної динаміки в протидії насильницьким діям у дитячому середовищі ставлять під загрозу майбутнє та саме існування українського суспільства [38, 221].

На сьогодні склалася критична ситуація в сфері дитинства, що характеризується демографічною кризою, загостренням проблеми здоров'я дітей, соціальним сирітством, зростом дитячої безнаглядності, злочинністю неповнолітніх, порушенням майнових прав неповнолітніх, насиллям над дітьми [2, с. 10]. Ситуація в країні ускладнюється збільшенням кількості насильницьких злочинів відносно малолітніх. В даному випадку насильство по відношенню до дітей або нехтування їхніми основними потребами чинять негативний вплив на психічний розвиток дитини, порушують його соціалізацію, породжують бездоглядність тощо. Більшість дітей-жертв насильства – йдуть з дому або дитячих установ, втягуються в асоціальну поведінку, починають вживати алкоголь або наркотики. Більш серйозними і жорстокими є факти застосування насильства до дітей, беззахисних і іноді безправних. Якщо не звернути належної уваги на сім'ї, де є жорстокість і насильство, то в сухому залишку можна отримати появу відхилень, формування у нього страхів, розчарування у дорослих, недовіра, а як найстрашніший результат – це відбиток жорстокості на психіці, що спонукає його стати злочинцем і виплеснути цю злість, а відповідно вчинити в подальшому насильницькі злочини. Необхідно відзначити, що насильство по відношенню до неповнолітніх притаманне будь-якому суспільству, але форми прояву такого насильства, рівень насиченості є різним [72, с. 591-594].

Уявляється, що тривалий час проблема жорстокого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею вважалася прерогативою усталених звичаїв та традицій сімейного виховання і залишалася поза сферою правового

регулювання. З давніх часів держава принципово не втручалася у стосунки батьків та дітей, і не обмежувала батьківську владу. Однак сучасне цивілізоване суспільство категорично заперечує припустимість жорстокого поводження з дітьми, різних форм насильства стосовно дітей як з боку батьків та інших членів сім'ї, так і з боку сторонніх осіб, які беруть участь у вихованні дитини або турбуються про неї (вихователів, учителів, тренерів, викладачів, лікарів тощо). Соціальна правова держава, до якої прагне й Україна, спрямовує свою діяльність на захист дітей від усіх видів жорстокого поводження та покарання, забезпечуючи юридичні та інші механізми протидії цьому асоціальному протиправному явищу. Жорстоке поводження з дитиною визнається порушенням найзначущіших прав дитини та основних прав людини в цілому [81, с. 4].

Як зазначає Паулу Пінейру, насильство щодо дітей не має географічних кордонів, воно існує серед усіх рас, класів, релігій та культур. Насильство трапляється вдома, в школах та на вулиці; на робочих місцях, в розважальних закладах, в центрах догляду та утримання дітей. Порушниками можуть виступати батьки, інші члени родини, вчителі, піклувальники, представники правоохоронних органів та інші діти. Деякі діти є особливо уразливими до насильства через статеві, расові та етнічні особливості, інвалідність та особливий соціальний статус. Жодна країна, багата чи бідна, не має імунітету від цього лиха. Наслідки насильства можуть бути руйнівними. Насамперед, насильство може призвести до смерті дитини. Та навіть ті, хто пережив це, вимушені долати жахливі фізичні та емоційні наслідки. Дійсно, насильство наражає на ризик не тільки здоров'я дитини, але і її здатність навчатися та виростати у дорослу людину, спроможну створювати нормальну родину та громаду [162, с. 11].

Так, у наукових джерелах, акцентується увага на тому, що основними причинами поширення насильницької злочинності відносно малолітніх експерти називають:

– економічні причини (бідність – недостатній матеріальний рівень родин, що спричинює залучення дитини до проституції, порнографії, торгівлі як джерела доходу для дитини та (або) для всієї родини);

– психологічні причини (наслідування, психологічне насильство, що часто передує проституції, порнографії, торгівлі людьми; проблеми спілкування);

– соціальні причини (соціальна відстороненість сім'ї, школи, оточення; наслідки сексуальної революції, недосконалі й неефективні програми статевого виховання; суспільні стереотипи);

– причини законодавчо-правового характеру (недосконалість законодавчої бази, відсутність чіткого розмежування повноважень органів виконавчої влади щодо роботи як із жертвами, так і з насильниками) [149, с. 7].

Для того, щоб встановити, які дії є злочинними щодо дитини, необхідно визначитися із значенням терміну насильство. Розкриваючи сутність насильницьких злочинів в цілому, зазначимо, що в літературі в різний час приділено чимало уваги даній проблемі.

У загальноприйнятому значенні, під насиллям розуміють незаконне використання сили, тобто примусовий, проти волі іншої особи вплив на неї [168]. Гаухман Л. Д. та Максимов С. В. розглядають насильство як протиправний вплив на організм іншої людини, вчинений проти її волі. Тобто насильство – це фізичний вплив, виражений в нанесенні потерпілому побоїв, вчиненні стосовно нього інших насильницьких дій, що викликають фізичний біль, а також обмеження дій потерпілого шляхом зв'язування, скручування рук, закривання рота, утримання при спробі втекти. Під загрозою застосування насильства дослідники розуміють залякування іншої особи застосуванням до неї фізичного насильства [208, с. 102, 147].

Водночас суспільна небезпека кримінального насильства полягає в тому, що воно завдає істотної шкоди таким соціальним цінностям, як життя, здоров'я, честь і гідність особи, їх майновим інтересам, громадському

порядку, які є необхідною умовою нормального функціонування життєдіяльності суспільства і направлено на заподіяння шкоди правам та свободам людини, інтересам суспільства та держави [207, с. 37].

Жалінський А. Е. розуміє «наси́льство» як «вплив (як правило) контактний на поведінку особи, що безпосередньо обмежує можливість її вибору бажаного варіанту поведінки шляхом спричинення страждань фізичного чи психічного характеру» [68, с. 67-82]. Гришук В. К., розглядаючи насильство як спосіб вчинення злочину, вважає, що насильство – це умисний фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну шкоду або містить у собі загрозу заподіяння такої шкоди для досягнення злочинної мети насильника. Такий вплив на особу здійснюється шляхом вчинення певних умисних діянь. Як правило, насильство здійснюється шляхом дій, що являють собою активну поведінку особи. Однак, практика знає випадки вчинення насильства і шляхом пасивної поведінки. Наприклад, винний тривалий час не дає їжі малолітній дитині, або особі, котра перебуває у безпорадному стані, вчиняючи у такий спосіб умисне вбивство [54, с. 328].

На нашу думку, обґрунтованим є підхід відомого фахівця із запобігання домашньому насильству Луїса Аларкона, який зазначає: «наси́льство – це дії, що здійснюються одним (або декількома) особами, які характеризуються такими ознаками:

- здійснюються умисно і направлені на досягнення певної мети;
- завдають шкоди (фізичної, моральної, матеріальної тощо) іншій особі;
- порушують права і свободи людини;
- той, хто здійснює насильство, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), що робить неможливим ефективний самозахист жертви насильства» [150].

Незважаючи на порівняно незначну частку насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності, вони пов'язані з настанням тяжких наслідків

для потерпілих. Сучасна насильницька злочинність у багатьох випадках має побутовий або ситуативний характер. Проте збільшується кількість заздалегідь підготовлених злочинів, які нерідко – особливо жорстокі та зухвалі. Насильство існує в усіх соціальних групах, незалежно від рівня доходу, походження, становища у суспільстві [168].

В цьому сплетінні достатньо справедливою є думка А. І. Сасікова, який, досліджуючи соціальні умови існуючого в суспільстві насильства, вивчаючи його місце в системі негативних явищ, помітив переплетення насильства з безліччю соціальних факторів. Насильство не може існувати саме по собі, узятє окремо. Йому завжди необхідна соціальна база у вигляді вад суспільства. При таких вадах проявляються особливі форми поведінки (наприклад, насильницькі злочини проти особи) і особливі типи особистості (особа злочинця). Виникає орієнтація на такі форми поведінки, які неможливі без насильства (вбивство). Поширюючись, ці форми поведінки проникають в усі сфери життєдіяльності людей, а особливо – у сферу побуту і дозвілля, в сферу сімейних відносин [184, с. 30-31]. На сьогодні велика кількість насильницьких злочинів відносно малолітніх вчиняється саме в родині. Однією з «больових точок» слід відмітити латентність даного виду злочинів, оскільки все те, що відбувається в родині приховано [38, 222].

Федотов І. С. у своєму дисертаційному дослідженні під насильницьким злочинним діянням, що здійснюються щодо малолітньої особи, розуміє фізичний або психічний вплив щодо особи, яка не досягла на момент скоєння злочину чотирнадцятирічного віку, і порушує гарантоване йому право на особисту недоторканність (у фізичному і духовному сенсі). При цьому фізичне насильство по відношенню до малолітнього може виражатися в безпосередньому впливі на його організм: нанесенні побоїв, тілесних ушкоджень, катування різними способами (в тому числі із застосуванням будь-яких предметів чи речовин) і т.п. В результаті фізичного насильства малолітньому можуть бути заподіяні страждання, завдано шкоди здоров'ю. Психічне ж насильство полягає у впливі на психіку малолітнього шляхом

залякування, погроз (зокрема, погроз фізичної розправи), щоб зламати його волю до опору [212]. На думку Л. В. Левицької, насильство – це будь-який вплив на неповнолітнього, вчинений проти або поза його волею, що спричиняє чи може спричинити шкоду життю, здоров'ю неповнолітнього, а також повноцінному розвитку особистості [121, с.11].

Шевченко-Бітенська О. В., під насильством над дитиною слід розуміти умисну поведінку відносно людини, що не досягла 14 річного віку, яка полягає у вчиненні фізичного впливу або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалій і брутальній поведінці та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання.

В науковій літературі насильницькі злочини що вчиняються по відношенню до неповнолітніх, залежно від мотивів розділяють на такі групи [230, с.200]:

Перша група об'єднує насильницькі злочини, вчинені з мотивів затвердження і самоствердження: бажання винного затвердити свій авторитет в сім'ї (в 85,7 % випадків), прагнення панувати в сім'ї (в 50% випадків), бажання винного змусити потерпілого, інших членів сім'ї підкоритися собі (в 84,1 % випадків), бажання заподіяти потерпілому біль, страждання, збиток (в 89,8 % випадків).

Друга група представлена насильницькими злочинами, що вчиняються з корисливих мотивів, таких як: користь (бажання придбати майно або право на майно неповнолітнього потерпілого, бажання позбутися від необхідності платити аліменти і т. п.) – в 15,9 % випадків, а також бажання виселити неповнолітнього потерпілого і його батьків із загальною житлової площі (в 12,5 % випадків).

Третя група об'єднує насильницькі злочини, основним мотивом яких, є бажання «виховати», дисциплінувати неповнолітнього, вплинути на його поведінку з метою припинення примх, небажаних вчинків і т. п. (в 1,1 % випадків).

Четверта група об'єднує насильницькі злочини, продиктовані бажанням позбутися від потерпілого і пов'язаних з ним турбот (необхідність доглядати, виховувати, брати на себе відповідальність і т. п.).

За кримінально-правовою ознакою Л. В. Левицька у дисертаційному дослідженні відповідно чинного кримінального законодавства до насильницьких злочинів щодо неповнолітніх відносить: умисне вбивство (п. 2 ч. 2 ст. 115, ст. 117 КК України), доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 КК України), умисні тілесні ушкодження, побої (ст.ст. 121–127 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, чи венеричною хворобою (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133 КК України), залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 1, 2 ст. 135, ч. 2 ст. 136 КК України), порушення прав пацієнта (ст. 141 КК України), незаконне проведення дослідів над людиною, порушення встановленого порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницьке донорство (ч. 2 ст. 142, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144 КК України), незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146 КК України), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147 КК України), підміна дитини (ст. 148 КК України), торгівля людьми та експлуатація дітей (ч. 2,3 ст. 149, ст. 150 КК України), зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 КК України), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2,3 ст. 153 КК України), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, та розбещення неповнолітніх (ст. ст. 155, 156 КК України), злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України), посягання на здоров'я людей під приводом проповідкування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ч. 2 ст. 181 КК України), збут неповнолітнім, розповсюдження серед них та примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості та порнографічного характеру (ч. ч. 2, 3 ст. ст. 300, 301 КК України), створення або утримання місць розпусти і звідництво із залученням неповнолітнього

(ч. 3 ст. 302 КК України), примушування чи втягнення неповнолітніх у заняття проституцією чи у злочинну діяльність (ч. 3 ст. 303, 304 КК України), незаконне введення в організм, схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин (ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315 КК України), організація або утримання місць для незаконного вживання наркотичних засобів із залученням неповнолітніх (ч. 2 ст. 317 КК України), спонукання неповнолітніх до застосування допінгу та схиляння до вживання одурманюючих засобів (ст. ст. 323, 324 КК України). Окреслюючи вказане коло насильницьких злочинів науковець передбачала, що такий перелік викличе певні наукові дискусії та обговорення, і тому вважала за необхідне підкреслити, що під насильством слід розуміти будь-який вплив на особу неповнолітнього, що спричиняє чи створює загрозу спричинення шкоди повноцінному розвитку особистості дитини в цілому – формуванню моральних, розумових, духовних якостей, а не лише фізичному чи психічному розвитку [121, с. 11-12].

У контексті викладеної проблеми надзвичайно актуальною є протидія вчиненню насильницьких дій відносно малолітніх потерпілих. Не викликає сумніву, що забезпечення протидії неможливе поза виробленням науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо виявлення та розслідування досліджуваних злочинів. Позитивний результат розслідування, проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема, допиту за участю малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, залежить від того, наскільки повно будуть враховані слідчими усі компоненти криміналістичної характеристики [38, 221].

На нашу думку, головною і найважливішою складовою успішного виявлення та розслідування досліджуваної категорії злочинів є знання основних типових ознак характеристики малолітніх потерпілих осіб від насильницьких злочинів.

У цілому питання захисту дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку є у полі зору багатьох науковців в історичному, соціологічному,

культурологічному, демографічному, педагогічному і, безумовно, юридичному контекстах [38, 221]. Дослідженню питань правового регулювання суспільних відносин у сфері нормального розвитку неповнолітніх присвячені роботи Г. А. Алієва, І. П. Васильківської, В. В. Вітвіцької, Б. М. Ворника, О. І. Карпенко, С. Г. Киренка, Л. В. Крижної, І. І. Лановенка, В. Т. Маляренка, П. С. Матишевського, В. П. Мироненко, О. Є. Михайлова, О. Є. Мойсєєвої, В. Ф. Мороза, В. М. Оржеховської, Л. І. Романової, В. Я. Рибальської, К. К. Сперанського, В. О. Тулякова, І. К. Туркевич, Т. М. Чебикіної, Н. С. Юзікової, А. О. Ярового, С. С. Яценка та багатьох інших авторів [121, 3].

Проте, багато важливих сторін цього питання залишилися ще не розробленими та недостатньо вивченими, зокрема, стосовно дослідження малолітніх потерпілих осіб від насильницьких злочинів. Наведене зумовило актуальність розгляду на теоретичному рівні характеристики зазначеної категорії потерпілих від злочинних посягань у цій сфері.

Вважаємо за необхідне окрему увагу приділити малолітнім потерпілим. Разом із тим вивчення досліджуваних потерпілих неможливе без окреслення загального поняття потерпілого від злочину, виявлення загальних закономірностей, необхідних для конструювання криміналістичної характеристики досліджуваних кримінальних правопорушень. Отже підґрунтям вивчення малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів має стати узагальнення досліджень проблеми потерпілого від кримінальних правопорушень.

Вивчаючи особу малолітнього потерпілого від насильницьких дій, слід зазначити, у криміналістиці дані про потерпілого використовуються з метою виявлення та розслідування злочинів [213, с. 78]. Варто врахувати думку М. О. Селіванова, який указував, що не можлива повна криміналістична характеристика злочинів проти особи без докладних відомостей про особу потерпілого, яка безпосередньо пов'язана з об'єктом злочинного посягання [186, с. 56].

Криміналістика через специфічну синтетичну та інтегративну природу використовує здобутки різних галузей знань. Складний характер об'єкта пізнання вимагає комплексного підходу у дослідженні криміналістичної проблеми «жертва злочину (потерпілий)», залучення знань різних наук. Тому система криміналістичних знань про потерпілого інтегрує та поєднує досягнення різних наук [175, с. 296]. На думку А. В. Шмоніна, жертва включається в криміналістичну характеристику за рахунок своїх властивостей як фізична особа, при впливі на якого суб'єкт злочину має намір задовольнити наявні у нього потреби (реалізувати мотив). Таким чином, властивості жертви злочину виявляються істотною обставиною криміналістичної характеристики злочинів, наприклад, при зґвалтуванні, вбивстві на сексуальному ґрунті тощо [231, с. 186].

На наше переконання, справедливим є визначення особи потерпілого як вельми складної в криміналістичному відношенні постаті. Вона змінює своє положення в залежності від категорії злочину, виду злочинного посягання, наявності або відсутності зв'язку між потерпілим і злочинцем, психологічних особливостей потерпілого, його рольових функцій до і під час вчинення злочину. Будучи одним з елементів криміналістичної характеристики злочинів, особа потерпілого може займати різне місце в її системі, в одних випадках визначаючи при розслідуванні окремих видів злочинів жорсткі залежності (закономірні зв'язки) між елементами, в інших – виконуючи більш скромну роль [93].

У спеціальних літературних джерелах по-різному визначається структурно-змістове навантаження особи потерпілої. Тіщенко В. В. вважає, що дані про особу потерпілого становлять криміналістичний інтерес із різних сторін. По-перше, особа потерпілого є важливим джерелом інформації про подію злочину й особу злочинця. У тому випадку, коли потерпілий мертвий, таку інформацію можна одержати шляхом виявлення і дослідження матеріальних слідів, що наявні на його тілі, одязі та взутті, предметах особистого побуту. Якщо потерпілий живий, то крім аналогічних

матеріальних слідів він зберігає сліди, що відображають обставини злочинної події і осіб, що брали в ній участь, у вигляді уявних образів (так звані ідеальні сліди). По-друге, вивчення особи потерпілого дозволяє з'ясувати дані, що стосуються роду його діяльності, способу життя, соціально-демографічних й особистісних характеристик, що дозволяють будувати версії про мотиви, цілі та інші обставини злочину. По-третє, різні дані про потерпілого, його особисте, суспільне і трудове життя, інтереси, риси характеру, коло знайомих сприяють висуванню версій про винну особу [204, с. 64]. Коновалова В. О. вважає, що система ознак, що відносяться до особистості потерпілого, має складну структуру. Вона включає загальні демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, навчання, роботи і т.п.), дані про спосіб життя, риси характеру, звички і нахили, зв'язки (особисті, родинні, службові, побутові та ін.) і відносини (ворожі, неприязні, дружні і т.п.). Всі ці обставини – кожне окремо і всі у взаємозв'язку – дозволяють представити картину події і прийти до певних висновків. Особливе значення мають такі ознаки в тих випадках, коли інформація про злочин вкрай обмежена [93].

Натомість Є. О. Центров, досліджуючи криміналістичне вчення про жертву злочину, запропонував виокремити такі найважливіші елементи відомостей про жертву злочину:

1) криміналістично значущі ознаки, властивості, стани, притаманні жертві як фізичному й біологічному об'єкту;

2) зв'язки та взаємодії жертви як об'єкта з фізичними й біологічними ознаками з матеріальною обстановкою місця події, іншими об'єктами й особами, які вчинили злочин;

3) криміналістично значущі ознаки, властивості, якості, стани, властиві жертві як особистості;

4) криміналістично значущі зв'язки і взаємини жертви як особистості, що володіє певною сукупністю психічних і соціально-психологічних рис, з особою або особами, які вчинили злочин [216, с. 41-42].

Отже виявлення і вивчення криміналістично значущих особливостей потерпілих і їх поведінки дозволяють детально розібратися в багатьох обставинах злочину, особливо тих, що характеризують його причини, спрямованість та мотиви поведінки злочинця, його загальні та індивідуальні якості, оскільки при вчиненні злочинів проти особи злочинці, як правило, не випадково вибирають окремих осіб об'єктами свого посягання. Криміналістичний аспект особи потерпілого зазвичай проявляється в демографічних даних, характері завданих йому збитків, своєрідності обраного злочинцем способу і обстановки посягання, фізичних, біологічних, психологічних особливостях особи потерпілого, способі життя, ціннісних орієнтирах, елементах віктимності в поведінці та ін. [100, с. 241].

Особа потерпілої грає не меншу роль, ніж особа насильника, зазначається у криміналістичних джерелах. Відносно особи потерпілої має бути враховано її поведінку до, в момент і після вчинення насильницького злочину, а також її ставлення до вчиненого насильства і поведінку під час розслідування. Слідчий повинен враховувати соціальний і психологічний портрет потерпілої, її взаємини з насильником, заходи протидії його посяганням і ін. Цей аспект обумовлений тим, що на спосіб вчинення злочину і на наступні дії з приховування наслідків злочину віктимна поведінка жертви (провокує поведінку) здійснює вирішальний вплив [100, с. 256]. Автор поділяє думку О. В. Сіренко про те, що жертвою правопорушення може стати будь хто, але деякі особи мають більше на це «шансів» в силу своїх особистісних особливостей, системи поглядів, уявлень про себе і свої обов'язки, конкретної життєвої ситуації, яка склалась [193, с.94].

Таким чином, окремим важливим напрямом криміналістичного аналізу потерпілого є його віктимологічний напрям [228, с. 174-178]. Під віктимністю розуміється підвищена здатність людини в силу, по-перше, соціальної ролі і статусу, по-друге, ряду духовних і фізичних властивостей за певних об'єктивних обставин ставати потерпілою від злочину [213 с.8]. Віктимність – це можливість і навіть здібність стати жертвою злочину при

обставинах, коли такий наслідок не настав би коли б особа проявила достатню обережність, обачність, скромність тощо [101, с.106].

В рамках дисертаційного дослідження мова йде про вікову віктимність. Деякі автори дотримуються думки, за якою «вікова віктимність», значною мірою пов'язана з дитячою та юнацькою психологією, віковими особливостями неповнолітніх, рівнем розвитку їх особистісних особливостей і середовища, в якій вони виховуються і в якій спілкуються з іншими. У випадках вікової віктимності значну роль в становленні характеру і законослухняності грає сім'я, в тому числі має деякі негативні сторони (алкоголізм, конфлікти, неповна сім'я). Поряд з цим на формуванні віктимності позначається темперамент неповнолітнього, його уявлення про свою особистість, що складаються, риси характеру, віковий негативізм як зневага до позитивних канонів і заборон суспільства, а також наявність референтної групи або референта з негативною спрямованістю особистості [93].

Як зазначає В. Ю. Шепітько, через соціально-психологічні особливості неповнолітніх різних груп їхня поведінка може набувати віктимного характеру, а самі неповнолітні можуть стати жертвами злочинів. Підвищеною віктимністю доволі часто характеризуються неповнолітні з асоціальними настановами, які віддають перевагу безцільному витраченню часу і нерідко провокують конфліктні відносини [225, с. 333].

В даному випадку обґрунтованою є думка А. С. Антимонова про те, що особливо яскраво віктимність проявляється в рамках насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми жіночої статі, по відношенню до інших неповнолітніх дівчат, що становить більшу частину насильницької злочинності неповнолітніх жіночої статі. Це обумовлено, з одного боку, тим, що причиною, яка сприяла виникненню ситуації, яка привела до вчинення злочину, досить часто стає аморальна поведінка самих потерпілих. Так, і винні, і потерпілі часто поводяться розв'язано, здійснюють адміністративні правопорушення, спільно розпивають алкогольні напої, вживають наркотичні

(психотропні) речовини і т.д. Вельми поширеними є випадки, коли поведінка і тих і інших, відрізняється рівнозначною злочинністю і віктимністю. У таких випадках не завжди зрозуміло, хто стане злочинницею, а хто потерпілою від злочину [5, с. 15].

Разом з тим, властиве дітям від самого початку підлегле становище авторитету батьків та інших дорослих проектується і на розглянуті виниклі взаємини, що визначає явне зниження їх здатності протистояти насильницькому посяганню. В силу цього вони мають певну віктимність, «оскільки часто, не розуміючи характеру і значення вчинених із нею дій, вони пасивно підкоряються злочинним задумам, не надаючи при цьому ніякого опору, не можуть своєчасно і правильно розкрити справжні наміри правопорушників, врахувати наслідки ситуації для себе» [145, с.123].

З'ясовано, що вітчизняними вченими пропонувались положення щодо виокремлення типів віктимної поведінки. Наприклад В. Туляков досліджуючи питання віктимності особи обґрунтував її поняття як певне відхилення в діях потерпілої особи від усталених норм та правил та дослідив можливості класифікації такої поведінки в залежності від таких відхилень. Тобто віктимна поведінка особи, на думку вченого, може виявлятися у двох основних формах:

а) евентуальна (від латинського "eventus" - випадок), тобто віктимна поведінка особи, в основу якої закладені причинно-обумовлені та причинно-наслідкові девіації при визначених обставинах або ситуації стати жертвою;

б) децідивна (від латинського "decido" - рішення) - віктимна поведінка особи, в основу якої закладені послідовні стадії підготовки та прийняття віктимного рішення, а також девіації, які виступають каталізатором до вчинення відносно неї злочину.

В межах дослідження, автор пропонує третій різновид віктимної поведінки евентуально-децідивний (змішаний), який являє собою різновид віктимної поведінки в основу якої закладені не лише причинно-наслідкові

девіації особи, але і активні віктимні дії та рішення самої особи, які каталізують настання віктимних наслідків.

На наше переконання, виокремлення ознак віктимної поведінки особи, визначення її форми та урахування таких характеристик, суттєво впливатиме на ефективність допиту. По-перше, це дозволить обрати оптимальні тактичні прийоми допиту; по-друге, надасть можливість тактично правильно визначити учасників та місце його проведення; по-третє, дозволить спрогнозувати можливу протидію з боку допитуваної особи.

Досліджуючи насильницьку злочинність, характерною є та обставина, що найуразливішими малолітніми потерпілими від насильницьких злочинів є:

- групи дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, а саме: безпритульні;
- діти, які проживають у «депресивних» районах із високим рівнем безробіття;
- проживають у курортних і туристичних зонах;
- залишилися без піклування батьків;
- перебувають в інтернатних закладах;
- мають наркотичну, алкогольну, токсичну залежність;
- виховуються в сім'ї з одним із батьків;
- один чи обоє батьків тривалий час перебувають на заробітках в інших регіонах України чи за кордоном;
- виховуються в сім'ях, у яких батьки (особи, які їх заміняють) не виконують або неналежним чином виконують свої обов'язки з виховання, навчання або утримання дитини, зловживають батьківськими правами, негативно впливають на поведінку дітей [149, с. 70].

Тарабріна Н. В. вказує, що найчастіше потерпілими від насильства, як з боку дорослих, так і однолітків, стають:

– діти, які виховуються в умовах жорстокого поводження в родині, вороже сприймають світ, готові бути жертвами насильства з боку сильних і самі виявляти його у відношенні слабких;

– діти, що виховуються в обстановці беззаперечного підпорядкування, що не вміють сказати «ні», з нечіткими внутрішніми кордонами особистості, що роблять їх не здатними чинити опір насильству, боязливі і тривожні;

– вуличні діти;

– діти наявними з нервово-психічними розладами (олігофренія, розлади особистості - психопатії, наслідки органічного ураження головного мозку та ін);

– діти, які виховуються в умовах бездоглядності, занедбаності і емоційного відкидання, не отримують достатнього догляду та емоційного тепла, а також мають відставання у психофізичному розвитку, кого легко переконати, не здатні оцінити ступінь небезпеки і чинити опір насильству;

– маленькі діти у зв'язку зі своєю безпорадністю;

– недоношені або з малою вагою при народженні (так як вони зазвичай більш дратівливі, більше плачуть і доставляють більше проблем батькам) [202, с. 66].

Потерпілі такої вікової категорії через особливості психологічного, фізичного, морального розвитку відносяться до категорії осіб з підвищеною віктимністю за рахунок таких рис як: довірливість (95 %), наївність (87 %), відставання психічного розвитку від фізичного (56 %), навіюваність (55 %), емоційна неврівноваженість (31 %), уразливість до брехні (72 %) [51, с. 11].

З урахуванням позицій науковців та на підставі вивчення думок практиків, з метою успішного і вчасного виявлення та якісного розслідування насильницьких злочинів щодо дітей необхідно встановлювати загально-демографічні дані (62,5 %), соціально-психологічні дані (54,6 %) та біологічні дані (20,4 %).

Специфіка насильницьких злочинів відносно малолітніх передбачає побудову та розгляд *соціально-демографічних відомостей* про особу

потерпілого. Вивчаючи соціально-демографічні ознаки властиві жертві злочину, зокрема малолітньому, то необхідно зазначити, що останні надають важливу інформацію, без якої неможливо відобразити цілісний криміналістичний портрет, який допомагає слідчому встановити контакт з останнім. Таким чином, на нашу думку, криміналістичне значення мають такі основні соціально-демографічні характеристики особи потерпілих від насильницьких злочинів, як:

- вік і пов'язані з ним особливості розвитку дитини;
- сімейний стан, а саме інформація про батьків (або осіб, що їх замінюють) та інших членів родини, склад сім'ї;
- місце проживання та матеріально-побутові умови проживання;
- коло спілкування і найближче оточення.

1. Вік – це категорія, що слугує для позначення часових характеристик індивідуального розвитку. У психології розвитку виділяють вік хронологічний і вік психологічний [128, с. 67]. З цього приводу Р. С. Немов зазначав, що поняття «вік» в психології асоціюється не з кількістю років, прожитих людиною, а з особливостями його психології та поведінки. Дитина може виглядати не по роках дорослим в своїх судженнях і вчинках; підліток або юнак багато в чому виявляють себе як діти. Свої вікові особливості мають пізнавальні процеси людини, його сприйняття, пам'ять, мислення, мова та інші. Ще більшою мірою, ніж в пізнавальних процесах, вік людини проявляється в особливостях його особистості, в інтересах, судженнях, поглядах, мотивах поведінки. Психологічно правильно визначене поняття віку служить основою для встановлення вікових норм в інтелектуальному і особистісному розвитку дітей, широко використовується в якості точки відліку для встановлення рівня психічного розвитку тієї чи іншої дитини [153, с. 9]. Отже поняття дитини і дитинства пов'язані з біологічним станом незрілості, зростання й розвитку людини як фізично, так і психічно [130, с. 16].

Загальновідомо, що малолітніми вважаються особи до 14 років. Законодавство України визначає, що малолітні – молодша група неповнолітніх. Проте, закон не визначає віку, але на практиці до малолітніх за загальним правилом відносять дітей, які не досягли середнього підліткового віку[130, с. 35]. Дитячий вік психічного розвитку людини є умовним, узагальненим поняттям, що поєднує низку науково виділених вікових періодів психічного розвитку. Ера дитинства об'єднує такі вікові періоди: кризу новонародженості, періоди немовляти, раннього дитинства, дошкільного дитинства, молодшого шкільного віку [171, с. 240].

За результатами дисертаційного дослідження Н. В. Павлюк цінність вікової періодизації полягає у:

- формуванні тактики допиту (або іншої слідчої дії) неповнолітніх різних вікових груп (52 %);
- вивченні їх психологічних особливостей (47 %);
- розробці окремих тактичних прийомів (23 %);
- диференціації криміналістичних рекомендацій щодо груп неповнолітніх (21 %);
- слідчими не враховується вікова періодизація неповнолітніх у своїй практичній діяльності (16 %) [158, с. 9].

На думку О. Ю. Скичко, в межах кожного віку спостерігаються великі індивідуальні відмінності. Вони є наслідком, по-перше, індивідуальних варіантів умов життя, діяльності та виховання, по-друге, природних індивідуальних відмінностей. Взагалі, правильніше говорити про хронологічний вік і, часто не співпадаючий з ним, психологічний. Хронологічний (або паспортний) вік – лише координата відліку, та зовнішня сітка, на тлі якої відбувається процес психічного розвитку дитини, становлення його особистості. Тому вік не має точних і певних характеристик і не є абсолютною і незмінною категорією. Під віковими особливостями розуміють найбільш типові, найбільш характерні особливості дітей того чи іншого віку, не забуваючи при цьому, що кожен неповнолітній

володіє і індивідуальними якостями емоційного життя, волі, характеру, поведінки. Тому слідчий повинен знати не тільки яскраві психічні особливості тієї вікової групи, до якої відноситься неповнолітній потерпілий, але і його особисті якості [195, с. 66]. Зрозумілим є те, що особистість кожного малолітнього індивідуальна і неповторна. Проте в ній знаходять своє відображення як загальні закономірності, притаманні усім неповнолітнім в цілому, так і закономірності, характерні для певних соціальних груп. Таким чином, знання слідчим індивідуальних (одиничних) властивостей психічного образу неповнолітнього не виключає можливості використання в допиті типових ознак, притаманних його віковій групі. Тим більше, що знання вікових особливостей неповнолітнього різко зростає в умовах, коли слідчий відчуває нестачу інформації про особу малолітнього [132, с. 98-99].

2. На наш погляд, не менш важливого значення набувають відомості про сімейний стан малолітнього потерпілого. Сімейний стан – це одна з основ становлення особи неповнолітнього, визначення його місця в соціумі. При розслідуванні злочинів дана характеристика має велике значення, оскільки слідчому необхідно визначитися із законним представником і його роллю в процесі проведення слідчих (розшукових) дій [128, с. 72]. Як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками встановлено, що формування особистісних якостей дитини в значній мірі визначається сімейною атмосферою, в якій він живе: чи займають батьки по відношенню до нього єдину позицію, проявляють вони до нього переважно строгість і вимогливість або ж ніжність і вимогливість, чи мають відношення до сім'ї теплий, дружній характер або переважають в них офіційність, холодність і т. д. Спеціальні дослідження і життєві спостереження показують, що діти, виховані в кліматі доброзичливості і підтримки, в демократичній атмосфері, мають чимало переваг у своєму психічному розвитку [170].

Окрім того, з криміналістичної точки зору вивчення даних про сімейне становище мають вирішальне значення, особливо у випадках вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень членами сім'ї потерпілого.

3. Наступним елементом соціально-демографічної характеристики неповнолітніх є місце проживання та матеріально-побутові умови, які нерозривно пов'язані із сімейним станом. Матеріально-побутові умови як і сімейний стан в більшості випадків здійснює основний вплив на вчинення насильницьких злочинів щодо малолітніх осіб. Зараз багато сімей живе в досить важких умовах. Різке погіршення матеріального становища сім'ї є однією із причин зростання кількості неблагополучних сімей. Єдиної класифікації таких сімей ще не розроблено. Їх об'єднує психологічна напруженість, що спричинює кризові ситуації, драми й трагедії кожного члена родини, як батьків, так і дітей. Основу сімейного неблагополуччя, як правило, становлять конфлікти міжособистісного, соціально-побутового та психофізичного й фізіологічного характеру, і найчастіше зумовлюються соціально-економічними, суспільно-політичними, моральними умовами життя людей, їх біогенетичною природою й нездатністю долати труднощі. Рівень спілкування дітей у неблагополучних родинях не відповідає вимогам належного виховання [149, с. 32-33]. Позбавлені належних умов діти піддаються значному ризику зазнати насильницьких посягань. Багато сімей у нашій країні не витримують випробувань бідністю. Відомі психологи довели зв'язок між психічним розвитком дитини та її емоційними контактами із близькими людьми. Тривале перебування в умовах злиднів, постійна боротьба за виживання, необхідність багато й важко працювати, щоб задовольнити хоча б фізичні потреби дітей, психологічно виснажує всіх членів сім'ї, призводить до того, що духовний розвиток дитини залишається поза увагою батьків. Знервованість, роздратованість, грубість, сварки, відсутність милосердя в стосунках між членами сімей є причиною депресивних станів у батьків та дітей, байдужості до інтересів і проблем дітей з боку батьків. Часто сімейний мікроклімат та становище дітей стають

нестерпними через алкоголізм, аморальну поведінку дорослих членів сім'ї. У таких сім'ях діти страждають не лише від бідності, а й від умисного ігнорування їхніх основних потреб у їжі, медичній допомозі, позбавленні житла, освіти. Відсутність доброзичливого ставлення та піклування про дитину, нерозуміння її проблем негативно впливає на психічний розвиток дитини і є фактором ризику для виникнення психопатичних розладів: відхилення в пізнавальній діяльності, розлади у взаємостосунках, соціальному функціонуванні, низька самооцінка тощо [149, с. 55].

Домінуюче місце в системі відомостей про малолітню особу, яка стала жертвою насильницького злочину, належить *психологічній характеристиці* останнього, оскільки знання психологічних особливостей підлітків, дітей дошкільного і молодшого шкільного віку забезпечує індивідуальний підхід до кожної особи під час підготовки і проведення допиту, що підвищує його ефективність [13].

Малолітні володіють специфічними психологічними якостями, які слід враховувати в процесі розслідування. Морально-психологічне вивчення особистості включає в себе дослідження рис характеру, типу темпераменту, емоційно-вольової сфери, культурного рівня тощо. Так, діти у віці від 3 до 7 років не розбираються в причинних зв'язках спостережуваних ними явищ і подій, сприймають подію не в цілому, а лише його окремі факти, часто не головні, а другорядні. Діти цієї вікової групи нерідко наслідують дорослих, копіюють їх. У молодшого шкільного віку (7 – 11 років) вже накопичується певний досвід спілкування і моральної поведінки, але вони не завжди можуть правильно відрізнити головне від другорядного. Вікова група від 11 до 14 років відрізняється самовпевненістю, самолюбством, невірноваженістю в поведінці, великий чутливістю до зауважень, недостатньо критичною оцінкою своїх вчинків, схильністю до фантазії, вигадки і т.д. [198, с. 133].

Під час вивчення особи потерпілого із урахуванням її вікових особливостей, важливим аспектом є також дослідження психологічних наслідків насильства. Така інформація стане в нагоді під час вирішення

питання щодо встановлення психологічного контакту з малолітньою особою, а також дозволить зрозуміти механізм вчинення злочину та з'ясувати мотиви його вчинення. Таким чином, залежно від віку дитини, можливо виокремити наступні періоди та притаманні їм симптоми:

- для дітей до 3 років – страхи, сплутаність почуттів, в поведінці відзначаються порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, сексуальні ігри;

- для дітей від 3 до 6 років – тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, огиди, відчуття безпорадності, зіпсованості; в поведінці відзначаються регресія, відстороненість, агресія, сексуальні ігри, мастурбація;

- для дітей від 6 до 9 років – амбівалентні почуття по відношенню до дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, огиди, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відстороненість від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми;

- для дітей 9-14 років – те ж, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, відчуття втрати відчуттів; в поведінці відмічаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми з метою отримання сексуального задоволення, суперечлива поведінка [202, с. 71-72].

Водночас, неможливо врахувати усі психологічні особливості, проте слідчі, розслідуючи насильницькі злочини відносно малолітніх, з метою встановлення психологічного контакту, повинні знати, які ознаки, властиві скривдженій дитині. Такі ознаки часто є неоднозначними. Вони залежать від багатьох факторів: віку, типу особи, яка формується, ступеня емоційної близькості з насильником тощо. Дуже важко вчасно виявити вчинений насильницький злочин. Це, насамперед, пов'язано з тим, що діти не говорять про те, що з ними трапилося. На це можна знайти такі причини: дітям погрожували, щоб вони мовчали; переконані, що це сталося через них самих;

ніяковіють і не можуть обговорювати такі питання; хлопчики відчують себе винними, що не змогли захиститись, ламаються їхні уявлення про соціальні ролі; якщо хлопчик зазнав сексуального насильства від чоловіка, він або звинувачує себе, або вважає себе гомосексуалістом; більшість дітей вважають, що їм не повірять: дитина не хоче завдавати болю своїм близьким тощо [167].

Як приклад можна навести такий випадок. Із заявою про злочин до працівників правоохоронних органів звернулася 35-річна мешканка обласного центру. Жінка повідомила, що її 32-річний співмешканець декілька місяців знущався над 11-річною донькою. Як встановили під час розслідування правоохоронці, малолітня дівчина стала потерпати від знущань вітчима тривалий час (близько одного року). Чоловік силою примушував дитину задовольняти свою статеву пристрасть, постійно залякував дівчинку, аби та нічого не розповіла матері. Малолітня дитина боялась побоїв і тому мовчки терпіла усі знущання дорослого.³

Обґрунтовано, що наслідком психічного насильства є поява у неповнолітнього не лише страху, а частіше – зацікавленості, інтересу до раніше невідомого, бажання «виглядати старшим» тощо [121, с.11]. Разом з тим, необхідно враховувати, що пережитий досвід насильства завжди викликає в дитини сильний емоційний стрес. Навіть у ситуації, коли діагностувати психологічний стан дитини не можливо, необхідно зважати на ставлення дитини до насильника (ефект психологічного впливу сильніший, коли поряд із дитиною перебуває кривдник і захисник в одній особі), враховувати природу і тривалість насильства тощо [149, с. 44].

Практично всі діти, що постраждали від жорстокого поводження і зневажливого ставлення, пережили психічну травму, в результаті чого вони розвиваються з визначеними особистісними, емоційними і поведінковими

³ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 7.08.2015 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

особливостями, що негативно впливає на їхнє подальше життя. Діти, що зазнали різного роду насильства, самі стають агресивними, що найчастіше виливається на більш слабких: молодших за віком дітей, на тварин. Часто їхня агресивність виявляється в грі, часом спалахи їхнього гніву не мають видимої причини. Деякі з них, навпроти, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних, емоційно депривованих дітей прагнення будь-яким шляхом привернути до себе увагу іноді виявляється у вигляді зухвалого, ексцентричного поведіння [81, с. 10-16].

На особливу увагу заслуговує вивчення *біологічних властивостей* потерпілого, які можуть розглядатися у кількох напрямках. В процесі розслідування кримінального провадження слідчий так чи інакше стикається з проявами біологічних властивостей і якостей особи [128, с. 101]. По-перше, під час огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій він виявляє, фіксує та вилучає різноманітні виділення людини, запахові сліди, волоси тощо. Такі біологічні дані називають слідами біологічного походження і використовують їх в процесі проведення експертиз для ідентифікації особи. По-друге, мова йде про фізичний розвиток дитини та наявність фізичних і психічних недоліків.

Значний інтерес для криміналістики становить *взаємозв'язок потерпілої особи із особою злочинця*. Автор поділяє думку О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової про те, що дані про потерпілого посідають важливе місце в криміналістичній характеристиці, особливо злочинів проти життя, здоров'я і гідності особи. Це пояснюється головним чином двома обставинами. По-перше, спостерігається певна вибірковість у діях злочинця, яка засвідчує взаємозв'язок між особливостями особи потерпілого (потерпілої) і злочинця. По-друге, наявність і характер зв'язків і стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховування злочину [91, с.44-45; 224, с. 257].

Типи зв'язків між злочинцем і жертвою можуть бути матеріальними і духовними, основними (для кожного із суб'єктів зв'язку) і другорядними, усвідомлюваними і неусвідомлюваними. Можна виділити зв'язок докримінальний, кримінальний, посткримінальний, безпосередній, опосередкований, двосторонній і багатосторонній [177, с. 83-84].

Підтримуємо думку В. В. Вандишева, який відмічає, що взаємозв'язки «жертви і злочинця» різноманітні і простежуються по лінії спільності їх персонографічних, морально-психологічних, поведінкових, цільових, мотиваційних, просторово-часових та інших характеристик і відносин [23, с. 18].

Виявлення зв'язків між такими елементами криміналістичної характеристики насильницьких злочинів відносно малолітніх, як «особа злочинця» та «особа потерпілого» віддзеркалює стосунки між учасниками злочинної події та надає можливість передбачати й інші елементи характеристики. Слід зазначити, у переважній більшості жертва знаходиться в тій чи іншій мірі знайомства з насильником. Мова йде передусім про насильство в родині, саме батьки або інші родичі нерідко вчиняють насильницькі дії відносно власних дітей [205; 211].

З урахуванням викладеного та на підставі проведеного нами дослідження злочинів у цій сфері можна констатувати наявність різних зв'язків та відносин між малолітньою потерпілою особою та злочинцем. Так, за ступенем та характером знайомства існує:

1) зв'язок родинного характеру, особи, які вчиняють насильницькі дії щодо малолітніх перебувають у родинних стосунках з останнім – 65,8 %;

2) насильницький злочин вчинено знайомими малолітнього потерпілого (за місцем навчання, роботи, проживання, у зв'язку з проведенням вільного часу тощо) – 41,4 %;

3) особа злочинця та малолітній потерпілий раніше не були знайомі – 34,9 %. Тобто вони зустрілись безпосередньо перед вчинення злочину або

незадовго до цього. Така зустріч може носити як випадковий характер, так і не випадковий (злочинець вистежував жертву).

На наш погляд, немає необхідності розглядати взаємозв'язок між особливостями особи потерпілого і злочинця окремо від особи злочинця, її психологічних та інших характеристик [6, с. 46; 26; 27, с. 76-77; 119, с. 63; 126, с. 140; 201, с. 314; 215]. Виходячи з цього, зробимо спробу виділити наступні групи осіб, які вчиняють насильницькі злочини відносно малолітніх потерпілих:

1) особи, які вчиняють насильницькі злочини з мотивів задоволення статевої пристрасті;

2) особи, які вчиняють насильницькі дії відносно малолітніх з метою отримання матеріальної вигоди;

3) особи, які вчиняють вбивство та інші насильницькі злочини проти життя та здоров'я, громадського порядку тощо щодо вказаної категорії осіб [39, с. 221-224].

Перша група. Значна частина насильницьких злочинів вчиняються на ґрунті сексуальних відносин. Насильники цієї категорії найбільш небезпечні. Вчинені ними злочини часто носять довготривалий характер, статеві акти відбуваються систематично протягом більш-менш тривалого часу.

В даному випадку особу злочинця характеризують: сексуальний потяг до малолітніх та неповнолітніх; грубість, нерідко переходить в жорстокість, відсутність почуття сорому, неповагу до людей і до людських цінностей, які ними визнаються, і яким вони поклоняються, егоїзм, споживацьке ставлення до дітей і до оточуючих; крайній примітивізм в поглядах на взаємовідносини статей, що зводить їх до фізіологічного акту з малолітніми та неповнолітніми; хтивість і розгнuzданість, не визнає ніяких перешкод на шляху до задоволення статевого потягу [232].

Так, наприклад, розбещення неповнолітніх вчиняється особами у віці від 29 до 39 років (34,1 %), у віці від 18 до 28 вчиняється майже така ж кількість розбещень неповнолітніх як і у віці від 40 до 54 років (23,2 % й

26,5 % відповідно). Непоодинокими є випадки вчинення даного злочину особами у віці старше 60 років (9,2 %). Дані, наведені С. М. Авраменко, засвідчують, що у 58 % кримінальних проваджень щодо злочинів зазначеної категорії проходять потерпілі з неблагополучних сімей та малозабезпечених, адже злочинцю простіше йти з ними на контакт і є більша можливість підкупити їх за вчинення певних дій, або їхнє подальше мовчання щодо подій, які відбулися. Також, у неблагополучних сім'ях, де батьки зловживають алкогольними напоями чи наркотиками, діти не знаходяться під ретельним наглядом дорослих, що дозволяє злочинцям, які є друзями чи знайомими батьків, безперешкодно вчиняти протиправні дії, поки інші дорослі розважаються й не слідкують за їх діями [1, с. 56, 76].

За дослідженнями Г. Ю. Нікітіної-Дудікової спостерігається, що злочини сексуального характеру у формі насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом вчиняються особами до 18 років у 30,5 % від загальної кількості досліджуваних науковцем кримінальних проваджень, серед них у 72,9 % вказаний злочин було вчинено щодо осіб у віці від 10 до 14 років. Особами у віці від 18 до 40 років досліджуваний злочин було вчинено у 8,4 % випадках, серед них у 60 % потерпіла особа перебувала у віці від 7 до 10 років. Віковою групою від 40 до 60 років було вчинено насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо малолітньої особи у 56,1 % випадках, серед них у 60% потерпілим було 7 до 10 років. Особи у віці більше ніж 60 років вчинили злочин, передбачений ч. 3 ст. 153 КК України у 35,5 % досліджених кримінальних проваджень, серед них у 72% випадків – щодо особи у віці до 7 років. Таким чином, чим старший за віком злочинець, тим молодша за віком дитина є для нього сексуально привабливою [154, с. 60].

Друга група злочинців вчиняють насильницькі злочини відносно малолітніх виключно з матеріальних міркувань. Зазначені насильницькі злочини можуть полягати у комерційній сексуальній експлуатації дітей; примушуванні чи втягненні дітей у заняття проституцією, дитячий

порнографії; експлуатації дитячої праці; втягненні малолітніх осіб у злочинну діяльність; використання для жебрацтва тощо. Особи, які вчиняють вказані злочини як правило підготовлені до такого роду діяльності і відрізняються прагненням до наживи.

Так, до кременчуцьких правоохоронців звернулася жінка, яка працює учителем однієї із шкіл міста. На продуктовому ринку вона побачила свою 7-річну ученицю. Дівчинка сиділа на підлозі та просила милостиню. Перевірка встановила, що дитину змушувала жебракувати мати. 42-річна жінка ніде не працювала та й не намагалася працевлаштуватися і вже потрапляла в поле зору правоохоронців. Спочатку мати разом із дочкою жебракувала на ринках міста. Але згодом вона підрахувала, що коли дитина просить милостиню сама, їй більше подають.⁴

Характеризуючи *третю групу* осіб, слід зазначити вони вчиняють злочини відносно вказаної категорії осіб з різноманітних мотивів, а саме, вчинення насильницьких дій з ревнощів, сварки, з інших побутових причин, з хуліганських мотивів, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини тощо.

На основі аналізу наукової літератури та на підставі думок практиків встановлено, що для отримання відомостей про особу малолітнього потерпілого та вчинення насильницького злочину відносно нього, слід використовувати наступні джерела під час розслідування [38, 222]:

- малолітній (особисте спілкування, його показання) – 63,2 %;
- батьки чи інші законні представники малолітнього – 45,4 %;
- відомості та характеристика з місця навчання – 69,1 %;
- показання свідків – 50,0 %.

Таким чином, знання особистісних якостей, акцентуацій характеру, психологічних особливостей неповнолітнього, отриманих з багатьох джерел

⁴ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 9.06.2011 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

інформації як процесуального, так і не процесуального характеру допоможе слідчому при прогнозуванні поведінки неповнолітнього на допиті і встановлення з ним психологічного контакту [132, с. 117]. Крім того, за спостереженнями опитаних слідчих органів досудового розслідування, докладне вивчення особи малолітнього потерпілого допомагає:

- ефективно планувати та обирати тактику проведення допиту – 41,4 %;

- прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового розслідування та судового розгляду провадження – 31,6 %;

- ефективно планувати та обирати тактику проведення інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій – 16,4 %;

- з'ясувати причини та умови вчинення злочину – 37,5 %;

- експерту побудувати психологічний портрет (профіль) злочинця – 36,8%;

- висунути версії щодо особи злочинця та мотивів вчинення злочину – 28,9 %;

- обирати та здійснювати оптимальні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого – 4,6 %.

1.2. Вплив способу вчинення насильницького злочину на формування показань малолітнього потерпілого

Суттєве значення для теорії і практики розслідування злочинів має з'ясування того, чому, в силу яких чинників і умов злочинець вчиняє кримінальне правопорушення певним способом [178, с. 96]. Спосіб вчинення злочину завжди був ключовою ланкою в криміналістиці, дозволяючи виявляти і розкривати суть і зміст здійснених злочинних акцій, а також визначати і розробляти засоби і методи протидії злочинності. В даний час, в

умовах функціонування якісно зміненої злочинності, вивчення і використання даних про способи злочинної діяльності набувають особливого значення [156].

Загальновідомо, що спосіб вчинення злочину є ядром, центральною ланкою криміналістичної характеристики. Всі інші її елементи так чи інакше пов'язані зі способом, хоча мають і самостійне значення [102, с. 346]. Криміналістичне розуміння способу вчинення злочину визначається завданнями пошуку ефективних прийомів, засобів і методів розслідування злочинів. Для криміналістів у способі вчинення злочинів особливий інтерес представляють ті його інформативні ознаки, які служать проявом зовні дій, що утворюють даний спосіб. Вони дозволяють встановити елементи способу вчинення злочину навіть за окремими ознаками, а не всієї їх сукупності, визначити основні напрямки та методи розкриття злочину [100, с. 241].

Жорданія І. Ш. визначає спосіб вчинення злочину як систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих актів поведінки: дій, операцій, прийомів з підготовки, вчинення та приховування злочину, вибір яких обумовлений особливостями соціального та природного середовища, особистості індивіда, характером об'єкта і предмета злочинного посягання, технічною оснащеністю, наявністю спільників і співучасників, попередніми відносинами між винним і предметом злочинного посягання, особливостями місця, часу і обстановки вчинення злочину [70, с. 9].

В цілому криміналісти визначають спосіб вчинення злочину як взаємопов'язаний комплекс (систему) об'єктивно і суб'єктивно детермінованих дій з підготовки, вчинення, приховування злочину, пов'язаних з використанням умов місця, часу, знарядь і засобів, відповідних загальному злочинному задуму і досягненню мети [100, с. 242].

Белкін Р. С. обґрунтовує думку про те, що дані про спосіб вчинення та приховування злочину є центральною частиною криміналістичної характеристики, оскільки саме вони виражають функціональну сторону злочинної діяльності і включають не тільки данні, яким шляхом готується,

вчиняється та приховується злочин, але і дані про те, яким чином дії злочинця відображаються в навколишньому середовищі, тобто які сліди «відбитки» дій злочинця виникають в результаті злочинного посягання, де їх шукати і як по ним відтворювати механізм вчинення та приховання злочину [103, с. 694]. Таким чином, діяльність злочинців, в першу чергу дії по вчиненню злочинів та сліди – відображення цих дій у довкіллі, здавна були предметом особливої уваги криміналістів. Як наслідок, на результатах дослідження способів і слідів злочинів ведуться в усіх цивілізованих країнах криміналістичні обліки [104, с. 24].

В сучасному розумінні спосіб вчинення злочину охоплює систему взаємопов'язаних дій суб'єкта (або утримання від них), що вчиняються з певною послідовністю, із застосуванням різних знарядь і засобів та спрямовані на досягнення мети злочину. Для криміналістичної характеристики способу вчинення злочину важливі насамперед ті його сторони, що відбиваються назовні, і відтак мають досить високий ступінь інформативності. Виходячи з цього, спосіб вчинення злочину — це спосіб дій з готування, вчинення та приховання слідів злочину, що характеризує криміналістично значимі дані про виконавця і застосовані ним засоби та можливості їх застосування у розкритті та розслідуванні злочинів [71, с. 44].

На думку В. Ю. Шепітька, спосіб учинення злочину (*modus operandi system*) свідчить про те, як, яким чином особа вчиняє суспільно небезпечне діяння, які прийоми, методи і засоби вона застосовує для цього. Спосіб вчинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Обрання способу вчинення злочину пов'язано з особливостями особи злочинця (стать, вік, судимість, наявність або відсутність злочинного досвіду тощо) і особливостями об'єкта злочинного посягання (віктимність жертви, відсутність охорони майна та ін.) [108, с. 276]. Варто зазначити, що злочинці, вибираючи той чи інший спосіб вчинення злочину, бачать в ньому в першу чергу позитивну сторону: можливість задовольнити матеріальну потребу, відстояти свої інтереси в

конфліктній ситуації, задовольнити сексуальну потребу, відплатити іншій людині за заподіяну шкоду і т.п. При цьому, негативна сторона злочинного діяння усвідомлюється ними дуже обмежено, в основному як можливість настання кримінального покарання [156].

Автор поділяє погляд М. І. Панова про те, що суть способу полягає в тому, що він утворює операційний аспект дії, свідчить про динамічну своєрідність його виконання, вказує на те, як, яким чином, за допомогою використання яких сил і засобів, в яких об'єктивно-предметних умовах воно виконано. У структурі злочинного посягання спосіб внутрішньо притаманний дії, прихований у ній, утворює його специфічний зміст і при цьому визначає форму зовнішнього прояву дії та злочину в цілому [160, с.6-7.].

Як і в діяльності загальнолюдській, у злочинній діяльності її виконавець має свою власну систему узагальнених способів дій, спрямованих на досягнення бажаного результату. Спосіб вчинення злочину безпосередньо пов'язаний з фізичними та функціональними можливостями людини, які, проте, в чималому ступені обумовлені як самим характером злочину, так і зовнішніми умовами, в яких воно відбувається [156]. Крім того у способі вчинення злочину широко проявляється підструктура досвіду, що включає такі елементи, як знання, навички, вміння та звички, а також загальні властивості – риси характеру і здібності [69, с. 8].

Зуйков Г. Г. зазначав, що спосіб вчинення злочину представляє собою досить складне та багатогранне явище, в зв'язку з чим виступає в якості предмета вивчення цілого ряду правових наук. При цьому кожна з них вивчає те, що входить в предмет її дослідження та відповідає її завданням [77, с. 53]. Відтак спосіб вчинення злочину є міжгалузевим об'єктом вивчення ряду наук кримінально-правового циклу (кримінального права, кримінології, кримінального процесу, криміналістики). Причому кожна юридична наука вивчає його під власним кутом зору, з позиції своїх «службових» функцій [220, с. 27]. На думку М. І. Панова, у тісному зв'язку криміналістика знаходиться з науками кримінального права і процесу. Цей зв'язок також є

генетичним, бо криміналістика бере свій початок, перш за все, в теорії кримінального права і кримінального процесу, де і відбувалося формування її основ. Тому вплив матеріального і процесуального права на криміналістику надзвичайно великий. Таким чином ми підтримуємо думку, що дані науки при розробці їх основних проблем (в тому ж числі і способу вчинення злочину), що є загальними всім цим наукам, повинні обов'язково враховувати розробки науки кримінального права і користуватися ними як даними і базисними [161, с. 21, 22-23].

З урахуванням викладеного, розкриваючи способи вчинення насильницьких дій відносно малолітніх в цілому, зауважимо, за кримінально-правовою ознакою до цієї групи злочинів відносяться, зокрема [38, с. 132]:

1) злочини проти життя (умисне вбивство, вбивство матір'ю новонародженої дитини, вбивство, вчинене в стані афекту, заподіяння смерті з необережності, доведення до самогубства, залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані тощо) – 28,9 %;

2) злочини проти здоров'я людини (умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, спричинення легкої шкоди здоров'ю, побої і мордування, катування тощо) – 34,2 %;

3) статеві злочини (зґвалтування, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, розбещення неповнолітніх) – 55,9 %;

4) злочини проти волі, честі та гідності особи (викрадення людини, незаконне позбавлення волі, незаконне поміщення в психіатричний заклад, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини та експлуатація дітей, використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом) – 17,8 %.

Михайлов О. Ю. слушно запропонував поділити насильницькі злочини на такі категорії:

1) раціонально-насильницькі, у яких насильство виступає як спосіб досягнення злочинної мети (убивство з корисливих мотивів, убивство з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, розбій, насильницький грабіж);

2) агресивно-насильницькі, у яких мета вважається досягнутою з моменту вчинення насильницьких дій (убивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, вчинених на сімейно-побутовому ґрунті, у сварці, з хуліганських мотивів) [143, с. 1].

Незважаючи на різні способи злочинної поведінки, прийоми та дії, що обираються злочинцем, вони можуть бути типізовані за певними ознаками. Необхідно підкреслити, що існують різні підходи до визначення та класифікації насильства на «типи», «види», «форми прояву» або «способи», які потребують упорядкування та чіткої концепції. Уявляється, що залежно від характеру впливу на дитину, двома основними формами насильства є фізичне та психічне насильство. Окремо чи разом вони можуть проявлятися у різних видах насильства залежно від критерію, що складає основу тієї або іншої класифікації, наприклад Шевченко-Бітенська О. В. у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства» виокремлює наступні: залежно від суб'єкта, який здійснює насильство: насильство, здійснене членами сім'ї (домашнє насильство); насильство, здійснене педагогами у навчальних закладах; інтелектуальне насильство, здійснене службовими особами, працівниками правоохоронних органів, правосуддя та відбування покарання тощо; залежно від порушених прав та свобод дитини: сексуальне насильство; економічне насильство; примусова праця тощо; залежно від середовища та умов, в яких знаходиться дитина: інформаційне насильство; насильство в громаді; насильство щодо дітей у школах та навчальних закладах; насильство щодо дітей-мігрантів; насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів; насильство щодо дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів; насильство на робочому місці тощо. Безумовно,

перелік наведених критеріїв класифікації способів насильства на види не є вичерпним.

Відомо, що джерелом накопичення відомостей про способи вчинення насильницьких дій, в тому числі відносно малолітніх осіб є практичний досвід. Вивчення кримінальних справ та кримінальних проваджень допомогло нам скласти загальне уявлення про найбільш типові злочинні форми та механізми фізичного та психічного впливу на особу, яка не досягла чотирнадцяти років, та дослідити їх.

З огляду на викладене, та, враховуючи значущість і інтерес до способів вчинення насильницьких дій відносно малолітніх потерпілих, слід зазначити, що розглянути всі способи насильницьких злочинів, вчинених щодо малолітніх, в рамках даної однієї роботи досить складно. На нашу думку, доцільно розкрити особливо небезпечні та найпоширеніші типові способи насильницьких злочинів, вчинених щодо малолітніх, враховуючи, що всі вище наведені насильницькі кримінальні правопорушення вчинені із застосуванням психічного або фізичного впливу та існують непоодинокі випадки поєднання таких впливів.

Поряд з цим, на підставі загальних теоретичних положень вчення про способи вчинення злочинів, та, враховуючи, що спосіб дій винної особи визначається не тільки мотивом, метою (вони, як правило, загальновідомі), але і характером його взаємовідносин з потерпілою особою [100, с. 255], розглянемо питання розвитку способів вчинення насильницьких дій та взаємозв'язку особи малолітнього потерпілого із способом досліджуваних злочинів.

Поширеною формою насильницьких дій відносно малолітніх є вчинення фізичного насильства (за спостереженнями 73,7 % опитаних слідчих). У науці кримінального права під фізичним насильством розуміється протиправний умисний фізичний вплив суб'єкта на іншу людину (потерпілого) шляхом порушення його тілесної недоторканності, що виражається в нанесенні йому ударів, побоїв, страждань, катувань, вчиненні

інших насильницьких дій, поєднаних з заподіянням (або створенням небезпеки заподіяння) фізичного болю, тілесних ушкоджень або смерті [161, с. 31]. Ознакою фізичного насильства є енергетичний вплив безпосередньо на фізіологічну підструктуру людини [20, с. 68].

До фізичного насильства належать: всі види тілесних покарань і всі інші форми тортур, катувань, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; фізичне залякування і «дідівщина» з боку дорослих та інших дітей. Зустрічаються також особливі форми фізичного насильства, внаслідок якого діти можуть стати інвалідами: насильницька стерилізація (особливо дівчат); насильство під приводом лікування (наприклад, електрошокове лікування і електричні розряди, використані як «засіб, що викликає огиду» з метою контролю поведінки дітей); навмисне заподіяння інвалідності дітям з метою їх експлуатації для жебракування на вулицях чи в інших місцях [173].

Застосовуючи фізичне насильство над дітьми, злочинці використовують наступні способи:

- 1) здійснюється шляхом нанесення ушкоджень руками і ногами;
- 2) побиття із застосуванням різних підручних предметів господарського побуту, що використовувалися випадково для нанесення ударів (паском, шнуром, стільцем, шлангом, підставкою для телевізора тощо);
- 3) способи, не пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень і виділенням крові, зокрема це асфіксія (задушення руками, мотузкою, подушкою, утоплення), позбавлення харчування, скидання з висоти, заподіяння опіків;
- 4) споювання алкогольними напоями та наркотичними засобами або отруєння речовинами та медичними препаратами.

Найхарактернішими кримінальними механізмами зазначених насильницьких дій виступають:

1) фізичне насильство вчинено щодо малолітніх осіб, що перебувають у родинних відносинах зі злочинцями. Виявлення такого фізичного насильства потребує особливої уваги. Такі способи вчинення фізичного насильства щодо дитині використовуються батьками або особами, що їх замінюють.

Фізичне насильство, на жаль, досить поширене в українській практиці сімейного «виховання» [149, с. 41]. Так, у переважній більшості випадків (лише в різному ступені) простежується зв'язок насильницьких дій над дітьми з вживанням батьками алкоголю. 60,0 % батьків вважають, що чинять правильно, караючи дітей фізично. Решта 40,0 % не настільки агресивно налаштовані по відношенню до своїх дітей, але вважають, що при вихованні поряд з пряником треба застосовувати і «бати́г», що завжди робилося і нашими предками з давніх часів. Близько 15,0 % матерів втратили впевненість у своїх батьківських здібностях, заявляючи, що всі гуманні заходи вже вичерпані. Майже 40,0 % матерів сказали, що аналогічні виховні заходи застосовують і їхні чоловіки. Значить, дитина знаходиться під перехресним вогнем і намагається вижити. Близько 75,0 % «жорстоких» матерів зізналися, що схильні до психологічних зривів у зв'язку з побутовими і виробничими негараздами і проблемами [188].

Так, наприклад, чоловік уже відбув тюремне ув'язнення за вбивство своєї першої дружини, і, одружившись знову, почав знущатися над 11-річним пасинком на очах у двох менших дітей. Нова дружина знала про «відсидку» чоловіка, та матір трьох дітей це не спинило. Зловмисник не приховував, що не любив дітей, часто ображав їх та бив. Новим приводом для знущань стали гроші, які пасинок поцупив у бабусі на солодоці. Прийшовши з роботи, чоловік схопив дитину, зв'язав руки і підвісив до дверей. На очі йому потрапила підставка для телевізора, якою вітчим і бив хлопчину на очах у матері та менших дітей, допоки той не зізнався у вчиненні крадіжки. Судово-

психіатрична експертиза показала, що хлопчик переніс сильний емоційний стрес та отримав тілесні ушкодження.⁵

2) насильницькі дії вчинено знайомими потерпілої особи за місцем навчання та проживання. Останнім часом суспільного резонансу набувають прояви цькування в школі як з боку однолітків так і з боку вихователів, вчителів тощо. Вони поділяються на три основні групи: фізичні (удари, побої, укуси), психологічні (загрози, прізвиська, образи, расові або сексуальні нападки, соціальне виключення) і віртуальні (нападки в Інтернеті). Агресія і знущання однолітків – звичайне явище в школах по всьому світу [172]. Часто фізичне насильство чинять над дітьми саме в стінах навчальних закладів, насамперед інтернатних, де діти певною мірою ізольовані від зовнішнього світу. Кривдниками дітей або байдужими спостерігачами за такими діями інших осіб стають педагоги. Так, директор та заступник директора школи-інтернату жорстоко побили двох вихованок, позбавлених батьківського піклування, за намагання самовільно полишити заклад і поїхати додому [149, с. 46].

Мають місце і випадки, коли фізичне насильство здійснюється батьками ображеної дитини. Так, в м. Одеса до правоохоронних органів надійшло повідомлення про те, що дорослий чоловік побив 9-річного хлопчика за образи, які той спричинив його синові. Для з'ясування всіх обставин на місце події виїхала слідчо-оперативна група. Під час бесіди з потерпілим та його батьками було встановлено, що між побитим хлопчиком та його однокласником постійно виникали суперечки. Останній розповів про свої образи і непорозуміння батькові. У відповідь на це 46-річний чоловік замість того, щоб піти до школи та порадитись з педагогами як припинити ворожнечу між дітьми цивілізовано, обрав шлях жорстокої помсти. Разом зі

⁵ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 4.11.2014 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

своїм сином він перестрів хлопчика по дорозі зі школи додому та побив беззахисну дитину, заподіявши легкі тілесні ушкодження.⁶

3) насильство потерпілої особи, пов'язані зі спільним проведенням вільного часу або після нетривалого спілкування з нею.

Таким чином, можна зробити висновок, що здебільшого фізичне насильство над дітьми вчиняють батьки чи особи, які їх заміняють, вихователі, інші дорослі, однолітки, підлітки [149, с. 42].

Психічне насильство (39,5 %), на відміну від інших видів насильства, тягне за собою кримінальну відповідальність лише в досить рідкісних випадках. Науковці визначають психічне насильство як кримінальну протиправну погрозу заподіяти потерпілому фізичну, моральну або майнову шкоду для досягнення злочинної мети. Залежно від форми насильство може бути: словесним; письмовим; у вигляді конклюдентних дій – жестів, демонстрації зброї тощо [85].

Панов М. І. психічне насильство трактує як протиправний негативний вплив на психічну сферу потерпілого (на його свідомість і волю), при якому шкода заподіюється психічній недоторканності людини, що викликає у неї негативні емоції, стан стресу, який може іноді досягти сили афекту (панічний страх і жах), здатного, в такому випадку, повністю придушити волю потерпілого і дезорганізувати його поведінку [161, с. 31]. Термін «психічний» стосується як способу, так і предмета та об'єкта впливу, а також тих змін, які вони викликають у психіці людини. Тому, під поняттям психічного насильства О. М. Гумін розуміє умисний вплив, пов'язаний з дією однієї особи на психіку іншої шляхом інформаційного психічного впливу, яким може завдаватися або завдається шкода фізичному чи психічному здоров'ю, економічній незалежності чи сексуальним благам [55, с. 146]. Психічне насильство частіше виступає не саме по собі, а разом з іншими

⁶ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 27.02.2013 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

видами насильства, а точніше способом вчинення інших протиправних дій щодо вказаної категорії потерпілих.

Як окремий, самостійний вид злочину, психічне насильство виявляється в учиненні погрози вбивством (ст. 129 КК України) та погрози знищення чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загально небезпечним способом (ст. 195 КК України). Зазначені погрози тягнуть за собою кримінальну відповідальність лише за умови наявності реальних підстав побоюватися здійснення цих погроз. Психічним насильством слід вважати також розголошення одним із членів сім'ї таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) (ст. 168 КК України), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК України), втягнення неповнолітніх дітей у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України). Слід зазначити, що психічне насильство в багатьох випадках виступає способом вчинення інших видів насильства (наприклад, погроза застосування фізичного насильства може виступати способом вчинення незаконного позбавлення волі, зґвалтування, розбою, вимагання, примушування до заняття проституцією тощо) [151, с. 70].

Враховуючи викладене, типовою формою психічного насильства є погроза, зокрема, погроза застосування фізичного насильства, що виражається або проявляється у словесній формі або за допомогою конклюдентних дій, намір протиправного застосування фізичного насильства – нанести удар, побої, зробити інші насильницькі дії, а також заподіяти тілесні ушкодження або вчинити вбивство – адресовані іншій особі – загрожує, при наявності реальних підстав побоюватися виконання цієї погрози [161, с. 31]. Говорячи про психічне насильство, не слід обмежувати це поняття тільки погрозою застосування насильства і здійснення інших дій. Психічне насильство полягає, перш за все, в неправомірному впливі на психіку людини, в тому числі шляхом залякування, погроз фізичною розправою, застосування зброї з метою зламати волю потерпілого до опору,

відстоювання своїх прав і законних інтересів. Специфіка психічного насильства полягає в інформаційній дії на психічну підструктуру людини [20, с. 67]. Погрози заподіяти фізичну чи економічну шкоду; погрози залишити сім'ю, побити чи вбити дружину, дітей; примушення до протизаконних дій; недостатнє задоволення потреб дитини в їжі, одязі, освіті, медичній допомозі за умови, що батьки матеріально спроможні зробити це; доведення до самогубства – всі ці дії виступають способами вчинення психічного насильства щодо дітей.

Так, «психічне насильство» може включати: всі форми постійних, таких, що завдають шкоди, відносин з дитиною, наприклад навіювання дітям, що вони марні, нелюбі, небажані, перебувають у небезпеці або мають значення лише для задоволення потреб інших людей; навіювання жаху, тероризування і загрози; експлуатування і корумпування; зневага і знедолення; ізолювання, ігнорування і фаворитизм; відмова від емоційного спілкування; відсутність турботи про психічне здоров'я, а також про медичні та освітні потреби; образа, образливе поводження, приниження, засмучення, висміювання і зневага почуттів дитини; застосування насильства в родині; розміщення в одиночній камері, ізоляція, принизливі умови утримання в ув'язненні; психологічний тиск і «дідівщина» з боку дорослих або інших дітей, включаючи дії через засоби інформації та зв'язку, наприклад, мобільні телефони та мережу Інтернет (відомий як «кібервплив»)) [173].

Слід зазначити, що 60-80 % суїцидів спричиняють сімейні конфлікти та несправедливе ставлення близьких людей до дитини. Через такі сімейні конфлікти та непорозуміння із батьками у Запорізькій області неповнолітня здійснила спробу суїциду. Як виявилось, батьки систематично принижували її людську гідність, що виявлялося у психологічному тиску, образах, побоях, що довело дівчинку до самогубства. У цій справі за фактом доведення до самогубства було порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч.3 ст.120 КК України. А ось на Івано-Франківщині дівчинка намагалася покінчити життя самогубством через те, що її батько не

виконував свої батьківські обов'язки та погрожував дочці фізичною розправою.⁷

Зрозумілим є той факт, що фізичне і психічне насильство тісно взаємопов'язані між собою. Здійснюючи фізичне насильство над людиною, йому завдають і душевну травму. Використання ж психічного насильства, навіть при відсутності явно вираженого фізичного порушення, завжди викликає якісь, нехай і незначні зміни в організмі людини [189, с. 20-21].

Поєднання способів фізичного та психічного насильства що малолітніх потерпілих має місце під час вчинення таких насильницьких злочинів як: незаконне позбавлення волі, торгівля дитиною або інша незаконна угода щодо передачі людини. Торгівля людьми може включати в себе викрадення, однак, в багатьох випадках все починається з обману чи заманювання. Наприклад, багато вербувальників та торговців людьми домовляються безпосередньо з батьками, які вважають, що саме у такий спосіб дитина матиме шанс на краще життя, отримає високооплачувану роботу і, можливо, надсилатиме заробіток додому, для підтримання родини [162, с. 301].

Практика свідчить про непоодинокі випадки торгівлі саме новонародженими дітьми. Так, працівники поліції міста Києва виявили та затримали 26-річну уродженку Вінниччини, яка за 30 тисяч гривень намагалася продати свою новонароджену доньку. Свій вчинок жінка пояснила скрутним матеріальним становищем, а батько немовля знав про намір дружини, однак не завадив їй. Оперативним працівникам стало відомо, що до укладання незаконної угоди жінка, яка має на вихованні ще двох неповнолітніх дітей, завчасно підготувалася. За кілька тижнів до пологів через соціальні мережі вона почала шукати покупців.⁸

⁷ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 22.03.2010 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

⁸ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 13.07.2016 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

Найбільш уразливу категорію дітей складають вихованці інтернатів. Так, у Донецькій області Служба безпеки України викрила та припинила діяльність організованого злочинного угруповання, члени якого займалися торгівлею людьми.

Дитину, готуючи для примусового донорства, злочинці попередньо обстежували та лікували. У ході спеціальної операції лідер та члени цього угруповання були затримані при спробі продати неповнолітнього за 35 тисяч доларів США з метою вилучення у нього у подальшому внутрішніх органів для проведення хірургічних операцій трансплантації.

Встановлено, що втілюючи злочинний задум, кілька жителів Краматорська, що входили до складу угруповання, знайшли на залізничному вокзалі Слов'янська безпритульну дитину. 10-ти річний хлопчик був вихованцем місцевого інтернату, до якого він потрапив як дитина без батьківської опіки. Мати рішенням суду позбавлена батьківських прав, а ім'я батька було записане у свідоцтві про народження зі слів матері. Через кілька місяців перебування у інтернаті хлопець чомусь звідти втік і невдовзі потрапив на око зловмисників. Пересвідчившись, що дитину ніхто не шукатиме, лідер угруповання пообіцяв хлопцеві влаштувати його в спортивну школу, для чого начебто було потрібно пройти відповідне обстеження, а поки що пожити в тимчасовому помешканні під наглядом дорослих. Насправді медичні довідки були необхідні для підтвердження відсутності у хлопця хронічних хвороб і підняття ціни на «живий товар». Так зловмисники здійснили ехокардіографічне обстеження серця та крупних судин хлопця, за результатами якого останній був визнаний здоровим.

Через кілька днів йому було проведено ультразвукове обстеження нирок та селезінки, зроблені аналізи та призначене профілактичне протизапальне лікування. Усі ці медичні документи вилучені та долучені до матеріалів справи. Утримуючи дитину на різних орендованих квартирах

злочинці через мережу Інтернет активно підшукували покупця – за підготовленого до продажу хлопця угруповання вимагало 60 тисяч євро.⁹

Законодавство, окрім фізичного та психічного насильства, виділяє сексуальне й економічне. В літературі сексуальне та економічне насильство називають комбінованими (поєднаними) видами фізичного та психічного насильства [55, с. 145].

Таким чином, не можна залишити поза увагою найбільш латентну форму насильницьких злочинів відносно малолітніх – сексуальне насильство (47,4 %). Насильницькі злочини сексуального характеру, вчинені щодо малолітніх, відносяться до числа найбільш небезпечних діянь проти особи. Статеві злочини посягають не тільки на здоров'я дитини, але на її честь гідність, поєднуючи в собі ознаки фізичного та психічного насильства.

Сексуальне насильство — це втягнення дитини за її згодою чи без згоди в прямі чи непрямі дії сексуального характеру з дорослими, щоб останні отримали сексуальне задоволення або вигоду [149, с. 62].

Москаль Д. П. під сексуальним насильством розуміє протиправний вплив однієї особи на іншу, який порушує волевиявлення потерпілого і вчиняється з метою задоволення статевого ваблення або завдання сексуальної травми. До останньої він відносить будь-які порушення психічної діяльності (страх, шок, хвилювання тощо), які настали у свідомості потерпілої особи внаслідок сексуального насильства, яке вона спостерігала та (або) зазнала. Видами сексуального насильства, на його думку, є: фізичне (завдання тілесних ушкоджень, побоїв, обмеження волі) та психічне (гіпноз, погроза застосування насильства, знищення, пошкодження майна, розголошення відомостей, які ганьблять потерпілого, доведення до безпорадного стану через алкоголь та наркотики, інші дії – розпусні,

⁹ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 17.06.2009 р. // Офіційний веб-сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/index>

добровільні статеві зносини, поширення порнографічної продукції) [147, с. 83–84].

Існують різноманітні вияви сексуальних насильницьких дій щодо малолітніх осіб. При цьому насильницькі дії сексуального характеру проявляються в трьох формах: 1) у вигляді фізичного насильства, тобто вплив злочинця на тіло потерпілої силою (механічною, фізичною), що викликає заповідання тяжкої шкоди її здоров'ю; 2) погрози – психічний вплив, тобто вербальне вираження майбутньої дії злочинця або демонстрація засобів впливу (кулак, ремінь, ціпок); 3) використання безпорадного стану малолітньої потерпілої [183, с. 258].

Розглядаючи проблеми вчинення насильницьких злочинів сексуального характеру, варто виділити деякі аспекти складного механізму, та розглянути це явище.

По-перше, під час вчинення кримінальних правопорушень сексуального характеру, спосіб дій злочинця передбачає активну підготовчу фазу, а саме: обрання жертви; її вистежування; обрання оптимального місця вчинення злочину; вирішення питання щодо обрання насильницьких дій (фізичне або психічне насильство); вжиття заходів, спрямованих на доведення малолітньої особи до безпорадного стану, тощо.

В даному випадку злочинці вміло використовують дитячу довіру до дорослого, заманюючи жертву під різними приводами в зручні для приховування насильницьких актів місця — підвали, горища, закинуті будівельні майданчики або відселені будинки, де нібито народилися кошенята чи цуценята [149, с. 63].

Як типовий можна навести такий випадок. Іллічівський районний суд Маріуполя засудив до 8 років позбавлення волі 36-річного жителя Донецької області, на рахунку якого щонайменше 4 доведених епізоди розбещення неповнолітніх. Кримінальні провадження були відкриті відразу за кількома статтями КК України. Чоловіка застали в парку за протиправними діями сексуального характеру з підлітками випадкові перехожі. Під час досудового

розслідування було встановлено, що протягом року підозрюваний заманював додому підлітків комп'ютерними іграми, пригощав спиртним, після чого схиляв юних відвідувачів до незаконного заняття. Те, що відбувалося, господар знімав на відеокамеру мобільного телефону і зберігав записи на комп'ютері. Мовчання школярів купував за невеликі гроші, які давав їм на кишенькові витрати. Від розпусних дій зловмисника постраждало 4 юнака віком від 12 до 14 років. Під час обшуку поліцейські вилучили значний архів записів порнографічного характеру, який у якості речових доказів був долучений до матеріалів кримінальних проваджень, відкритих за ч. 2 ст. 156 «Розбещення малолітніх» і за ст. 301 «Виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» Кримінального кодексу України.¹⁰

Нерідко сексуальне насильство відносно малолітніх вчиняють сусіди чи знайомі. Вони входять в довіру сім'ї й особисто дитини, дарують їй подарунки або навпаки залякують, а потім розбещують чи гвалтують. Щоб приховати злочин, нерідко позбавляють жертву життя [149, с. 63].

Іноді злочинці не тільки вистежують, а й справді на початку здійснюють спеціальні пошук жертви, до якої будуть застосовані насильницькі дії сексуального характеру. Для цих цілей злочинці намагаються знайти дітей, що живуть в притулках, інтернатах, втекли із сім'ї, які конфліктують з батьками. Пошук останніх ведеться і на ринках, в магазинах, кінотеатрах, у шкіл, спортивних залах. Заманювання таких дітей здійснюється як обманним шляхом, так і за різноманітну винагороду [239, с. 58]. Найважливішим завданням для злочинця в даному випадку є пошук жертви.

Як типовий можна навести наступний випадок. 34-х річний уродженець Київської області мав високооплачувану роботу, дружину та дитину. Пізно ввечері чоловік їздив на авто вулицями Києва та шукав

¹⁰ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 29.12.2015 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

хлопчиків віком від 8 до 9 років. Правоохоронці встановили, що в поле зору злочинця потрапляли в основному діти з неблагополучних родин, які опинилися в складній життєвій ситуації. Злочинець під час знайомства представлявся хлопцям режисером та обіцяв зняти їх у фільмі. Обділені батьківською увагою діти виконували будь-яку забаганку злочинця у вдячність за те, що їх пожаліли, поцікавилися їхнім життям та нагодували. Злочинець розповідав хлопцям, що для його фільмів потрібні нові актори й просив приводити «на кастинг» своїх товаришів-однолітків, яких заохочував грошима. Один із хлопчиків розповів про свого нового знайомого батькам, які негайно звернулися до правоохоронців. Чоловік відчув небезпеку та переїхав до Одеси, де познайомився з дівчиною, яка розповіла, що шукає кандидата на оформлення фіктивного шлюбу. Її мета була всиновити та забрати з дитячого будинку трьох малолітніх братів. Розгледівши привабливу перспективу, зловмисник відразу охоче запропонував свої послуги. Під час оформлення документів на всиновлення стало відомо, що чоловік перебуває у розшуку за вчинення тяжких злочинів.¹¹

По-друге, вчинення насильства у ситуаціях коли потерпіла особа вже знаходиться у безпорадному стані або з використанням її легковажної поведінки (на думку 13,2 % опитаних слідчих). В даному випадку в переважній більшості мова йде про вчинення насильницьких злочинів членами сім'ї.

Не менш небезпечною формою сексуального насильства відносно малолітніх потерпілих є примушування до участі малолітніх в створенні порнографічної продукції (створення предметів дитячої порнографії здійснюється за допомогою фіксації сексуальних дій із неповнолітньою особою різнманітними способами, найпоширенішими серед яких є фото-, відеозйомка, а також шляхом прямої трансляції через веб-камеру в режимі

¹¹ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 9.10.2012 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

реального часу через Інтернет). Після створення оригіналу порнографічного предмету злочинець виготовляє його копії та піддає монтажу порнографічний матеріал, який згодом потрапляє на склад, де зберігається, а далі реалізується оптом або в роздріб через торговельні точки. Існують різноманітні способи поширення продукції дитячої порнографії, а саме: її збут через місця продажу, переміщення через кордон із подальшою реалізацією, а також поширення дитячої порнографії через Інтернет [159, 9].

Жертвами злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією, є діти різного віку та статі, адже вони – головні діючі особи сюжетів продукції дитячої порнографії. Для створення продукції дитячої порнографії переважно залучають дітей із малозабезпечених, неблагополучних сімей. Серед постраждалих близько 60 % дітей, які раніше стикалися з насильством у сім'ї, не знаходили розуміння з боку батьків, хоча вони і виховувалися, на перший погляд, у благополучних та заможних родинах [159, с. 8].

Останнім часом актуальними є насильницькі дії сексуального характеру з використанням інформаційних технологій. Так, у Полтавській області правоохоронці встановили і затримали 27-річного чоловіка, який видавав себе у соціальній мережі за дівчину і входив у довіру до неповнолітніх школярів. Спершу він надсилав їм порнографічну продукцію, а потім і сам демонстрував власні статеві органи у відеотрансляціях. Апофеозом розпусних дій ставала демонстрація дівчатками оголеного тіла у відповідь на шантаж і маніпуляції, яку негідник записував та розміщував на інтернет-ресурсах. Всього поліцією зареєстровано 18 фактів, під час яких постраждало 12 малолітніх дівчат.¹²

Слід відзначити, що найбільш жорстокою та небезпечною формою сексуального насильства є сексуальна експлуатація дітей, оскільки у таких випадках потерпілі зазнають комплексних травм на ґрунті фізичних,

¹² Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 18.05.2016 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

психосоціальних і емоційних страждань. В якості прикладу, такого різновиду злочинної діяльності, можливо відзначити злочини, пов'язані з торгівлею людьми, дитяча проституція, створення та використання дитячої порнографії.

Комерційна сексуальна експлуатація дитини (далі КСЕД) є формою насильства та примусу над дітьми, однією із сучасних форм рабства [73]. Все частіше злочинці продають українських дітей у сексуальне рабство і для трудової експлуатації. Міжнародні документи свідчать, що 80 % потерпілих від транснаціональної торгівлі людьми складають жінки та діти, з яких 70 % продаються в іншу країну з метою сексуальної експлуатації [235, с. 4].

Аналізуючи спеціальну літературу, можна простежити зв'язок між обранням злочинцем способу вчинення насильницьких дій та особою потерпілого. Так, наприклад, за дослідженнями Ю. М. Малієнко і Т. П. Цюман потерпілими від дитячої сексуальної експлуатації стають три категорії дітей.

Перша – це довірливі діти. Багато з них із захопленням приймають пропозицію «знятись у кіно» та йдуть із незнайомцями. Інші з меншим захопленням погоджуються погратися з дорослим чоловіком в «лікарню» чи у щось, що дозволяє оголитись. Деякі дорослі використовують Інтернет, де під виглядом ровесників зав'язують віртуальну дружбу, а потім запрошують на реальне побачення. Саме такі діти частіше за все стають жертвами сексуального насильства, усвідомлюючи тільки в останній момент, що відбувається насправді.

Друга категорія – викрадені діти. Якщо «довірливих» дітей, особливо таких, що зіграли у «лікарню» так і не усвідомивши, що відбулося, переважно відпускають, то викрадених дітей часто перетворюють на малолітніх секс-рабів, регулярно гвалтуючи перед камерами. Утримуються такі діти переважно в жахливих умовах, де не отримують навіть необхідної їжі.

Третя категорія, доволі характерна для України, – діти з неблагополучних родин. Одних батьки продають за пляшку горілки, інші

заради швидкого прибутку готові на ризиковані вчинки, особливо не задумуючись про наслідки [185, с. 51].

Враховуючи наведене, очевидним є той факт, що під час вчинення насильницьких сексуальних дій відносно малолітніх потерпілих застосовується широкий діапазон способів як фізичного насильства так і психічного [45, с. 135-137].

Останнім часом частішають випадки вчинення економічного насильства (18,4 %), яке є небезпечним для дитини будь-якого віку, оскільки обмежує процеси фізичного розвитку і соціалізації. Застосування економічного насильства може виражатись у несвоєчасному зверненні батьків по медичну допомогу, коли дитина захворіє, необґрунтована відмова від щеплень, експлуатації дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку; використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом; примушування чи втягнення у заняття проституцією тощо.

Особливої уваги заслуговують непоодинокі випадки використання малолітніх в якості жебраків або в так званому «жебрацькому бізнесі». Жебракування у громадському транспорті, на зупинках, паркінгах та інших громадських місцях є типовою дитячою працею, яка поширюється як всередині країни, так і «експортується» в інші країни.

Як типовий приклад, можна навести наступний випадок, який мав місце у Запорізькій області. На початку грудня 2010 року до правоохоронних органів звернулися місцеві жителі. Вони розповіли, що на площі міста бачили неповнолітнього, занехаяного вигляду хлопчика, який жебрачить у перехожих. На місце приїхали працівники підрозділу у справах дітей, які виявили на площі дитину віком приблизно 6-8 років. Маленький хлопчик дійсно мав знесилений вигляд та був одягнений в брудний одяг. Після розмови з малолітнім «заробітчанином» правоохоронці дізналися, що взимку на вулицю «з капелюхом в руках» його відправила власна матір. Не маючи

ніякого бажання працювати та ставити на ноги своїх дітей, жінка примушувала їх жебракувати.¹³

Цікавими, на нашу думку, є дані Українського інституту соціальних досліджень, які підтверджують факт існування в Україні дитячої найманої праці за оплату. Кількість дітей, зайнятих важкою фізичною працею – 18 %. Кількість дітей віком від 7 до 12 років, зайнятих важкою фізичною працею – 24 %. Кількість дітей, постраждалих від фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними або шкідливими умовами праці – 3 % (насамперед, діти віком від 10 до 14 років). Найвищі показники фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними чи шкідливими умовами праці, спостерігаються у: виробництві (7 %); будівництві (5 %). Кількість дітей, які працюють більше 8 годин на добу – 3 %. Кількість дітей, які працюють постійно під час навчального року – 61 %.¹⁴

Найгірші форми дитячої праці – робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей: всі форми рабства або практика, подібна до рабства, як наприклад, продаж дітей або торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, в тому числі примусове чи обов'язкове вербування дітей для їх використання у збройних конфліктах; використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, для виробництва порнографічної продукції; використання, вербування або пропонування дитини для заняття протиправною діяльністю, в тому числі для виробництва або продажу наркотиків, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах; праця, яка за своїм характером або умовам, в яких вона виконується, може нанести шкоду здоров'ю, безпеці або

¹³ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 12.11.2011 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

¹⁴ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 6.06.2008 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

моральності дітей, такі види робіт визначаються національним законодавством або компетентним органом.¹⁵

Серед видів насильства спостерігаються такі особливості: чим менша дитина, тим частіше вона може зазнавати фізичне насильство. Психічне та сексуальне насильство характерніше для дітей підліткового віку. Економічне насильство не залежить від віку дитини й трапляється в значних обсягах протягом усього життєвого циклу [149, с. 187].

З огляду на викладене, автор поділяє думки тих вчених, які вважають, що досить складно провести чітку межу між різними формами вчинення насильницьких дій відносно малолітніх осіб. Насильство щодо дітей є складним феноменом, наслідки якого, зазвичай, охоплюють кілька сфер: фізичну (соматичне здоров'я), емоційну, економічну, сексуальну. Будь-який вид насильства призводить до деструкції особистості постраждалої сторони, адже сексуальний примус обов'язково тягне за собою приниження гідності. Фізичне насильство також справляє значний вплив не лише на соматичну (тілесну), а й на моральну, емоційну сфери особистості, тобто є водночас і психічним [151, с. 21].

Аналізуючи способи вчинення насильницьких дій та їх взаємозв'язок з особою малолітнього потерпілого, в рамках нашого дослідження можна дійти висновку, що та чи інша форма насильства може негативно впливати на процедуру допиту, зокрема:

По-перше, при вчиненні фізичного насильства малолітні потерпілі під час допиту можуть не розказувати (замовчувати) факти та обставини вчинення насильницьких дій щодо них, відчуючи загрозу власній безпеці та, вважаючи, що саме вони спричинили нанесення тілесних ушкоджень своєю поведінкою. Сліди від тілесних ушкоджень можуть пояснювати випадковим травмуванням або самопошкодженням. Разом з тим малолітній

¹⁵ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 6.06.2008 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

потерпілий може заплутано і неправдиво давати показання про причини та способи отримання травм або відповідати слідчому завченими фразами.

По-друге, наслідком вчинення психологічного насильства може бути відмова давати показання, оскільки дитина, охоплена гострим переживаннями тривоги і страху, буде боятися реалізації погроз вчинення насильницьких дій щодо неї; залежність дитини від батьків, а також через свій вік і розумовий розвиток малолітня особа може не усвідомлювали, що з нею відбувалося, страх бути нікому не потрібною, покинутою також може негативно впливати на дачу показань.

По-третьє, у провадженнях про вчинення насильницьких дій сексуального характеру під час допиту діти не будуть все розповідати про обставини злочину тому, що соромляться, мають почуття провини та безпорадності, оскільки дитину хвилює, що ганебну таємницю буде викрито, усі дізнаються, будуть насміхатися і говорити, що вона сама у всьому винна. При цьому слід відмітити, що особливо бояться розголосу хлопці, більше ніж дівчата, що, наприклад, вся школа дізнається про їх поведінку. У разі вчинення зазначених дій батьками (особами, що їх замінюють), малолітні, відмовляючись давати показання, будуть переживати, що мама й тато розлучаться, і батька відправлять до в'язниці. Водночас, малолітні потерпілі не завжди розуміють значення вчинених стосовно них дій сексуального характеру і через малий вік не вміють описати такі дії. Крім того, дитина під час допиту може применшити ступінь насильницьких дій з боку батьків, піклувальників, інших осіб, щоб виправдати їх або приховати свої страждання.

По-четверте, говорячи про економічне насильство, зокрема у формі жебракування, на наше переконання, малолітні не розуміють, що це неправильно, бо приклад батьків і вік не дозволяє робити такі висновки, діти не завжди можуть сказати, що їх змушують жебракувати, особливо, якщо це діти молодшої вікової категорії, а більш дорослі й кмітливі навряд чи стануть свідчити проти своїх батьків, боючись потрапити до інтернату.

Враховуючи викладене, слід зазначити, що злочинці, в свою чергу, обираючи той чи інший спосіб зазначених насильницьких дій відносно малолітніх осіб розраховують на наведену вище протидію під час допиту потерпілих.

Разом з тим, слід враховувати тяжкість перенесеного насильства. На нашу думку, чим тяжчі наслідки насильства, тим більше вони будуть впливати на отримання достовірних показань. Так, за даними нашого дослідження, наслідками, які найчастіше зустрічаються після вчинення насильницьких дій відносно малолітніх є: легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження (63,2 %); психічне захворювання (34,2 %); тяжкі тілесні ушкодження (15,8 %); самогубство потерпілої особи (18,4 %); необережне вбивство (5,3 %).

1.3. Значення обстановки вчинення насильницького злочину для формування показань малолітнього потерпілого

Передусім, слід зазначити, що кожне кримінальне правопорушення вчиняється у певній обстановці. Обстановка вчинення злочину являє собою складовий елемент криміналістичної характеристики злочину та містить криміналістично значущі ознаки, встановлення яких впливатиме на якість та результативність розслідування. Водночас, обстановка злочину, досліджується не лише в межах криміналістики, а є об'єктом дослідження більшості наук кримінально-правового циклу.

В криміналістичному аспекті підтримку майже всіх науковців здобуло визначення М. П. Яблокова, який під обстановкою вчинення злочину розуміє систему різного роду взаємодіючих між собою до й у момент вчинення злочину об'єктів, явищ і процесів, що характеризують місце, час, речові, природно-кліматичні, побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної події, психологічні

зв'язки між ними та інші чинники об'єктивної реальності, які визначають можливість, умови та інші обставини вчинення злочину [112, с. 42].

Обстановка злочину складається зі значної кількості обставин. Серед них є фактори відносно не змінювані і мінливі, необхідні і випадкові, очевидні і приховані. Водночас до сих пір не має єдиної думки щодо чіткого переліку відомостей, які складають обстановку злочинного діяння. В цьому контексті автор поділяє погляд Г. Г. Зуйков про те, що питання наповнення переліком обставин, утворюючих обстановку вчинення злочину, може бути вирішено тільки стосовно конкретного виду кримінального правопорушення [78, с. 28].

Так, у широкому розумінні, обстановка вчинення злочинів – це сукупність суспільно-політичних, економічних, соціальних, правових та інших умов, що складаються на певному етапі розвитку суспільства і впливають на динаміку злочинності [100, с. 240].

У цьому контексті у сучасній Україні до загальних чинників і супутніх насильству соціально-негативних явищ, які відповідно і утворюють обстановку, можна віднести:

1) погіршення і нестабільність соціально-економічного життя (що часом обумовлює суперечність між природним бажанням мати дитину і економічним статусом; неможливість розвивати свої таланти, культурні запити);

2) скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане з цим безробіття;

3) поширеність у засобах масової інформації, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції;

4) поширення алкоголізму (порівняно з радянськими часами фіксується збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії;

5) укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум та криза моральності;

6) поширення неформальних (незарєєстрованих офіційно) шлюбів, а відтак менший рівень солідарності сім'ї, збільшення кількості розлучень і частки неповних сімей;

7) слабку дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом матеріальна залежність жінок від чоловіків [149, с. 16].

Наведені вище компоненти, на наше переконання, утворюють тим самим обстановку в широкому розумінні і складають умови вчинення насильницьких злочинів в цілому та відносно малолітніх осіб.

У вузькому сенсі слова обстановка вчинення злочину розуміється як певна група факторів, що впливають на взаємодію між собою об'єктів, явищ (процесів) і характеризують умови місця, часу та інші умови навколишнього середовища, виробничі процеси, особливості поведінки учасників подій та інші обставини об'єктивної реальності, що склалися (незалежно чи з волі учасників) в момент злочину і впливають на спосіб і механізм його здійснення, що дозволяють судити про особливості впливу цієї системи на зміст злочинної події [100, с. 240].

Таким чином на теперішній час обстановка розглядається за двома підходами: 1) як обстановка місця злочину; 2) як система чинників, що впливають на злочинну діяльність у процесі підготовки, вчинення злочинного діяння та подальшого його приховування [57, с. 10].

Цікавим, на нашу думку, є позиція В. А. Динту про те, що обстановка вчинення злочину слугує своєрідним каркасом в структурі криміналістичної характеристики, оскільки пізнання події злочину розпочинається з вивчення факторів, котрі безпосередньо або опосередковано направляли вектор поведінки злочинця та слугували своєрідним флюгером реалізації задуманого діяння [56, с. 245].

Розглядаючи обстановку вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх у вузькому розумінні, зауважимо, що даний елемент криміналістичної характеристики, в першу чергу являє собою сукупність матеріальних об'єктів на місці злочину, а тому може зберігати та відображати не лише слідову інформацію, але і безпосередньо відображає механізм злочинної події, специфіку дій злочинця, а також інших учасників.

На думку В. І. Куликова, обстановка безпосередньо впливає на перебіг і динаміку злочину, обумовлюючи його механізм, вказує на закономірності утворення інформації про розслідувану подію, вона здатна впливати на формування всіх інших елементів, що характеризують злочин, визначати характер поведінки осіб, які приймають участь в ньому [117, с. 14]. У науковій літературі доведено, що існує взаємозв'язок між обстановкою злочину та потерпілим. Відзначено, що обстановка злочину детермінує поведінку потерпілого, впливає на рішення, які він приймає у процесі вчинення злочину, а також опосередковано або безпосередньо визначає алгоритм його активних чи пасивних дій [57, с. 12].

Визначне місце в обстановці вчинення злочину мають обставини, які передують самому посяганням. В спеціальних джерелах справедливо зазначається обстановка, що передує здійсненню насильницьких злочинів, являє собою систему матеріальних, просторово-часових, соціально-психологічних чинників середовища, характеру взаємовідносин злочинця і потерпілого, які впливають на підготовку і вчинення злочину, детермінуючи його спосіб [140, с. 29-30].

Аналізуючи погляди науковців, в рамках нашого дослідження можна дійти висновку, що інформація про обстановку вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх зумовлює обрання тактичних прийомів допиту та психологічних засобів впливу, зокрема: часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання, які активізують розумові процеси малолітнього потерпілого. В даному випадку, на наш погляд, справедливою є думка Р. С. Белкіна, який зазначає, що обстановка події чи злочину — це конкретна

життєва ситуація. Вона включає, крім матеріальної обстановки місця події, різні обставини, що сприяють чи перешкоджають діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні відносини, що виникають між учасниками події і т.п. [14, с. 139-140]. З цього приводу В.В. Голіна уточнює «оскільки переважна частина тяжких насильницьких злочинів учиняється на ґрунті сімейно-побутових, ситуаційно-дозвільних та деяких інших стосунків, то тут вирішальну роль відіграє конкретна життєва ситуація». Науковець під життєвою ситуацією розуміє як одну з ланок причинного ланцюга, котра передує злочину і виникає як нова якість внаслідок сполучення різних за природою і за силою діяння об'єктивних і суб'єктивних криміногенних явищ та процесів, які, впливаючи на свідомість, волю, почуття людини, формують або зміцнюють у неї рішучість вчинити злочин [50, с.6-7].

З метою виключення помилок у показаннях потерпілого злочину важливо враховувати особливості сприйняття їм обстановки у момент вчинення злочину, обставин події, особи злочинця [44, с. 118]. У процесі підготовки до допиту слідчий повинен не тільки планувати послідовність і формулювання питань з метою дослідження обставин вчинення правопорушення (час, місце, обстановка, послідовність і характер дій), але і з'ясувати обставини, які передували злочину, взаємини потерпілого зі злочинцем з метою прогнозувати можливі варіанти відповідей.

Так, на думку 84,2 % опитаних слідчих вважають, що обстановка вчинення насильницького злочину впливає на показання малолітніх потерпілих. Отже, в результаті нашого дослідження слід виділити наступні компоненти обстановки, що впливають на формування показань малолітнього потерпілого в сучасних умовах:

1) Психологічні відносини, що виникають між учасниками події (31,6 %). Можна зустріти думку про те, що обстановка в певній мірі включає в себе взаємини між винним і потерпілим. На думку І. О. Кисельова, обстановка вчинення злочину тісно пов'язана із такими елементами як особа

злочинця та жертва злочину. Саме в конкретній обстановці (в певному місці, в певний час, при певних обставинах) в решті решт і розподіляються «ролі» злочинця та жертви, розкриваються конкретні моделі поведінки [87]. Характерно, що переважна більшість посягань вчиняється на фоні родинних, сусідських та інших близьких відносин та стосунків. На наше переконання, слушним є погляд В. І. Алексєйчука, який вважає, що родинний зв'язок малолітньої особи з обвинуваченим створює умови та можливості для активного впливу зацікавлених осіб на показання малолітньої особи [3, с. 181]. Що б дитина не говорила про насильство, швидше за все, через якийсь час вона відмовиться від своїх слів. Сім'я руйнується, дитину нескінченно допитують, а насильник може залишатися вдома весь цей час. І знову на дитину лягає важкий тягар – зберегти чи зруйнувати сім'ю. «Погане» рішення – розповісти правду, «хороше» рішення – капітулювати, знову почати брехати і врятувати сім'ю. Якщо дитина не отримає відразу підтримки, і не відбудеться негайного втручання, яке передбачає притягнення насильника до відповідальності, то дівчинка чи хлопчик поведуться «нормально» і відмовляться від своїх слів [185, с.20].

2) Місце вчинення насильницького злочину. В криміналістичній характеристиці місце вчинення злочину відображається різноманітними, в тому числі деталізуючими ознаками [67, с. 154], оскільки фактори, що характеризують місце вчинення дій, розуміються не тільки в географічному і топографічному змісті, а головним чином, з позиції соціального, побутового, виробничого, комунікаційного та іншого характеру [78, с.29].

Для насильника місце злочину має особливе значення. За нашими дослідженнями щодо місця вчинення злочину, можна дійти висновку, найбільш типовими місцями вчинення досліджуваних злочинів є: під'їзди будинків і сходові площадки (11,2 %); підвали й горища будівель (19,1 %); лісові масиви, паркові зони й поля (27,0 %); квартира, будинок (44,7 %); гуртожитки (12,5 %); нежилі або занедбані (пусті) приміщення (34,9 %) та інші місця (3,9 %). Випадки насильства щодо неповнолітніх мають місце в

лікарнях, школах, дитячих садах, на дитячих майданчиках, у виховних установах, тощо.

Слід зазначити, що різноманіття наведених місць вчинення насильницьких дій визначається способом злочину, характером насильства і особливо зв'язком особи злочинця з особою потерпілого. Зокрема, насильницькі злочини, які пов'язані зі злочинцями родинними, сусідськими відносинами найчастіше вчинюються в квартирі, будинку, як правило, за місцем проживання злочинця чи потерпілої; рідше – в безлюдних, відкритих ділянках місцевості (ліс, пустир, поле, посадка, будівельні майданчики). Насильницькі злочини, яких не пов'язують будь-які відношення із злочинцем, як правило вчинюються в громадських місцях (стадіон, кав'ярня, дискотека), в місцях суспільного користування (під'їзд, горище, підвали жилих будинків) або на безлюдних, відкритих ділянках місцевості (ліс, пустир, поле, посадка, будівельні майданчики); рідше – в квартирі, будинку за місцем проживання злочинця, куди він заманює потерпілу [135, с. 41].

Разом з тим, вибір місця вчинення злочину обумовлюється не випадковими чинниками, а міркуваннями безпеки, конспіративності і сценарними задумами [17, с. 36]. Так, якщо мова йде про факти насильства щодо дітей в сім'ях, то в даному випадку територія розвитку насильницьких дій дуже обмежена, часто не має доступу до громадськості, щоб звернутися за допомогою. Таким чином, основний чинник, який характеризує місце вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх осіб, – це закритість мікросоціального середовища, в якому знаходиться дитина. В спеціальній літературі визначається три основні соціальні зони, де вона може бути піддана насильству:

- сім'я, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу;
- навчально-виховні заклади різного ступеня закритості – насильство в школах (найбільш відкрита зона), інтернатних закладах, військових ліцеях, елітарних школах із пансіоном, школах та училищах соціальної реабілітації, виховних закладах системи виконання покарань;

– насильство в неформальній освіті, зокрема із застосуванням справжніх або удаваних новітніх психолого-педагогічних технологій – гуртки, спортивні секції, організації типу скаутських, релігійні та псевдо-релігійні угруповання тощо [81, с. 32].

З огляду на викладене, з метою недопущення негативного впливу території вчинення правопорушення на показання даної категорії потерпілих, слід уникати допитування дитини в місці, де вона могла зазнати травматичного досвіду, або такому, яке може з ним асоціюватися. Не рекомендується також допитувати дитину там, де вона проживає, адже асоціювання місця проживання з пережитою травмою може призвести до втрати почуття безпеки дитини в оточенні, яке раніше було для неї притулком, сприймалося як дружнє і було пов'язане з позитивними подіями [146, с. 96].

3) Час та хронологічна характеристика події (15,1 %). Час вчинення злочину є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, хронологію розвитку різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення насильницького діяння, його протяжність у часі. Насильство може мати тривалий часовий період, а також складатися з кількох часових відрізків. При проведенні допиту і оцінці фактів, про які повідомляє потерпілий, слід враховувати те, що під час злочину поле свідомості потерпілого різко звужується, логіка мислення і в цілому розумовий процес знаходяться в пригніченому стані. Суттєво й те, що увага потерпілого лише в окремих випадках концентрується на деталях події, бо думка його нав'язливо повертається до страхів, болю і побоювань, пов'язаних із діями злочинців [13].

Варто відзначити тривалість вчинення насильницьких злочинів сексуального характеру. Так, восени 2016 року до Покровського відділу поліції звернувся місцевий мешканець, який повідомив про те, що 16-річний брат колишньої дружини протягом останніх двох років погрожуючи дітям

розправою скоював розпусні дії відносно його малолітніх доньок 8-ми та 6-ти років.¹⁶

В даному випадку такий триваючий характер злочину впливає на сприйняття і наступне відтворення подій злочину потерпілою особою під час допиту. Злочинці, відпускаючи жертву після вчиненого насильства, застосовують засоби психологічного тиску, щоб вона не заявляла про те, що трапилося. Перебуваючи в пригніченому стані, з надломленої психікою, вона найчастіше дійсно замовчує про такі знущання і вчиняє активні дії зі знищення матеріальних слідів. Іноді постраждала викидає пошкоджений і забруднений одяг, придумує виправдання для своїх близьких з приводу свого стану і наявних тілесних ушкоджень. Злочинці ж, відчувши безкарність, схильні здійснювати і надалі подібного роду насильницькі дії. Судова практика має приклади, коли ці злочини переростають в систему. Про факти кримінально караних дій правоохоронним органам стає відомо лише через тривалий час. Це означає, що матеріальні сліди минулих злочинів втрачаються, свідчення потерпілих носять плутаний характер. Йде часткове заміщення в пам'яті жертви одних подій іншими [164, с. 55-56].

4) Часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання (29,6 %). Слідчий насамперед має з'ясувати умови, в яких потерпілий сприймав подію злочину, чи його психічний стан в момент посягання і після нього. Підтримуємо думку В. І. Алексеїчука, який вважає, що внаслідок сприйняття події насильницького злочину малолітня особа може отримати психологічну травму, яка з одного боку, може викликати неповноту та неадекватність сприйняття, запам'ятовування і пригадування події злочину та її деталей, а з іншого – призвести до небажання її згадувати та говорити про неї. При цьому прояви такої травми можуть із часом зменшуватись або, навпаки, збільшуватись, що може ставити під сумнів взагалі можливість і

¹⁶ Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 19.10.2016 р. // Офіційний веб-сайт Національної поліції України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua>

доцільність проведення допиту такої малолітньої особи задля уникнення її ще більшого психічного травмування [3, с. 180].

Особливу роль в процесі сприйняття має емоційний стан потерпілого. Емоційна реакція, викликана у потерпілого злочином, неминуче приковує його увагу до злочинних дій, однак гострі переживання звужують свідомість і знижують повноту і точність відображення. При дачі показань потерпілі відтворюють сприйняті ними та збережені в пам'яті обставини. Але це не просте копіювання обстановки події, а складний психічний процес, в якому беруть активну участь мислення, емоції, виявляється спрямованість інтересів [25]. Спеціалісти в сфері юридичної психології справедливо зазначають, що під впливом емоційного напруження потерпілі на перших допитах мало що згадують про обставини, які передували злочину. Буває, що зразу ж після посягання в результаті так званого проактивного гальмування потерпілі не можуть згадати подальші події. Допитуючи потерпілого, слідчий повинен виявити всі важливі обставини його взаємодії зі злочинцем до вчинення злочину і після нього. Тільки так можна зрозуміти мотиви злочину і механізм його вчинення [13].

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи наведене можемо констатувати, що, по-перше, серед елементів криміналістичної характеристики досліджуваних правопорушень, які впливають на формування показань малолітніх потерпілих доцільно виділити спосіб вчинення злочину; особу злочинця та потерпілого; обстановку злочину.

По-друге, щоб підвищити ефективність допиту даної категорії осіб, необхідно встановлювати:

– загально-демографічні дані (вік і пов'язані з ним особливості розвитку дитини; сімейний стан, а саме інформацію про батьків (або осіб, що

їх замінюють) та інших членів родини, склад сім'ї; місце проживання та матеріально-побутові умови проживання; коло спілкування і найближче оточення) – 62,5 %;

– соціально-психологічні дані (риса характеру, тип темпераменту, емоційно-вольової сфери, культурний рівень, психологічні наслідки насильства тощо) – 54,6 %;

– біологічні дані (фізичний розвиток дитини та наявність фізичних і психічних недоліків) – 20,4 %.

За спостереженнями слідчих, потерпілий перебував із злочинцем: у родинних стосунках – 65,8 %: дочки, сина (21,0 %), падчерки (47,4 %), племінниці, племінника (24,35 %); знайомі за місцем проживання (сусіди), навчання (34,2 %); взагалі незнайомі (34,9 %); у дружніх відносинах (7,2 %); знаходились у матеріальній та психологічній залежності (23,7 %).

По-третє, способи вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх осіб систематизовано за такими класифікаційними групами: фізичне насильство (73,7 %); психічне насильство (39,5 %); сексуальне насильство (47,4 %); економічне насильство (18,4 %). Аналізуючи способи вчинення насильницьких дій та їх взаємозв'язок з особою малолітнього потерпілого, в рамках нашого дослідження ми дійшли висновку, що та чи інша форма насильства негативно впливає на процедуру допиту.

По-четверте, автором з'ясовано, що на формування показань малолітнього потерпілого впливають наступні елементи обстановки злочину: психологічні відносини, що виникають між учасниками події (31,6 %); місце вчинення насильницького злочину, час та хронологічна характеристика події (15,1 %); часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання (29,6 %).

РОЗДІЛ 2

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОПИТУ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

2.1. Психологічні засади формування показань малолітнього потерпілого

В криміналістичній та юридичній літературі неодноразово акцентувалась увага на тому, що процес формування показань у малолітніх має деякі особливості. Останні, як правило, не володіють достатнім життєвим досвідом, у них немає необхідних знань, вони схильні до наслідування, фантазування, надмірного збудження, навіюванню і т. п. Саме на них в більшій мірі, ніж на дорослих, впливає обстановка допиту, лінія поведінки слідчого, форма постановки питань і застосування тактичних прийомів [102, с. 286-287]. Особливості психіки неповнолітніх можуть бути причиною їх сумлінної помилки, схильності до негативного впливу осіб, зацікавлених у приховуванні істини. Разом з тим показання неповнолітніх можуть бути повними і об'єктивними, їм властиві точність сприйняття і міцність утримання в пам'яті деталей події і властивостей предметів, які їх зацікавили [9, с. 295].

Суттєве значення для правильної оцінки показань безсумнівно має вік допитуваного. Закон не встановлює для потерпілого будь-яких вікових обмежень і допускає допит, як неповнолітніх, так і малолітніх осіб, беручи до уваги тільки можливість правильно сприймати події і явища і відтворювати їх [192].

У зв'язку з цим ефективному застосуванню тактичних прийомів провадження допиту, вірній оцінці показань сприяє правильне розуміння слідчим таких психічних процесів, що відбуваються в свідомості допитуваних, як сприйняття, відображення, запам'ятовування, відтворення та ін. [222, с. 21]. Під час сприйняття відбувається адекватне або неадекватне

(недостатньо адекватне) відображення реальної дійсності. Запам'ятовуються події, факти безпосередньо під час сприйняття, а відтворюється інформація про них під час допиту [102, с. 286-287]. В результаті сприйняття, запам'ятовування та відтворення є взаємопов'язаними етапами формування показань [108, с. 189].

Автор поділяє думку І. Ф. Герасімова, про те, що формування показань – це безперервний процес, який починається з моменту сприйняття і закінчується на останньому допиті (під час досудового розслідування або в судовому засіданні). Протягом цього часу нерідко відбувається трансформація сприйнятого, і зміст показань може бути значно змінено. Залежно від того, які фактори впливали на допитуваного, вони в подальшому можуть бути більш повними і достовірними або, навпаки, в них можуть з'явитися помилки, прогалини і т.п. Знання зазначених особливостей формування показань, врахування їх на допиті і застосування необхідних тактичних прийомів для нейтралізації негативних факторів забезпечують отримання від допитуваного повної і об'єктивної інформації про відомі йому обставини [102, с. 286-287].

Що стосується специфіки формування показань малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, то вона обумовлена своєрідними стресами, пов'язаними із ситуацією, в якій опинилась дитина. Глибина та гострота емоційних та психічних переживань малолітнього зростає під час вчинення фізичного, психічного і, особливо, сексуального насильства.

Наслідки фізичного впливу на психіку дітей не в усіх випадках однакові. Безумовно, діти, які піддавались умисному й особливо плановому насильству (наприклад, тілесне покарання дитини відбувалось по п'ятницях), зазнавали складніших психологічних переживань, ніж ті, яких батьки били, але потім пояснювали, чому і навіть вибачалися. Взаємозв'язок між фізичним і душевним болем є дуже важливою ланкою у формуванні в дітей наслідків фізичного насильства. Відчуття постійної загрози власній безпеці, яка для дитини є однією з основних умов її розвитку, може сформувати різноманітні

поведінкові реакції – від тривожності і замкнутості до гніву і неконтрольованої афективної поведінки. Наслідком фізичного насильства над дитиною може бути агресивна поведінка, депресії, вироблення способів свідомого блокування спогадів про пережите насильство [149, с. 45]. Наведене безумовно ускладнює процес формування показань малолітніх потерпілих.

Відомо, що на процес формування показань впливають різні чинники. В одному випадку вони сприяють більш правильному і повному відображенню і запам'ятовуванню, а в іншому, навпаки, заважають цьому процесу, що може призвести до спотворень і недостовірним показанням. Фактори, що впливають на формування показань, можуть бути об'єктивними і суб'єктивними. Об'єктивні чинники – це реально існуючі явища, обстановка, події, що відбуваються, і, які не залежать від волі і свідомості людини, а суб'єктивні – це фактори, які залежать від волі і свідомості людини, його психофізичних властивостей, душевного стану в момент сприйняття, освіти, професії, навичок [102, с. 286-287].

Як справедливо зазначає В. О. Коновалова, в основі початкового етапу формування показань лежить суб'єктивне сприйняття, тобто виникнення цілісного образу предмета в результаті впливу об'єктивного світу на різні органи чуття допитуваного (зір, слух, нюх, дотик, смак і ін.). При цьому до чуттєвих відчуттів, що відображає зовнішні сторони предмета, приєднується розумова діяльність, що сприяє усвідомленню та відображенню даного предмета або явища як єдиного цілого в словесній формі [94, с. 21].

Більшість людей правильно і адекватно сприймає навколишній світ. Однак у різних людей стан органів чуттів різний. Вони не з однаковим ступенем точності сприймають одні й ті ж обставини. Неоднаковий і обсяг сприйняття, здатність зафіксувати ту чи іншу кількість деталей [192].

З цього приводу В. Ю. Шепітько пише «сприйняття – це не тільки сума відчуттів, а й діяльність мислення. Відчуття є суб'єктивним за змістом джерелом, а тому відчуття і сприйняття певним чином залежать від розвитку

нервової системи, стану організму в цілому, рівня розвитку людини» [108, с. 189].

Снікєєв М. І., в свою чергу, під сприйняттям розуміє безпосереднє, чуттєве відображення предметів і явищ у цілісному вигляді в результаті усвідомлення їх розпізнавальних ознак. Сприйняття пов'язане з упізнанням, розумінням, осмисленням предметів, явищ, з віднесенням їх до певної категорії за відповідними ознаками, підставами [66].

На переконання І. Кертеса, взаємодія органів відчуттів в сприйняттях не тільки підсумовує їх, але і створює якісно нове; вони доповнюють один одного, кооперують один з одним і взаємно, беручи участь в процесах відображення предметів і явищ зовнішнього світу, сприяють кращому їх пізнанню. Кожен слідчий знає, що допитуваний, як правило, впевненіше говорить і пізнає певну особу, якщо він не тільки бачив, а й чув її. Чим більше органів відчуттів бере участь у сприйнятті, тим точнішим воно буде. З цього випливає важливе тактичне правило про те, що на допитах завжди потрібно з'ясовувати, які органи чуття допитуваного брали участь в сприйнятті [86].

Водночас сприйняття має різноманітні відтінки і характер залежно від особи сприймаючого (емоційного ставлення, інтересу до того, що сприймається, спрямованості уваги). До чинників, які в той чи інший спосіб впливають на сприйняття, його емоційне забарвлення, належить темперамент. Отже правильність сприйняття залежить від суб'єктивних (стан органів відчуття людини, її суб'єктивна можливість правильно сприймати дійсність) та об'єктивних (умови сприйняття, погода, освітлення, тривалість події, за якою спостерігають) [108, с. 189].

На думку Н. В. Павлюк, саме дія суб'єктивних чинників, яка зумовлена індивідуальними та віковими особливостями неповнолітніх, і становить специфіку формування їхніх показань, причому не тільки на стадії сприйняття [158, с. 10].

Разом з тим, чинниками, що ускладнюють сприйняття, можуть бути погодні явища, умови освітленості на місці події, обмеженість часу спостереження та ін. У цьому сенсі, щоб правильно оцінити показання, слідчий повинен з'ясувати умови їх формування і чи немає у потерпілого фізичних вад, які спотворюють сприйняття. Іноді на якості сприйняття відображаються сильні емоції, пов'язані з обставинами події. Це теж потрібно враховувати при виборі тактики допиту [106].

Процес формування показань малолітніх є дуже своєрідним. Перш за все, він характеризується відсутністю життєвого досвіду, знань, які в значній мірі впливають на правильність сприйняття і оцінку вчинків людей, фактів, подій. Саме тому діти нерідко сприймають лише зовнішню сторону явищ, не проникаючи в їх суть, не завжди достатньо розбираючись в тому, що добре і що погано; правдиві свідчення дітей (особливо малолітніх) можуть виходити за рамки обізнаності і перевершувати їх здатність до вимислу [192].

З огляду на викладене стає очевидним той факт, що сприйняття малолітніх відрізняється специфічними особливостями.

За результатами дослідження Н. В. Павлюк, на думку 52 % опитаних слідчих МВС України, ці особливості виявляються в яскравому емоційному забарвленні сприйняття цих осіб; 46 % – вважають, що це поверховість сприйняття. На третьому місці за значимістю, як вважають респонденти, перебуває вибірковість сприйняття (36 %). 31 % опитаних зазначає, що до особливостей сприйняття неповнолітніх належить фрагментарність, а 13 % слідчих відзначають повноту сприйняття. Науковець вважає, що особливості сприйняття притаманні різним віковим групам неповнолітніх і залежать від ступеня розвитку останніх. З даним твердженням згодна більшість опитаних слідчих МВС України (93 %) [158, с.10].

Малолітні до 5 років здатні впізнавати предмети, але не завжди здатні їх описати. До 6-7 років дитина може вже досить точно оцінити відстань, порівнювати об'єкти за формою, величиною, кольором і за сукупністю цих ознак. Тільки до 7-8 років діти починають опановувати поняттями минулого,

сьогодення і майбутнього. У сприйнятті просторових відносин діти схильні до перебільшення. До 7-річного віку діти не тільки розрізняють основні кольори, але здатні вловити і незначні колірні відмінності, не завжди знаючи їх назви [192].

Сприйняття молодших школярів відрізняється більшою диференціацією кольору, величини, форми об'єкта, деталізацією об'єктів в процесі спостереження [7, с. 137]. Представниці жіночий статі володіють більш широким периферичним зором, великою чутливістю до сенсорних подразників, мають перевагу в швидкості сприйняття, вербальній пам'яті; можуть займатися кількома справами одночасно (наприклад, одночасно і слухати, і говорити і т. д.). Ці здібності можуть стати визначальними при сприйнятті навколишнього оточення в момент вчинення злочину. У ситуації високої емоційності (наприклад, в ситуації небезпеки) у дівчат підвищується загальна активність кори головного мозку, і проявляється готовність в будь-яку хвилину реагувати на вплив, вони більш стресостійкі [176].

Так, сприйняття зовнішності людей малолітніми потерпілими, як правило, неточно. Більшу увагу вони звертають на помітні прикмети, одяг, емоційно-експресивні поведінкові особливості. Гірше запам'ятовуються риси обличчя. Зріст людини, як правило, завищують. Зміщуються поняття «молодий» і «старий». Процеси впізнавання недосконалі, часті помилки, помилкові впізнавання [7, с. 137]. Не можна не враховувати і того, що неповнолітні нерідко недостовірно сприймають навколишнє оточення, і як наслідок, вони часто несвідомо заповнюють почутими розповідями прогалини в своїй пам'яті [100, с. 195-196].

У психологічній літературі описані наступні специфічні особливості сприйняття, властиві неповнолітнім [218, с. 41-75]:

– точність оцінки неповнолітнім віку вище на основі уявлень (візуальних образів пам'яті), ніж при безпосередньому сприйнятті;

– неповнолітній більш точно вказує вік малознайомої людини на основі першого враження, при подальшому сприйнятті точність вказівки віку знижується;

– ракурс сприйняття залежить від різниці в зрості між тим, хто сприймає, і тим, хто сприймається; невідповідність між зростом, визначеним неповнолітнім, і дійсним зростом описуваної під час допиту особи тим більше, чим молодший (і нижче зростом) неповнолітній;

– при дотриманні умов нормального зору і гарної видимості неповнолітні відрізняють людину на відстані не більше 2-х кілометрів; зріст людини, що знаходиться від спостерігача на великій відстані, зазвичай перебільшується;

– оцінка величини і кольору деталей зовнішнього вигляду сприйманої людини здійснюється в динаміці від більших до дрібних; по розташуванню елементів простежується динаміка розпізнавання кольору елементів зовнішності від верхньої половини фігури сприйманої людини, до нижньої. Дані особливості необхідно враховувати при постановці питань під час допиту малолітніх потерпілих.

Слід відмітити вплив емоцій на процес сприйняття малолітніми потерпілими, який є неоднозначним. Одні з них (цікавість, сумнів, почуття нового) можуть покращувати його якість, інші ж, особливо в позамежній афективній стадії, навпаки, деформують його. Такі негативні емоції, як страх, переляк, хвилювання, створюють сприятливий ґрунт для виникнення помилок [35, с. 40].

Другим етапом формування показань є запам'ятовування як здатність утворювати умовні зв'язки, зберігати та відновлювати їхні сліди. Як і сприйняття, воно має вибірковий характер: людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибокі переживання чи має для неї істотне значення [108, с. 189].

Яблоков М. П. підкреслює, що в результаті сприйняття в корі головного мозку людини утворюються тимчасові нервові зв'язки (асоціації).

Останні поділяються на асоціації по суміжності (якщо сприйняття події відбувалося одночасно або послідовно одне за іншим), асоціації за подібністю (подібністю предметів, співзвучністю слів, понять і ін.), асоціації за контрастом (світлий, темний, великий, маленький і т. д.) і ін. Зазначені дані дозволяють розробити тактичні асоціативні прийоми освіження пам'яті допитуваних [112, с. 242].

Доспулов Г. Г. відзначає, асоціативні зв'язки утворюються вибірково. Запам'ятовуються не всі враження, що отримані людиною. Крім того, закарбований матеріал може по-різному зберігатися в пам'яті. Образи одних предметів, і явищ утримуються невизначено довго, а інші забуваються. Забування може бути повним або частковим, тривалим чи нетривалим. Фактором, що детермінує цей процес, є знову-таки діяльність особистості [59].

У слідчій практиці переважно трапляються показання осіб, які не ставили собі за мету обов'язково запам'ятовувати факти для подальшого їх викладу на допиті. Цією обставиною і визначаються складність відтворення зафіксованого, уривчастість, неповнота відомостей та деталей події [108, с. 190].

Уявляється, що запам'ятовування неповнолітніми матеріалу має суперечливий характер – показання відрізняються своєю поверховістю, а іноді виключною докладністю та наявністю багатьох деталей. Систематичність і продуктивність мимовільного запам'ятовування залежить від рівня загального розвитку неповнолітнього [158, с. 10].

В цьому зв'язку, слід зазначити, що при мимовільному запам'ятовуванні закріплення враження відбувається як би само собою, без зусиль. З результатом останнього виду запам'ятовування слідчому нерідко доводиться мати справу. Практика показує, що мимовільне запам'ятовування, як і довільне, в більшості випадків забезпечує правильне відтворення потрібної інформації на допиті [59].

Ефективність мимовільного запам'ятовування малолітніми подій залежить від таких чинників: цікавості для них матеріалу; яскравості, незвичності подій; подій, що викликають у неповнолітнього сильний емоційний відгук; зв'язок подій з активними діями малолітнього – як розумовими, так і фізичними; доступність для розуміння особою змісту подій, усвідомлення їх значущості тощо [158].

Поширеними чинниками, від яких залежить продуктивність мимовільного запам'ятовування, практики називають індивідуальність пам'яті кожного неповнолітнього; зацікавленість неповнолітнього; спрямованість уваги; значимість матеріалу, що запам'ятовується; наявність психологічних настанов [158, с. 10]. Поряд з цим психіка підлітків характеризується і такими істотними для встановлення істини у справі якостями, як підвищена орієнтовно-дослідницька діяльність, загострена увага до окремих деталей події, спрямованість уваги на екстраординарні події, безпосередність, щирість, правдивість [65, с. 113]. Водночас потерпілий може краще запам'ятати в одних випадках приємне, в інших – неприємне, в залежності від того, що їм в даному випадку важливіше, що для них більш значуще [59].

Особливо часто малолітні допитуються про обставини, пов'язаних із посяганнями на статеву недоторканість. Слід звернути увагу, що не дивлячись на той факт, що малолітні потерпілі не розуміють характеру та значення вчинених відносно них дій сексуального спрямування, усвідомлюють їх незвичайність, та починають соромитись. На думку Ю. М. Антоняна, підвищена емоційна значущість таких дій, мимовільна участь в них сприяють порівняно міцному їх запам'ятовуванню. Однак послідовність цих подій слідчий повинен постійно уточнювати («Що було до цього?» «Що з тобою було зроблено, коли ти ...?» тощо). Проте таке нерозуміння сенсу здійснюваних дій істотно ускладнює їх відтворення [7, с. 137].

Заключним етапом формування показань є відтворення сприйнятого, яке залежить від певних умов, у тому числі фізичного і психічного стану особи в момент відтворення. Особливого значення тут набуває здатність особи висловлювати свої думки. Ця здатність у кожної людини є індивідуальною і залежить від її культурного рівня, інтелекту, словникового запасу.

Слід відмітити, що при цьому значну роль відіграють вислови, які використовує слідчий при допиті, окремі фрази, слова, формулювання запитань [108, с. 190]. Описуючи предмети, явища, що відбуваються, дитина часто вдається до порівнянь. Однак ці порівняння бувають вельми не точні та відносні, оскільки під час відтворення певних обставин малолітні потерпілі використовують доволі велику кількість невизначених понять. Причому, як звертають увагу М. М. Коченов і Н. Р. Осипова, деякі слова вживаються дітьми не в їх точному значенні, а відповідно до впливаючих на них сімейних традицій. І це не можна ігнорувати, допитуючи дитину [234, с. 433]. Таким чином неточні показання неповнолітніх іноді обумовлені наслідуванням, прагненням говорити «як треба» [65, с. 113].

Діти можуть досить точно розповісти про події, що відбулись, вже у віці 2–3 років, а трирічні діти здатні давати адекватні свідчення в суді. Загалом діти будь-якого віку можуть розповідати про те, що вони знають, якщо задавати їм питання у зрозумілій для них формі. Отже, ці можливості створюють підґрунтя для побудови бесіди з постраждалою дитиною. Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання далеко не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі потрібної інформації, або коли дитина розуміє питання інакше, ніж гадав дорослий [81, с. 28-30].

Разом з тим, слід зазначити, що уміння будувати самостійний розповідь з'являється у дітей близько п'яти років. У цьому дошкільному віці дитині легше що-небудь дізнатися (в сенсі – впізнати), ніж відтворити на вербальному рівні. Діти цієї вікової групи (від 3 до 7 років) погано

розбираються в причинних зв'язках подій, зазвичай сприймають їх фрагментарно, нерідко доповнюючи свою розповідь вигадкою на основі своїх власних уявлень, що виникли в тому числі під впливом фантазії, роль якої все ж не слід перебільшувати [234, с. 433].

У період між 7-10 роками у дітей відбуваються глибокі зміни в їхній свідомості, мисленні, мові, помітно збагачується словниковий запас, з'являється здатність з урахуванням набутого досвіду пояснення подій, що відбуваються, формуються навички послідовного їх викладу з більшою деталізацією. Збільшується обсяг сприйняття. Уява стає багатшою і реалістичнішою.

До 10 років з'являється вміння пригадувати побачене або почуте, хоча все ще підлітки до 14 років не здатні логічно відновити подію, виділити в ній головне. І, тим не менш, у цьому віці, приблизно з 8 – 10 років, у розмові з ними вже можна апелювати до їх відчуття обов'язку, до усвідомлення того, що людина повинна бути чесною, правдивою [97, с.19].

Молодші школярі краще вирішують ті завдання, в яких є можливість дії з предметами, а словесному опису подій воліють показ. Вільна розповідь про подію відрізняється дискретністю, подія розчленовується на одиниці без встановлення взаємозв'язків між ними. Для них більш доступна операція аналізу, ніж синтезу. Як встановлено багатьма дослідженнями, дитина показує себе набагато більш здатною відокремити елементи від цілого, яке дано йому відразу, ніж об'єднати те, що зустрічалося в його досвіді розділеним. Молодші школярі легше знаходять відмінність, ніж подібність (нерідко вони не можуть зробити порівняння, якщо їм не вказують конкретних параметрів для цього), легше абстрагують окремі властивості предметів, ніж їхні зв'язки і відносини [7, с. 137].

Крім того, діти легко збудливі, іноді в незвичній для них обстановці допиту від хвилювання неправильно відтворюють у своїх свідченнях почуте або побачене ними. У ряді випадків недостовірні показання є результатом бажання неповнолітнього скоріше позбутися від питань слідчого, бажання

похвалитися своєю обізнаністю [100, с. 196], прагнення догодити слідчому, для чого вони пристосовують свої відповіді, намагаючись впіймати, яка відповідь краще в даній обстановці. З огляду на авторитет слідчого, потрібно при кожному зручному випадку звертати увагу допитуваного на необхідність повної і правдивої розповіді про те, що трапилося [182, с. 97].

Водночас процес передачі сприйнятої інформації при допиті багато в чому залежить від бажання допитуваного передати цю інформацію, від умінь слідчого: подолати вказане небажання, порушити розумову діяльність допитуваного; встановити належний психологічний контакт з ним; допомогти (при необхідності) процесу відновлення забутого в пам'яті допитуваного; забезпечити (активізувати) високу психічну активність допитуваного [112, с. 242-243]. Якщо дитині важко розказувати про події, які вона пережила, необхідно запропонувати відтворити травмуючу ситуацію за допомогою, наприклад, малюнку; за допомогою предметів, наприклад, ляльок.

Наприкінці допиту необхідно емоційно підтримати дитину (заспокоїти), подякувати за розповідь, не зважаючи на отримані результати [124, с. 7]. Проте, якщо в ході допиту стане ясно, що спогади про події викликають у дитини душевне хвилювання, плач, істерики допит слід припинити [82, с. 14]. До того ж дитина може абсолютно не усвідомлювати справжні наміри злочинця. Вона описує події, які сама пояснити не може, але які можуть бути пояснені іншою інформацією по справі. Це має особливе значення при розслідуванні злочинів проти статевої недоторканності і статевої свободи особистості [192].

Як правило діти дошкільного або молодшого шкільного віку розповідають чи невербально «сигналізують» про те, що стосовно них було вчинено або вчиняється сексуальне насильство. Зовсім маленька дитина, яка переживає сексуалізовані дотики, або гірко плаче, особливо, коли поряд із нею кривдник, або навпаки апатична і мовчить. У дітей дошкільного віку це проявляється виразніше. Наприклад, на прохання сказати, де працюють

батьки, на слові «тато», дитина починає сміятися або не відповідає, відвертається, соромливо затуляє ручкою очі, іноді плаче. Часом дитина не хоче нічого говорити про тата, каже, що їй соромно, але погоджується написати чи намалювати. Якщо ж дитині подобається те, що з нею відбувається, дитина починає перебільшено нахвалювати свого кривдника — у мене такий хороший тато, такий хороший! Тут треба уточнювати, чому тато тобі подобається більше за маму, напевно, він більше грається з тобою тощо. Поступово дитина проговорюється, чому [149, с. 68].

Реуцька І. Є., аналізуючи зарубіжні дослідження зробила спробу розділити психологічні особливості відтворення показань неповнолітніх в залежності від гендерної приналежності, враховуючи статеві відмінності, умови виховання, вплив соціального середовища тощо:

1. Хлопці володіють більш високою швидкістю концентрації уваги, спостережливістю, розвиненим невербальним (практичним) і загальним інтелектом, легше орієнтуються в просторі. Однак у зв'язку з тим, що вони схильні одночасно робити тільки одну справу, вважають за краще «розмову по суті», цінують точність термінологічних визначень, при допиті неповнолітніх чоловічої статі слідчому доцільно більш чітко формулювати питання і структурувати свою промову. Тобто використовувати в мові властиві чоловікам, короткі, прямі, що розкривають суть справи пропозиції. При слуханні відповідей на питання і вільну розповідь допитуваних хлопчиків доцільно проявляти спокійну увагу (мовчки слухати). У зв'язку з тим, що юнаки більш об'єктивні, при оцінці подій спираються на реальні факти, їх показання можуть бути більш точними. У той же час необхідно враховувати, що юнаки за своєю природою більш агресивніше дівчат, причому їх агресія може носити асоціальний характер.

2. Дівчата відрізняються більш розвиненими мовленнєвими здібностями, швидкістю мови. Однак у зв'язку з тим, що їм не завжди властива точність мовних формулювань, при передачі змісту висловлення вони більше покладаються на інтонацію, міміку і жестикуляцію, що

виражають емоції; схильні висловлювати свої думки в непрямій формі (натякає, що хоче сказати), часто використовує перебільшення, для розуміння сенсу їх висловлювання необхідно мати розвинену інтуїцію, розуміти невербальні і паравербальні реакції людини. Крім того, слід зазначити, що агресія у дівчат проявляється частіше вербально, у вигляді незгоди, протесту проти чого-небудь. У зв'язку з тим, що дівчата відчують потребу в підтримці і позитивній оцінці іншими людьми, для активізації їх відповідей під час допиту доцільно використовувати психотехніки «активного слухання». При оцінці показань представниць жіночої статі доцільно враховувати, що їм властива підвищена суб'єктивність і вразливість [176].

Підводячи підсумок, зауважимо, що психологічні можливості дітей не тільки менше, ніж у дорослих, а й інші за якістю, що змушує з особливою увагою ставитися до організації і проведення допитів малолітніх [195, с. 96]. У зв'язку з цим повнота і достовірність сприйняття, запам'ятовування та відтворення дитиною обставин вчиненого насильства обумовлені: віком та статтю малолітнього, особливостями його розвитку, роллю потерпілого при вчиненні злочину; його ставленням до встановлення істини; розуміння потерпілим наслідків злочину; ставлення до злочинця; позиція найближчого оточення потерпілого щодо скоєного злочину і злочинця; відносинами з насильником, відношенням до вчиненого насильства тощо.

2.2. Особливості використання спеціальних знань під час допиту малолітнього потерпілого

Процес розслідування кримінальних правопорушень постійно вимагає вирішення питань, які, в свою чергу, вимагають використання професійних знань в різних галузях. Сьогодні зростаюча роль спеціальних знань в розслідуванні злочинів обумовлена, в першу чергу, розвитком і вдосконаленням різного роду технологій, що дозволяє злочинцям

здійснювати «традиційні» правопорушення новими способами, та нових технологій і методик експертного дослідження, що дозволяють експертам вирішувати раніше недоступні завдання. В цьому сенсі доречним є зауваження Е. Б. Мельникова про те, що використання спеціальних знань є обставиною, що відображає загальний науково-технічний прогрес, який проявляється в усіх галузях науки, зокрема, і в праві [137, с. 3].

Ми дотримуємось тієї точки зору, що усі професійні знання, що використовуються слідчим під час розслідування кримінальних правопорушень, залежно від суб'єкта їх застосування можна поділити на два види.

Перший вид – власне професійні знання слідчих та оперативних працівників. Очевидна їх виняткова важливість і незамінність у слідчій роботі. Як показують криміналістичні дослідження, найпоширенішою (45%) причиною помилок слідчих є саме відсутність у них необхідних професійних знань.

Відсутність у слідчих права безпосереднього використання в процесі доказування у кримінальному провадженні інформації, що виходить за межі їх власних спеціальних знань, заповнюється залученням до розслідування суб'єктів, для яких такі знання є професійними. Ці знання другого виду іменуються спеціальними. Їхня цінність полягає передусім у тому, що вони відкривають по суті, необмежені можливості для всебічного використання досягнень науки й техніки в інтересах кримінального судочинства [200, с. 31; 220, с. 119-120].

Поняття спеціальних знань досить детально висвітлено у працях науковців. В спеціальній літературі існує безліч формулювань і визначень даного поняття. На наш погляд, в рамках нашого дослідження не має необхідності зупинятись на численних визначеннях поняття «спеціальні знання», а можна виділити деякі підходи до нього.

Таким чином, не вдаючись у полеміку відносно визначення спеціальних знань, зазначимо, що науковці, розглядаючи визначення та

сутність спеціальних знань, акцентують увагу, як правило, на двох аспектах: їх загального змісту та галузі застосування. При цьому загальний зміст ув'язується з джерелом придбання знань – спеціальною підготовкою і подальшою професійною діяльністю. Галузь застосування в основному зводиться до потреб, що виникають при здійсненні правосуддя, і навіть більш виразно – до інтересів кримінального провадження [75, с. 7].

Вважаємо за необхідне зупинитись на останніх дослідженнях, що висвітлюють поняття спеціальних знань.

Так, В. В. Семенов визначає спеціальні знання як неодноразово апробовані наукові знання, практичні вміння та навички, які сформувалися під час отримання загальної та професійної освіти, досвіду роботи за спеціальністю і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення його завдань [187, с.20].

Мировська А. В. у своєму дисертаційному дослідженні приходить до висновку, що спеціальні знання являють собою систему незагальновідомих, незагальнодоступних, науково обґрунтованих і апробованих практикою знань, теоретичного та прикладного характеру, в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, отриманих внаслідок спеціальної підготовки, підвищення кваліфікації, самоосвіти, наукової діяльності, досвіду практичної роботи за спеціальністю, що не становлять професійних знань суб'єкта доказування і використовуються з метою одержання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини в кримінальних справах у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством [141, с. 17].

Лазебний А. М. під спеціальними знаннями розуміє знання, вміння та навички конкретно визначеної особи, що не є загальнодоступними та загальновідомими, необхідні для вирішення конкретних питань, які входять у виключну компетенцію органів досудового розслідування чи суду для встановлення об'єктивної дійсності у кримінальному провадженні,

застосування яких здебільшого потребує додаткових пристроїв та засобів [120, с. 48-49].

Автор поділяє погляд, М. Г. Щербаковського про те, що спеціальні знання – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, котру набувають спеціалісти в результаті навчання та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок у процесуальній або непроцесуальній формі з метою дослідження та оцінки доказів, встановлення підстав для прийняття уповноваженими особами процесуальних і тактичних рішень у кримінальному процесі [227, с. 65].

В контексті кримінального процесуального права спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [52, с. 24].

Традиційно форми використання спеціальних знань під час розслідування злочинів класифікують за процесуальним критерієм. Відтак розрізняють процесуальну і непроцесуальну форми.

На переконання В. І. Шиканова, формами використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є:

- безпосереднє застосування спеціальних знань слідчим, прокурором, складом суду, тобто функціонерами процесуальної діяльності, на кого покладено обов'язок зі збирання та оцінки судових доказів;

- використання спеціальних знань спеціалістів без залучення їх до участі в слідчих діях (консультації, отримання різних довідок зі спеціальних питань);

- використання результатів не судових (відомчих, адміністративних) розслідувань, а також результатів досліджень окремих об'єктів, що проводили в процесі вказаних розслідувань за інших умов (наприклад, результати патологоанатомічного дослідження трупа);

- використання спеціальних знань спеціалістів, залучених до виконання процесуальних функцій спеціаліста;
- використання спеціальних знань спеціалістів, залучених для виконання процесуальних функцій судового експерта;
- використання спеціальних знань перекладачів і осіб, що розуміють мову німого або глухого;
- призначення ревізії в порядку, передбаченому процесуальним законодавством;
- провадження за дорученням слідчого або суду технічних або інших оглядів [228, с. 25].

Враховуючи викладене та, переходячи до аналізу форм застосування спеціальних знань, які застосовуються під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, необхідно констатувати, що такими є:

1) *Безпосереднє використання слідчим спеціальних знань.* Метою їх застосування, на думку науковців, є: безпосереднє виявлення, фіксація, вивчення, оцінка та використання доказів, вирішення питання про їх допустимість, вірна кваліфікація вчиненого, визначення предмету та меж доказування, якісне проведення процесуальних дій, організація взаємодії зі спеціалістами в процесі розслідування. Оволодіння професійними та спеціальними знаннями дозволяє слідчому краще сприймати інформацію, яка до нього поступає [103, с. 399].

Якщо говорити про допит малолітніх потерпілих, доречним буде використання слідчим знань природничих, технічних та гуманітарних наук. Власне особливо це стосується галузевих знань зі сфери гуманітарних наук як першоджерел тактики проведення допиту. Власні знання слідчого з філософії, логіки, психології, лінгвістики, етики, соціології, теорії ігор, теорії спілкування, теорії прийняття рішень підвищують ефективність проведення допиту.

2) *Консультативна та довідкова допомога спеціаліста.* Спеціаліст-консультант, беручи участь у підготовці слідчої дії, може прогнозувати

поведінку його учасників і способи подолання небажаних ситуацій. Так, при підготовці до допиту можуть бути передвіщені можливі варіанти помилкових пояснень фактів, спроби їх маскування тощо. При цьому досвідчений спеціаліст може рекомендувати способи викриття неточних, неповних, помилкових показань, указати фактичний матеріал, на який варто посилалися в таких випадках. Як відомо, без певної частки слідчих «хитрощів» важко викрити допитуваного, який має тверду установку на неправдиві показання і досконало володіє знаннями з різних галузей науки та техніки. У такому випадку пораду надійного, досвідченого фахівця важко переоцінити.

Водночас консультативна допомога може бути здійснена і під час проведення слідчої дії; вона буде ще більш конкретною і сконцентрованою. Наприклад, при допиті виникла ситуація, при якій особа, що допитує, через спеціальний характер питання, що з'ясовується, не може вірно оцінити позицію допитуваного, його показання і, власне, продовжити на належному рівні допит. У такому випадку можна одержати консультацію негайно, наприклад, зателефонувати. На це вказують 80,9% судових експертів, 79,7% слідчих, 92,6% педагогів та психологів [187, с. 128].

3) *Залучення спеціаліста до участі в проведенні допиту.* Для проведення слідчих дій у кримінальне провадження залучається спеціаліст, яким відповідно до ст. 71 КПК України є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Як і експерт, спеціаліст є особою, яка володіє спеціальними знаннями, проте наділена іншими, ніж експерт, процесуальними функціями. Він допомагає у збиранні (виявленні, фіксації та вилученні) доказів, використовуючи техніко-криміналістичні, судово-медичні, інженерно-технологічні й інші спеціальні знання, а також практичні навички застосування відповідних технічних засобів і прийомів. Припущення і ймовірні висновки, що не заносяться до протоколу слідчої дії, не мають

доказового значення, але можуть бути враховані при формуванні версій, перевірятися шляхом проведення експертиз та інших слідчих дій [115, с. 205 -206].

Спеціаліст, який бере участь у допиті, сприяє вирішенню наступних основних завдань: визначення й уточнення мети, завдань, предмета допиту, тобто вказівка на найбільш значущі обставини, що підлягають з'ясуванню у допитуваного; висловлення припущень про версії захисту, які може висунути допитуваний; визначення доказів, необхідних для пред'явлення в ході допиту; з'ясування максимально можливого кола питань, на які необхідно отримати відповіді від особи, яку допитують; чітке, грамотне формулювання питань; вибір найбільш доцільних тактичних прийомів допиту; з'ясування й уточнення обставин, для розуміння яких необхідні спеціальні знання; отримання повних, конкретних і правдивих показань, об'єктивна оцінка їх доказового значення, і, відповідно, зведення до мінімуму або виключення повторних допитів. Підсумком підготовчих дій слідчого та спеціаліста до допиту зазвичай є складання письмового плану [64, с. 132-135].

Спеціаліст під час допиту може допомогти слідчому у наступному: точніше і правильніше зрозуміти допитуваного, який використовує у мові спеціальні терміни; розібратися у спеціальних правилах, інструкціях та нормативних актах, з якими була пов'язана діяльність допитуваної особи; він допомагає виявити неправдиві показання, які пов'язані зі спеціальними питаннями; спеціаліст допомагає слідчому отримати певні відомості, що необхідні для залучення експерта; він допомагає слідчому встановити певні обставини кримінального правопорушення – спосіб тощо [226, с. 24].

Водночас участь спеціаліста в допиті корисна не лише для слідчого, але й для допитуваного, тому що слідчий через непоінформованість у спеціальних питаннях може неправильно зрозуміти й оцінити те, що повідомив допитуваний [136, с. 230].

З метою розширення практики залучення спеціалістів до проведення допиту в літературі наводиться наступна диференціація спеціалістів, які

запрошуються під час проведення допиту:

- залежно від місця роботи спеціалістів – їх залучають з державних чи недержавних підприємств, установ, організацій;

- залежно від мети, з якою залучають спеціалістів під час допиту – для отримання, приміром, технічної допомоги, пояснень певних термінів, допомоги у формулюванні питань та постановці запитань допитуваній особі з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, для допомоги у застосуванні науково-технічних засобів, для отримання консультаційно-довідкової допомоги, зокрема, під час підготовки до допиту або при складанні слідчим протоколу допиту;

- вибір спеціаліста визначається слідчим залежно від форм допомоги, яку той надає;

- залежно від категорії допитуваної особи (наприклад, спеціалісти, яких залучено до допиту іноземних громадян або осіб з психічними або фізичними вадами, або неповнолітніх та ін.);

- залежно від фаху спеціальних знань – це лікарі, перекладачі, хіміки, мистецтвознавці, IT-фахівці, економісти, будівельники, товарознавці, екологи, фахівці у військовій сфері та ін. [240].

4) *допит спеціаліста за обставинами, пов'язаними з їх професійною діяльністю.*

2.3. Залучення спеціаліста до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів

Відмінною рисою розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх є досить широко поширена практика необхідності проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю. Особливе місце серед них займає допит малолітніх потерпілих. Дана слідча дія має суттєві особливості в області регламентації, організації і тактики проведення, що обумовлено

специфікою психології малолітніх, яка проявляється як в процесі сприйняття ними криміналістично значущих подій і фактів, так і при їх викладенні як показань [116, с. 133].

Загальновідомо, що допит є однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій, під час якого слідчий отримує цінну інформацію, що дозволяє висувати версії, планувати розслідування. Немає жодного кримінального провадження, по якому не проводився б допит, який є найбільш ефективним засобом отримання, а також перевірки доказів, здобутих з інших джерел. Водночас допит відноситься до числа складних слідчих (розшукових) дій, що вимагають від слідчого глибоких професійних знань, майстерності, культури спілкування, навичок психолога. Для успішного проведення даної слідчої дії суб'єкт доказування повинен представляти, яку інформацію і яким чином можна отримати від допитуваного [100, с. 189-190].

Власне, особливість одержання інформації в процесі допиту полягає в тому, що джерелом її є людина, її психічне (ідеальне) відображення, яке необхідно розкрити. У цьому зв'язку допит розглядається комплексно: як засіб доказування, як процес специфічного спілкування для одержання інформації та як соціальне явище, що має етичну та виховну функцію [183, с. 358].

Автор поділяє погляд С. С. Чернявського про те, що саме допит є показником рівня професіоналізму слідчого. Вміло підготовлений і тактично правильно проведений допит має велике значення хоча б тому, що показання людей у багатьох випадках пов'язані між собою, утворюючи цілісну, логічно пов'язану систему доказів, а по-друге, пояснюють і закріплюють інші докази, якими слідчий володіє уже на початковому етапі розслідування [219, с. 109].

На думку Л. Д. Удалової, уміння слідчого розбиратися в психології людей, володіти і аналізувати їх поведінку, володіти тактичними прийомами логіко-психологічного впливу, правильно інтерпретувати показання в процесі допиту з метою встановлення їх справжності, достовірності, повноти,

визначення позицій допитуваного, все це далеко не повний перелік необхідних вимог для проведення допиту в якості способу отримання вербальної інформації [209, с.177]. Не випадково І. М. Якімов допит вважав мистецтвом [237, с. 305].

Сьогодні є підстави говорити про те, що особливу роль в проблемних питаннях провадження допиту по праву займає отримання показань від малолітніх осіб з огляду на особливості їх психофізіологічного розвитку, які обумовлюють надзвичайно ретельний і прискіпливий підхід до свідчень даних осіб [132, с. 15].

Аналіз типових моделей механізму вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх потерпілих свідчить, що кримінальні правопорушення досліджуваної категорії, які в останні роки набувають суспільного резонансу та все більшого поширення, заздалегідь плануються, готуються і ретельно приховуються, що в результаті робить їх розслідування особливо складним. Виявляти та розслідувати такі злочини тільки традиційними методами важко, а часом і неможливо. Досвід правоохоронної діяльності в сфері розслідування насильницьких злочинів, вчинених стосовно малолітніх, показує, що успіх боротьби з такими злочинами забезпечується тільки застосуванням поряд з криміналістичними засобами психологічних та педагогічних методів у процесі розслідування, зокрема під час підготовки та проведення такої слідчої (розшукової) дії як допит.

На думку Ю. М. Антоняна, відображення психологічної специфіки розслідування насильницьких кримінальних правопорушень відносно малолітніх в зв'язку з встановлюваними обставинами у провадженні вимагає пізнання того, як вивчаються і враховуються слідчими у взаємодії з фахівцями у галузі психології та педагогіки психологічні закономірності формування показань вказаної групи допитуваних [7, с. 137].

На сьогодні спеціальні психологічні знання можуть використовуватися щодо неповнолітніх у формі: консультування; залучення спеціаліста-психолога (педагога); проведення судово-психологічної експертизи

неповнолітніх. Крім того, слідчий при розслідування злочинів вчинених щодо неповнолітніх може самостійно використовувати психологічні знання [163, с. 11]. Нажаль, за даними О. Х. Галімова, кожен четвертий з опитаних практичних працівників слідства зазначає відсутність власних знань дитячої психології [36, с. 136].

Таким чином, актуалізується питання психологічного та педагогічного забезпечення розслідування насильницьких злочинів, що включає не тільки діяльність психологів (педагогів), а й використання психологічних знань слідчими, в тому числі під час допиту малолітніх.

У контексті пропонованого увазі дослідження викликає інтерес саме участь фахівців із психології та педагогіки у допиті малолітніх потерпілих, що дозволяє не тільки отримати криміналістично значиму інформацію про механізм вчинення насильства щодо дітей, але і не травмувати їх психіку [41, 116]. Наукові дослідження щодо участі згаданих фахівців під час розслідування та під час підготовки і проведення допиту малолітніх осіб знаходимо у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, Ю. М. Антоняна, Л. Ю. Ароцкера, О. М. Бичкова, В. К. Весельського, О. Х. Галімова, Р. І. Зайнулліна, А. В. Іванова, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. В. Кошинець, Н. А. Курмаєвої, М. В. Ліфанової, І. А. Макаренко, В. Я. Марчака, С. В. Матвєєва, В. М. Махова, Е. Б. Мельникової, Г. М. Міньковського, Л. А. Міфтахової, Ю. П. Михальчук, О. Ю. Петчел, Н. І. Порубова, Б. В. Романюка, О. Ю. Скічко, С. В. Тєтєєва, В. Ю. Шепітька та багато інших.

На переконання відомого дослідника проблем отримання показань від малолітніх учасників кримінального провадження Ю. М. Антоняна, малолітні володіють, як відомо, обмеженим життєвим досвідом, і їх свідчення вимагають психологічно обґрунтованої інтерпретації. Тому при допиті вкрай необхідна участь педагога, вихователя або фахівця з вікової психології [7, с. 137]. Психологи і педагоги в кожному конкретному випадку, щодо конкретної дитини повинні визначити, чи здатна вона правильно

сприймати і розуміти ті події, які вона спостерігала [132, с. 20]. Необхідно враховувати, що присутні під час допиту педагог та психолог можуть надати допомогу слідчому в його проведенні. Зокрема, вони можуть переформулювати питання, що підлягають з'ясуванню, зробити їх більш доступними для сприйняття малолітнім. При виявленні дивацтв у поведінці допитуваного, наприклад надмірної замкнутості, явного фантазування, раптової агресії, слідчий може призначити судово-психіатричну або психологічну експертизу, забезпечивши присутність лікаря-фахівця при допиті, який згодом дасть висновок про можливість малолітнього давати показання [100, с. 195-197].

Важливим правилом, метою та принципом допиту малолітніх за участю педагога (психолога) це можливість отримати відомості не тільки про подію злочину, але і про психологічні особливості особистості неповнолітнього (особливості пам'яті, умінні передати сприйняте, здатності розповісти правду, промовчати або дати неправдиві свідчення). Особливо коли виникають сумніви в здатності неповнолітнього правильно сприймати важливі обставини і давати про них показання з урахуванням умов сприйняття злочинних дій (стан психічної напруженості, конфліктної ситуації, страху, болю, швидкоплинність подій і т.д.) [90, с. 125].

На думку 152 опитаних слідчих, під час допиту за участю малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів потрібно залучати психолога – 92,1 %; педагога – 50,0 %; психіатра – 2,6 %. Разом з тим під час анкетування 36,8 % опитаних вважають за потрібне призначення та проведення судово-психологічної експертизи, 26,3 % відчують необхідність у взаємодії із консультантом-психологом і лише 2,6 % не відчують потреби у залученні професійних психологів.

З позиції Л. А. Міфтахової сенс і призначення участі психолога у проведенні допиту полягає в його сприянні правильному встановленню значущих у провадженні обставин, а також у тому, що вона виступає однією із гарантій підвищеного захисту особи малолітніх, направленої на

недопущення негативного впливу на неї з боку обстановки досудового розслідування. Мова йде не про пасивну присутність психолога, а про його активну участь при підготовці до слідчої дії, її проведенні і фіксації показань [142, с. 150]. Мозгова В. переконує, щоб участь психолога не була формальною, слід передбачити можливість завчасно обговорити із фахівцем стратегію допиту та обсяг інформації, який потрібно отримати під час його проведення. Це надає можливість визначити тривалість допиту і скласти перелік запитань з урахуванням віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей дитини [146, с. 95].

Навіть якщо дитина після пережитого тримається добре, а її душевний стан зовні не викликає занепокоєння, обов'язково потрібне медичне обстеження й консультація психолога. Тільки психолог правильно визначить фізичне та психологічне самопочуття жертви насильства (особливо сексуального) й, за потреби, зможе надати кваліфіковану допомогу й необхідні поради, а також, застосовуючи різні методики, допоможе дитині послабити відчуття страху, суму, сорому, провини, злості тощо. Взаємини з дитиною слід формувати так, щоб поступово переконати її у своїй важливості, в тому, що її шанують, розуміють і люблять за будь-яких обставин, що вона не винна в тому, що з нею трапилося [149, с. 75]. З цією метою дитячий психолог допомагає слідчому отримати достовірні показання, використовуючи ігри, казки та інші поведінкові методи. При цьому дитячий психолог особливу увагу звертає на психологічний клімат в родині, так як від цього залежить емоційний стан дитини, з'ясовуючи саме у останнього в якій родині вона виховується, чи довіряє своїй матері (батькові) тощо. Отже існує безліч методів роботи з дітьми, які підбираються психологом у ході підготовки і проведення допиту в залежності від віку дитини і специфіки вчиненого злочину щодо неї.

Спільна бесіда з слідчим може сприйматися дитиною як вступ до ще одного «таємного зв'язку», сприяти формуванню опору до цієї взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати

стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з суб'єктом доказування може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів та переживань. Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину передбачає зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану. Отже, основним завданням взаємодії психолога з дитиною під час допиту є забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Слід зазначити, що допиту повинна передувати первинна бесіда психолога з дитиною, побудована на м'якій, недирижувальній взаємодії, яка має допомогти фахівцю відповісти на наступні запитання: які негативні прояви наявні в поведінці дитини, і наскільки вони є небезпечними для неї; на якому рівні розвитку знаходиться дитина, та які її ресурси [81, с. 28-30].

Таким чином, спеціаліст-психолог, беручи участь у даній слідчій дії, може надавати неоціненну допомогу слідчому на кожному етапі допиту: при підготовці до допиту, безпосередньо в ході допиту, а також при фіксації результатів допиту. Основна функція психолога при допиті неповнолітнього потерпілого полягає в застосуванні психологічних знань для встановлення контакту з малолітнім, правильної і коректної постановки йому запитань, забезпечення оптимального емоційного стану допитуваного, охорони його психічного здоров'я від травмуючої дії незвичайної для нього ситуації [118, с. 20-21].

«Педагог в кримінальному судочинстві» – це особа, яка має спеціальну педагогічну освіту і практичний досвід роботи з неповнолітніми, що забезпечує педагогічно правильне спілкування з ними слідчого, прокурора і суду, у яких відсутні педагогічні знання і навички спілкування з неповнолітніми з метою забезпечення захисту їх прав і законних інтересів [18, с. 7]. Такий науковий погляд підтверджується результатами анкетування практиків, які вважають, що педагог повинен відповідати таким вимогам як: наявність практичного досвіду (71,0%); наявність спеціальних

педагогічних знань (50,0 %); вміння поставити питання під час проведення допиту малолітнього потерпілого (36,8 %); незацікавленість у результатах досудового розслідування (36,8 %).

Закон не визначає конкретні функції педагога під час допиту цієї категорії осіб, і нерідко його присутність є формальною. Тим часом основна функція педагога на допиті полягає у встановленні контакту з дитиною, в педагогічно правильній постановці питань, в забезпеченні оптимального емоційного стану допитуваного. Консультація з педагогом необхідна і для оцінки отриманих свідчень, і для визначення необхідності призначення судово-психологічної експертизи при виникненні сумнівів в рівні інтелектуального та мовленнєвого розвитку дитини, його здатності правильно сприймати суттєві для справи обставини [65, с. 114-115, с.138].

Вибір педагога повинен здійснюватися з урахуванням віку допитуваного і ряду інших чинників. На погляд А. Г. Кана, допит малолітніх доцільно проводити за участю педагога, що працює в дошкільному виховному закладі, або викладача початкових класів, а допит учнів молодших та старших класів – за участю педагогів, які викладають у відповідних класах. У кожному конкретному випадку слідчий повинен вирішити питання про те, якого педагога – знайомого або незнайомого допитуваному – слід запросити для участі в допиті. Перш за все, на думку науковця, з числа педагогів, які можуть бути запрошені для участі в допиті неповнолітнього, слід виключити класного керівника, так як він повинен бути допитаний в якості свідка. Якщо між неповнолітнім і викладачами навчального закладу, де він навчався або навчається, склалися неприємні стосунки, то участь кого-небудь з них в допиті може привести до ускладнень у встановленні психологічного контакту з допитуваним. У провадженнях про статеві злочини слідчий повинен вжити заходів, щоб в допиті брав участь педагог тієї ж статі, що і допитуваний. Стиснення, в якому перебувають неповнолітні в ході такого допиту в присутності осіб протилежної статі,

може не тільки негативно відбитися на повноті показань, але і заподіяти їм моральну травму [83, с. 101].

Таким чином, слідчий повинен диференційовано підходити до участі педагога в допиті, і, перш за все, визначити коло вчителів, які не можуть брати участь у слідчій дії. Як було зазначено вище, одна з вимог, що пред'являється до фахівця – незацікавленість. У зв'язку з цим з кола вчителів доцільно виключити класного керівника допитуваного, так як цей педагог, по-перше, повинен бути допитаний в якості свідка. По-друге, класний керівник, можливо, особисто зацікавлений в тому, щоб в підшефному йому класі не відбувалося подій. По-третє – саме він може бути суб'єктом злочину. Виходячи з цього, його підхід до справи може бути не об'єктивним [82, с. 21].

Бичков О. М. слушно обґрунтовує пропозицію про необхідність формування єдиного банку даних, в який повинні бути включені, за погодженням з правоохоронними органами, педагоги згодні брати участь у проведенні слідчих дій. У банку даних повинні бути дві групи педагогів, перша повинна містити перелік педагогів, які повинні працювати з неповнолітніми молодшого шкільного віку, а друга група – педагогів, які повинні працювати з неповнолітніми середнього і старшого шкільного віку. У банку даних повинні бути виділені дві спеціальні групи педагогів: а) педагоги, які можуть працювати з неповнолітніми, які навчаються в допоміжних школах для дітей з відставанням у психічному розвитку; б) педагоги, які можуть працювати з глухими, німими чи глухоніми дітьми. При неможливості запрошення спеціального педагога має бути вирішено питання про запрошення педагога відповідної вікової групи [18, с. 23].

Справедливою є думка Н. В. Павлюк, яка у своєму дисертаційному дослідженні аргументує необхідність відображення у кримінальному процесуальному законі права неповнолітнього допитуваного висловлювати свою думку під час вирішення питання відносно участі у допиті конкретної

особи педагога. Під час дослідження вона зробила висновок, що не всі слідчі мають правильне уявлення про сутність залучення педагога до допиту неповнолітнього, що призводить до невиконання педагогом покладених на нього законом функцій. Як наслідок його участь у допиті неповнолітнього стає формальною [158, с. 13].

На погляд О. Х. Галімова, в ряді випадків посадові особи формально ставляться до участі педагогів, в результаті чого воно зводиться до їх простої присутності в якості пасивних спостерігачів. Непоодинокими є факти, коли самі педагоги, особливо не мають специфічного досвіду участі в судочинстві, перед якими не ставиться чітких завдань, також формально виконують свої обов'язки [36, с. 136]. Водночас, необхідно зазначити, що педагоги вкрай неохоче погоджуються брати участь в слідчих діях, справедливо вказуючи, що в їх обов'язки це не входить. Ще складніше знайти педагога, якщо допитувані не навчаються ні в одній зі шкіл міста, або у останніх склалися неприязні стосунки з викладачами тієї школи, в якій вони навчаються, або дитина ще не вчиться в школі в силу свого віку [82, с. 19].

На переконання А. В. Іванова, для того, щоб участь педагога при допиті була найбільш продуктивною і не зводилась до простої присутності, слід дотримуватися таких правил:

1) педагог і допитувана особа повинні бути раніше не знайомі один з одним. В цьому випадку дитина буде менше соромитися і не стане побоюватися, що якійсь неприємні для неї факти стануть відомі її знайомим (наприклад, однокласникам);

2) перед початком допиту слідчий повинен повідомити педагогу, що йому відомо про особистісні особливості малолітнього потерпілого, яка мета допиту, що належить з'ясувати, яка саме допомога може знадобитися;

3) до проведення слідчої дії доцільно запропонувати фахівцеві провести з дитиною бесіду на теми, які стосуються предмета допиту. Це необхідно для «зняття» психологічної напруги і підготовки до безпосереднього отримання показань;

4) у процесі допиту слідчий роз'яснює педагогу його право задати малолітній будь-які питання, які стосуються суті справи;

5) по закінченню допиту слід запропонувати педагогу висловити свою думку про достовірність вислуханих свідчень, а також відмічені їм психологічні особливості допитуваної особи [79, с. 194].

Враховуючи викладене, слід зазначити проблема участі педагога в слідчих (розшукових) діях очевидна і вирішувати її необхідно. Внаслідок цього часткове вирішення даної проблеми бачиться в контактуванні з вчителями місцевих шкіл і залучення їх до участі в слідчих діях на договірній основі. Аналогічні договори можна укладати з психологами спеціалізованих установ [82, с. 21].

Кримінальний процесуальний кодекс України, зокрема статті 226, 227, 354, 491, передбачає залучення педагога або психолога до слідчих (розшукових) та судових дій, в яких беруть участь малолітні. Досліджуючи вказані норми, слід констатувати недостатню регламентацію правового статусу педагога та психолога у слідчих діях. Згадані норми не містять вичерпного переліку прав та обов'язків педагога (психолога), завдання, які мають вирішувати фахівці, вимоги які пред'являються для таких учасників слідчої дії (наявність відповідної освіти, стаж роботи тощо), відомості щодо компенсації фахівцям витрат, пов'язаних із участю у допиті, відомості щодо того, кого варто запрошувати в якості педагога (психолога) і, нарешті, закон не роз'яснює у яких конкретно випадках запрошується педагог, а в яких – психолог, і в яких – обидва. Саме такі, на нашу думку, прогалини породжують нескінчену дискусію з даного приводу.

В зв'язку з цим, до сих пір у середовищі науковців не має однозначної думки про те, хто повинен брати участь у допиті малолітнього: психолог чи педагог. Водночас в літературі висловлювалась слушна думка про необхідність визначення педагога, психолога не через характер знання, а через мету їх участі в кримінальному судочинстві [206, с. 7-8.].

Бичков О. М. у своєму дисертаційному дослідженні відстоює позицію, що педагог і психолог не є тотожними поняттями, незважаючи на те, що вони володіють спеціальними знаннями, вони не повинні розглядатися як фахівці в зв'язку з тим, що мета їхньої участі в кримінальному судочинстві різна. Для проведення слідчих дій доцільно запрошення педагога, оскільки його участь не пов'язана з дослідженням особи неповнолітнього, а направлена на компенсацію вікової недостатності в психічному і психологічному розвитку. Психолог повинен брати участь при дослідженні особистості неповнолітнього для роз'яснення мотивації його поведінки. Його участь при проведенні слідчих дій представляється необхідною для визначення симуляції певних відхилень [18, с. 7-8].

Натомість Є. О. Центров вважає, що не всякий педагог в силу своєї професійної деформації та інших особливостей володіє тими особистісними якостями, які корисні при допиті [217, с. 20].

А на думку М. М. Коченова та Н. Р. Осипової, оскільки педагог приймає участь у допиті у якості спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями в області дитячої психології та професійними навиками спілкування з дітьми, то функції педагога при допиті малолітнього може виконувати і психолог, що спеціалізується в області дитячої психології [98, с. 102].

Костицький В. М. також віддає перевагу залученню до процесуальних дій насамперед фахівця в галузі дитячої та юнацької психології, і лише за відсутності такого і як виняток – педагога [96, с. 16]. Дану позицію у своєму дисертаційному дослідженні підтримує О. Ю. Андріянова, вважаючи, що в законодавстві необхідно відобразити пріоритет участі психолога в слідчих та судових діях за участю неповнолітніх, закріпивши, що в якості психолога може бути допущена тільки особа, яка має вищу психологічну освіту за спеціалізацією в області дитячої, підліткової, юнацької психології та стаж роботи за фахом не менше трьох років. Педагог може брати участь в

кримінальному судочинстві тільки як виняток при неможливості забезпечення присутності психолога [4, с. 88-89].

Петчел О. Ю. обґрунтовує необхідність реформування інституту участі педагога при проведенні слідчих дій за участю неповнолітніх, законодавчо визначивши, що саме психолог повинен залучатися до слідчих дій, які проводяться з неповнолітніми. За його дослідженнями 60,93% опитаних слідчих також вважають за необхідне надавати перевагу психологу перед педагогом при розслідуванні злочинів за участю неповнолітніх [163, с. 11].

В контексті такої наукової дискусії, слід розрізняти, науково-психологічне дослідження дитини та вивчення її педагогом. Психолог вивчає психіку дитини з метою поповнення наукових знань про неї, виявлення нових закономірностей, умов прояву психічних явищ тощо. У професійній діяльності педагога вивчення психіки дитини носить практичне спрямування, зорієнтоване на підвищення ефективності навчання й виховання дітей. Знати особливості кожної дитини педагогу необхідно для забезпечення індивідуального підходу у роботі з нею. При цьому педагог не поповнює наукових знань з психології, а використовує їх для визначення рівня розвитку своїх вихованців, простежує їх прояв у кожній конкретній дитині [63].

З урахуванням вищенаведених думок науковців та практиків, які, як ми бачимо, є різними і в деяких випадках – діаметрально протилежними, а також індивідуальних, вікових особливостей малолітніх потерпілих, обставин насильницького злочину, на нашу думку, під час допиту дітей молодшого шкільного віку і старше доцільно запрошувати педагога, якого знає малолітня особа та довіряє йому. При цьому ми відаємо перевагу фахівцю із навчального закладу, в якому навчається допитуваний, оскільки робота з дітьми, яку проводить педагог у навчальному закладі, дозволяє йому постійно спостерігати за своїми вихованцями протягом їх перебування у навчальному закладі, яке триває роками.

Спілкуючись та співпрацюючи з дитиною у ході виконання побутових процесів, під час прогулянок, ігор, уроків, педагог має змогу простежувати

зміни у психіці дитини, оцінювати їх динаміку. Діагностична функція полягає в оцінці знань, умінь, навичок, вихованості, розвитку дитини тощо.

Педагог не просто організовує різноманітні форми навчально-виховної роботи з дітьми, а вивчає дітей у процесі їх реалізації, вносячи згодом доцільні зміни в їх проведення з урахуванням виявлених резервів. Педагог спирається на знання як загальних закономірностей психічного розвитку особистості (динамічні та змістовні його особливості), так і знання про розвиток окремих психічних функцій, властивостей в умовах чимдалі складніших видів діяльності та спілкування дитини.

Знання про психіку дитини повинні відзначатись цілісністю, узагальненістю та системністю, що зумовлені розумінням взаємозв'язку між окремими напрямками у розвитку психіки дитини: форм її активності, психічних властивостей та процесів, здібностей та мотивів. Для дитини – педагог виступає старшим, розумним товаришем, партнером по співпраці, завжди готовим прийти на допомогу. Педагог повинен володіти витримкою, тактом, не припускати у своїй поведінці грубих інтонацій, викриків, вміти підтримувати у себе позитивний, оптимістичний настрій [63].

Всі вищенаведені обставини сприяють, на наш погляд, ефективному спілкуванню з малолітньою потерпілою у процесі допиту. Водночас, на нашу думку, потрібно з'ясувати з ким із вчителів або інших працівників школи дитина мала довірливі відносини та контактувала останнім часом. Тільки в такому випадку участь педагога буде мати позитивний ефект під час слідчої дії, оскільки тільки останній розуміє коли його вихованець обманює, не договориює, перебільшує, фантазує, знаходиться під впливом дорослих тощо.

Для проведення допиту дітей дошкільного віку, на наше переконання, доречно запрошувати дитячого психолога, оскільки дитячий психолог – це людина, що розмовляє з дитиною на «одній мові». Якщо спробувати окреслити коло питань, що входять в компетенцію дитячого психолога, то слід сказати, що він допоможе розібратися в таких питаннях, як: дитячі страхи; проблеми поведінки і навички самостійності (вміння приймати

рішення і брати відповідальність за свої вчинки); труднощі спілкування (або надмірна сором'язливість «настирливість», агресивність, замкнутість, невпевненість у собі); «важкий характер» (агресивність, конфліктність, некерованість, брехня і тощо); гіперактивність, агресивність або надмірна сором'язливість дитини; проблеми дитини у спілкуванні з однолітками чи дорослими.

Поряд з цим, необхідно зазначити, що особливо участь психолога є актуальною під час допиту малолітніх потерпілих від статевих злочинів. З огляду на це, важливим моментом є залучення саме спеціаліста-психолога, який допоможе слідчому вивчити психофізичні властивості потерпілої, рухомість нервових процесів, тип вищої нервової діяльності, темперамент тощо. Все це дає можливість визначити можливість вчинення потерпілою тих чи інших дій, а в цілому відтворити правильний перебіг події [99, с. 164].

Варто додати, що в якості спеціаліста при допиті малолітнього потерпілого крім педагога та психолога можуть залучатися також психіатр – при допиті потерпілих із психічними вадами; лікар-педіатр або інший вузький фахівець – при допиті потерпілого, який страждав соматичною хворобою, здоров'ю якого заподіяно фізичну шкоду; сурдопсихолог (сурдопедагог) – при допиті глухих, німих, глухонімих; тифлопсихолог (тифлопедагог) – при допиті потерпілих з порушенням зору (сліпі, слабозорі) [140, с. 137].

Насамкінець, аналізуючи вищенаведені точки зору, зазначимо що вибір слідчим спеціаліста (педагога або психолога) все ж таки залежить від віку дитини, її персональних та індивідуальних особливостей, характеру насильства щодо неї (фізичне, психічне, сексуальне, економічне), особи, яка вчинила насильницький злочин та інших обставин правопорушення. І, на нашу думку, тактично правильно буде допитати вказаних спеціалістів в якості свідків про обставини проведеного допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів.

Висновки до розділу 2

Аналізуючи форми застосування спеціальних знань, які застосовуються під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, необхідно констатувати, що такими є: використання власних знань слідчим; консультативна та довідкова допомога спеціаліста; залучення спеціаліста до участі в проведенні допиту; допит спеціаліста за обставинами, пов'язаними з їх професійною діяльністю.

Розслідування насильницьких злочинів в цілому і провадження допиту малолітніх потерпілих зокрема передбачає комплексне використання спеціальних психологічних та педагогічних знань. У цьому сенсі визначено роль спеціалістів психолога та педагога у проведенні допиту досліджуваної категорії осіб.

Головними функціями запрошення на допит вказаних фахівців є: встановлення психологічного контакту, інтерпретація показань, формулювання доступних питань, контроль за емоційним станом допитуваного тощо. При цьому науковці та практики підкреслюють, що найбільш актуальною і ефективною при допиті малолітніх осіб є участь дитячого психолога, присутність якого при розслідуванні насильницьких злочинів, є необхідною передумовою продуктивного допиту даної категорії осіб. Автором визначено та аргументовано ситуації, в яких доцільно запрошувати педагога, а в яких – психолога.

З'ясовано, що під час допиту за участю малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів потрібно залучати психолога – 92,1 %; педагога – 50,0 %; психіатра – 2,6 %. Разом з тим під час анкетування опитані майже одногласно (97,4%) заявили про доцільність залучення до процесу розслідування саме спеціаліста-психолога, 36,8 % опитаних вважають за потрібне призначення та проведення судово-психологічної експертизи, 26,3 % відчують необхідність у взаємодії із консультантом-психологом і лише 2,6 % не відчують потреби у залученні професійних психологів.

Моделювання допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів обумовлено розумінням слідчим процесу формування показань даної категорії осіб. Знання таких психічних процесів, що відбуваються в свідомості допитуваних, як сприйняття, відображення, запам'ятовування, відтворення допомагає обирати правильний напрямок проведення слідчої (розшукової) дії, ефективні тактичні прийоми допиту та зосереджувати увагу на підготовці до допиту.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

3.1. Підготовка до допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів

Упродовж останніх декількох десятиліть питанню і проблемним моментам провадження допиту приділялася і приділяється до сих пір безпрецедентно багато уваги з боку науковців та практиків. Було опубліковано результати ряду найважливіших досліджень у цій сфері. Однак, мабуть, не всі вони доступні широкому загалу слідчих, та й часу для ознайомлення з об'ємними матеріалами з цих питань у слідчих часто недостатньо. В результаті на практиці часто не використовуються багато корисних тактичних прийомів проведення даної слідчої дії, а нерідко допускаються і помилки, які стоять на заваді до отримання потрібної інформації [80, с. 70]. З цього приводу справедливою є думка Ф. М. Сокирана про те, що працівники-практики мають усвідомлювати, що тактичні прийоми, які вони застосовують під час розслідування, мають спиратися не лише на криміналістичну практику, а й на результати дослідження юридичної науки із цього питання [199, с. 47].

Разом з тим комплексний аналіз думок науковців та практиків, дає підстави стверджувати, що тактично і процедурно правильне проведення допиту, в тому числі малолітніх осіб від насильницьких злочинів, залежить від якості підготовки слідчого до провадження слідчої дії. В цьому контексті автор поділяє думку В. Ю. Шепітька про те, що підготовка і проведення допиту неповнолітніх зумовлені віковими особливостями допитуваної особи, знання яких, має велике значення для обрання прийомів встановлення психологічного контакту, вибору режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його свідчень [108, с. 206]. Правильно

організований і проведений допит малолітнього потерпілого полягає в умілому підході слідчого до допитуваного, в отриманні в результаті відвертого і правдивого викладу фактів, що мають значення. В той же час ніякі тактичні прийоми допиту не можуть замінити творчої ініціативи слідчого, вдумливого і чуйного ставлення до допитуваного, встановлення з ним психологічного контакту [100, с. 195-197].

Визнавши, що проведення допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів є вкрай необхідним, слідчий повинен ретельно підготуватись до цієї слідчої дії. Перед допитом малолітнього слідчий повинен виконати цілий ряд додаткових дій, що дозволяють пізнати особистісні, вікові, психічні та інші особливості такої особи, вивчити фактори, що впливають на формування, збереження та відтворення його показань. Так, орган досудового розслідування до моменту проведення допиту малолітнього потерпілого повинен мати інформацію: про психологічні особливості малолітнього (відповідність віку, рівень його інтелектуальних здібностей, ступінь володіння усною і письмовою мовою, можливості пам'яті, конструктивного мислення, спостережливості тощо) [90, с. 124].

Водночас з метою правильної організації слідчої (розшукової) дії слідчому необхідно мати достатню інформацію про умови життя і виховання дитини, ступень його розумового розвитку, особливості емоційної і вольової сфери, темперамент, інтереси. Аналіз зазначених даних дозволить правильно оцінити поведінку потерпілого в момент події злочину і після нього, особливості формування показань, поведінку при допиті, що, в свою чергу, дозволить слідчому знайти правильний підхід до дитини. При цьому слідчий повинен гнучко використовувати можливості, надані йому чинним законодавством [116, с. 133].

В цьому сплетінні допит малолітнього потерпілого з даної категорії проваджень володіє великим рівнем інформативності. Слідчий повинен усвідомлювати, що малолітній потерпілий – це перш за все дитина, що має

певну специфіку, обумовлену віком і особливостями психіки і потрапив у важке становище. Слідчий, крім знання психологічних особливостей допиту неповнолітнього потерпілого, повинен мати чітке уявлення про слідчу (розшукову) дію – допит, знати його структуру, для того, щоб правильно зорієнтуватися в ситуації, що склалася і вибрати вірну тактику. Необхідно зауважити, що при роботі з неповнолітніми набагато більше, ніж з дорослими, неприпустимо встановлення будь-яких шаблонів. Не тільки до кожного неповнолітнього, але і до кожної конкретної ситуації слідчий повинен підходити індивідуально. Для цього при підготовці до слідчої дії необхідно врахувати такі моменти, як вибір місця допиту, участь законних представників, і, особливо, забезпечення участі таких кваліфікованих спеціалістів як педагога та психолога [82, с. 11].

Опитані слідчі звертають увагу на те, що на результативність допиту малолітніх потерпілих впливає участь психолога (55,3 %); вибір необхідної форми взаємодії з дитиною – 50,0 %; вибір місця проведення допиту – 34,2 %; участь педагога – 31,6 %; кількість присутніх – 26,3 %; ступінь взаємодії слідчого з батьками малолітнього – 23,7 %; час проведення допиту – 18,4 %. З огляду на викладене, цілком зрозуміло, що дії слідчого на етапі підготовки до допиту також важливі, як і його дії безпосередньо під час допиту.

Підготовчий етап до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів включає наступні заходи [138, с. 10-11]:

1. Збір і вивчення всієї наявної інформації про обставини кримінального правопорушення, дитину, сім'ю малолітнього потерпілого, особу злочинця, в тому числі: бесіда з батьками (найчастіше матір'ю дитини): як батьки дізналися про злочин, хто раніше розмовляв з дитиною про злочин, інформація, яка може бути корисна для вибудовування контакту (захоплення, улюблені ігри, особливості мови). Бесіда з людиною, якій дитина вперше розповіла про злочин (обставини і зміст даного оповідання). В цьому контексті вивчення особистості допитуваного є найважливішим

елементом підготовки до допиту. Наведене підтверджується 94,7 % опитаних слідчих, які майже одногосно стверджують, що під час допиту малолітніх потерпілих та вибору тактичних прийомів допиту необхідно враховувати індивідуальні та вікові особливості малолітнього потерпілого.

Саме з урахуванням особливостей його особи слід визначати стратегію допиту, прогнозувати ймовірні «ходи допитуваного», лінію його поведінки і підбирати тактичні прийоми, застосування яких може принести успіх. До числа найбільш істотних сторін особи допитуваного, що підлягають вивченню, оцінці і врахуванню при підготовці до допиту і при його проведенні, відносяться його інтелектуальні, емоційні та вольові якості, рівень його моральності, характер типових ціннісних та поведінкових установок. Практика свідчить, що ставлення слідчих до вивчення особистості навіть основної фігури у справі – підозрюваного (не кажучи вже про потерпілого, а тим більше свідка) – може бути охарактеризоване як вкрай несерйозне. Зазвичай воно зводиться до отримання формальних, малозмістовних характеристик [166, с.10-11].

При допиті малолітніх потерпілих необхідно враховувати їх індивідуально-психологічні особливості. Відповідні відомості слідчий отримує з бесід з батьками, вихователями та вчителями, зі знайомства з умовами життя дитини, із загальним рівнем її психічного розвитку. При цьому з'ясовується, якими знаннями і вміннями володіє дитина, схильний до надмірного фантазування, чим захоплюється, як поводить з дорослими і з однолітками, які риси його характеру, особливості темпераменту (товариськість, врівноваженість, збудливість або інертність), чи є психічні аномалії, дефекти мови, що може викликати підвищену психічну напруженість, і т.д. Необхідно знати і позицію малолітнього по відношенню до розслідуваної події, його психічний стан у момент скоєння злочину [7, с. 137-138]. Крім того слідчий з'ясовує такі особливості малолітнього як вразливість, спостережливість, сором'язливість, боязкість, інтереси, у кого, в якій обстановці і середовищі він жив, з ким спілкувався в

останній період часу, чи не міг він зазнати впливу і навіювання з боку зацікавлених осіб. Все це вкрай необхідно для тактично правильного проведення допиту потерпілого, забезпечення подальшої оцінки їх показань [100, с. 196].

Як зазначалось раніше, спектр можливостей отримання відомостей про малолітнього потерпілого досить широкий, проте в умовах дефіциту часу у слідчого не завжди є можливість та бажання для зібрання та вивчення вказаної інформації.

2. Попередня зустріч з родичами дитини і фахівцями інших відомств, залученими в процес розслідування (педагог, психолог, фахівець органу опіки та піклування, відповідної служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції тощо). На цьому етапі необхідно з'ясувати, хто буде безпосередньо присутніми під час допиту дитини, а хто буде спостерігати через дзеркало Гезелла (при наявності такого), по відео трансляції або пізніше познайомиться із протоколом допиту. Необхідно, щоб під час допиту були присутні тільки безпосередньо пов'язані з процесом особи, які не повинні заважати дитині давати показання. Дорослим, які беруть участь в допитах вперше (законним представникам, співробітникам органів опіки та піклування), необхідно рекомендувати зайняти позицію найменшого втручання в процес, контролювати свою вербальну і невербальну поведінку.

Вирішуючи питання, в чийй присутності проводити допит малолітнього, слідчий враховує, що його найбільш доцільно допитувати в присутності і за участю рідного або близького, тобто людини, до якої дитина добре ставиться, якій дитина довіряє. Нерідко сором'язливі діти не бажають розмовляти з абсолютно незнайомим слідчим і відповідати на його питання. У таких випадках присутність близьких осіб надає слідству неоціненну послугу, оскільки заспокоює неповнолітніх, і вони, слухаючи цих осіб, розповідають слідчому все їм відоме [100, с. 196]. Разом з тим слід виключити всі спроби дорослих підготувати дитину до допиту [7, с. 137-138].

3. Підготовка приміщення для допиту, допоміжних матеріалів (іграшки, приладдя для малювання, анатомічні ляльки і т.п.), перевірка техніки. Необхідно продумати, як і коли буде складено протокол допиту: протягом допиту або після його закінчення. Якщо слідчий буде фіксувати інформацію безпосередньо під час допиту, необхідно підготувати ноутбук. Протокол допиту можна скласти на основі відеозапису – такий варіант дає можливість найбільш точного зафіксувати слова дитини. Не слід замінювати слова, використовувані дитиною для опису дій або частин тіла, «дорослою» термінологією, так як згодом це може привести до сумнівів в достовірності отриманої інформації в суді.

Взагалі вибір місця і часу проведення допиту – проблема, що вимагає детального розгляду. Аналіз практики організації допиту показує, що слідчі повсюдно і майже постійно проводять допити в своєму кабінеті, викликаючи осіб для допиту в основному порядку. Такий виклик на допит вельми зручний в організаційному відношенні, проте часто невдалий з тактичної точки зору [166, с.14]. Важливим завданням є створення навколо дитини особливо доброзичливої, позитивної, комунікативно емоційної атмосфери; забезпечити гарні побутові умови, змістовну й цікаву зайнятість дитини, залежно від її віку та інтересів. Важливо, щоб було все необхідне, що відволікає дитину від переживань і тривоги, яку вона постійно відчуває: іграшки, книги, настільні ігри (шахи, шашки, пазли, теніс), акваріум, приладдя для малювання, ліплення, цікаві головоломки, магнітофон (телевізор) тощо [149, с. 92].

Допит вказаної категорії осіб може відбуватися в домашній обстановці, в дошкільному або медичному закладі, в школі, дитячій кімнаті т. п., в залежності від того, де можна домогтися максимальної комунікативної активності [7, с. 138]. Допитувати малолітнього потерпілого, який переніс важке потрясіння через вчинений злочин, краще в домашніх умовах або створити подібну обстановку в іншому місці [102, с. 298]. Місцем допиту малолітніх потерпілих також можна обрати дитячий сад або школу, якщо

немає небезпеки, що потерпілого можуть засміяти інші діти, якщо їм стане відомо про те, що сталося [82, с. 12].

В процесі підготовки до слідчої (розшукової) дії необхідно вирішити питання про доцільність застосування аудіо, - відеозапису. 63,2 % опитаних практиків вважають за необхідне застосування аудіо, – відео фіксацію показань малолітніх потерпілих під час допиту, і 36,8 % – говорять про те, що така фіксація є недоречною з психологічної точки зору. Водночас аналіз сучасної практики розслідування показує, що відеозапис допитів застосовується набагато рідше, ніж це потрібно. Причому не так мало слідчих, які такий запис взагалі жодного разу не проводили. Формально це пояснюють найчастіше відсутністю на місцях відеотехніки, вважаючи, що цей аргумент переконливий. Фактично ж цей вид криміналістичної техніки не застосовується в силу незнання або недооцінки тактичного значення його використання і небажання обтяжувати себе додатковими турботами по підготовці і застосуванні цих засобів, оскільки це ускладнює процедуру і подовжує час допиту [169, с.16]. Спілкування з малолітньою особою характеризується великим об'ємом невербальної інформації, яка в подальшому може бути предметом особливого аналізу, тлумачення, співставлення із показаннями і поведінкою інших малолітніх осіб. Крім того, як правило, під час допиту малолітніх ускладнений сам процес отримання інформації про вчинений злочин (у зв'язку з маленьким віком, фізичними або психічними недоліками тощо). Відеозапис допиту малолітнього потерпілого дозволяє вирішувати морально-етичні проблеми. В подальшому якісно проведений відеозапис допиту може бути використаний судом без виклику у судові засідання [87, с. 140].

4. Підготовка переліку питань, які необхідно задати неповнолітньому та складання плану допиту. У формулюванні питань може надати допомогу педагог (педагог-психолог, психолог), знайомий з рівнем пізнавального і мовного розвитку дитини.

Складання письмового плану – одна з основних форм підготовки до допиту. У плані повинен бути по можливості вичерпано висвітлено предмет допиту. При виявленні упушень план слід доповнити. Остаточний прийнятий до виконання, він стає найважливішою передумовою успіху майбутнього допиту. Головна причина невисокої якості допитів, як раз і полягає в відсутності у багатьох слідчих звички складати письмовий план допиту, в підміні його уявної схемою, містить лише найзагальніші уявлення про те, що потрібно з'ясувати. Без плану слідчий не може знати кінцевого числа питань, вичерпний предмет допиту, а тому просто приречений на упушення. Особливу роль в плані грає найкраща з тактичної точки зору послідовність постановки питань, яка визначається з урахуванням особливостей особи допитуваного, а також відомостей про наявність і характер його зацікавленості в результаті справи. Прогнозуючи ухилення допитуваного від правдивих показань шляхом неправдивих свідчень, слідчий повинен доповнити план допиту цієї особи особливим розділом, призначення якого – вже не з'ясування істини у справі (ця задача вирішується за допомогою основної – питальної – частини плану), а руйнування спроб допитуваного приховати правду. З цією метою потрібно намітити конкретні способи і засоби тактичного впливу на допитуваного, що можуть, на думку слідчого, знецінити в свідомості допитуваного ідею опору встановленню істини, а для цього необхідне глибоке попереднє вивчення особистості допитуваного [166, с. 13-14].

Нажаль, як свідчить практика, слідчі уникають складення такого плану, посиляючись на брак часу. Натомість вони практикують таку модель допиту як вислуховування вільної розповіді допитуваного, після чого деталізують показання у вигляді конкретних питань, окрім випадків розслідування складних злочинів. Допит малолітніх потерпілих в даному випадку не є виключенням.

5. Участь дитини в допиті слід планувати завчасно і докладати всіх зусиль для забезпечення безперервної взаємодії між дитиною, слідчим і

фахівцями інших служб (соціальних, психологічних, медичних) протягом всього процесу розслідування. У ході слідства, необхідно інформувати дітей-жертв злочинів про їхні права, їх ролі, про зміст, терміни, про хід судочинства та прийняті рішення у провадженні. Необхідно також чітко інформувати дітей про те, що їх чекає під час допиту, прагнучі забезпечити максимальну ступінь визначеності і передбачуваності. До початку допиту, дитини необхідно ознайомити з приміщенням, а також з ролями і функціями співробітників, що беруть участь в допиті. Вся інформація повинна бути надана зрозумілою дитині мовою і в такій формі, яка враховує його вік і ступінь зрілості [138, с. 10-11].

Взагалі тактика допиту потерпілого має специфіку, обумовлену його процесуальним статусом, особливостями процесу формування показань, зацікавленістю результатом розслідування та іншими факторами [107, с. 317]. Необхідно підкресли, що тактика отримання показань від малолітніх потерпілих направлена не тільки на з'ясування обставин насильницьких дій, але і на встановлення інших ймовірних доказів, що підтвердять факт вчинення насильства щодо дитини.

Важливою складовою проведення допиту вказаної категорії осіб є вміння застосування тактичних прийомів. Застосування тактичних прийомів під час допиту дозволяє провести його цілеспрямовано, встановити психологічний контакт з допитуваним, з'ясувати, які саме обставини, факти йому відомі, вжити заходів до нейтралізації його негативної позиції і отримати від нього свідчення, в яких міститься об'єктивна інформація [102, с. 289-290]. В розпорядженні слідчого завжди є певний набір тактичних засобів, використання яких дозволить без особливих труднощів і, головне, без загрози для здоров'я допитуваного (звичайно, якщо слідчий здатний не порушити межі між правомірним психологічним впливом і психічним насильством) ефективно провести допит неповнолітнього потерпілого. Визначення оптимального комплексу тактичних прийомів розглянутої слідчої дії, безумовно, повинно будуватися на основі ретельного

аналізу індивідуальних якостей допитуваного, його психічного стану, категорії кримінальних проваджень і ситуації розслідування [194, с. 23-24]. У процесі допиту неповнолітніх можуть застосовуватися тактичні прийоми, які допомагають отримати від нього докладні і правдиві свідчення, наприклад стимулювання позитивних якостей, нейтралізація негативних якостей, заклик до чесності, надання сприяння в боротьбі зі злочинністю та ін.

На допиті різні за змістом тактичні прийоми можуть застосовуватися послідовно за певною системою або об'єднаними в комплекси з метою отримання в повному обсязі достовірних свідчень. Тактичний прийом допиту – це певна поведінка слідчого або його найбільш оптимальні, ефективні дії. На відміну від процесуальних норм тактичні прийоми не регламентуються законом. Їх застосування в процесі допиту залежить від розсуду слідчого, процесуального положення і позиції допитуваного, його психофізіологічних властивостей, інших особистісних якостей. Неодмінною умовою застосування тактичного прийому є його правильний вибір з урахуванням конкретних обставин, слідчих ситуацій [102, с. 289-290].

Погоджуючись із думкою М. М. Балашова, вважаємо, що при допиті малолітнього слід використовувати наступні тактичні прийоми [9, с. 296]: деталізація показань; з'ясування джерела відомостей, про які даються показання; уточнення, чому запам'яталося саме те, про що даються показання; з'ясування, з ким розмовляв допитуваний з приводу обставин, що цікавлять слідство; хто і які поради давав йому про поведінку на допиті; хто і які думки висловлював про факти, що цікавлять слідчого; пропозиція викласти зміст певної події іншими словами, коли є підстави вважати, що певні думки, висловлювання запозичені неповнолітнім з інших джерел.

Специфічними тактичними прийомами, на погляд В. Ю. Шепітько, що можуть застосовуватися при допитах неповнолітніх, є: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби,

інтереси; роз'яснення сутності та значення пред'явлених і оголошених матеріалів; роз'яснення неправильно зайнятої позиції [108, с. 208].

Загальні правила, якими має керуватися слідчий при встановленні обставин кримінального насильства відносно дитини: не піддаватися так званому «першому враженню»; детально дослідити ситуацію; не заперечувати факт наявності насильства (навіть, якщо здається, що дитина перебільшує проблему або викликає недовіру чи відразу); не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося; підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще; не применшувати серйозність інциденту, що стався; зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки; співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям [81, с. 28-30].

Досить поширена помилка багатьох слідчих полягає в тому, що вони не бачать особливої різниці між допитом дорослих і неповнолітніх, а тим більше малолітніх. Їхні свідчення викладаються мовою дорослої людини, а питання задаються без урахування психології дитини. Нерідко слідчі вважають свідчення дітей більш щирими і правдивими, що також є помилкою. У дітей велика спостережливість, але не можна випускати з уваги схильності дітей, особливо малолітніх, до фантазування, їх сугестивність [100, с. 195].

Основною метою допиту дитини – є отримання повного обсягу інформації про те, що відбулося в ході спонтанної розповіді дитини. Під час розмови слідчий або психолог (педагог) має сидіти поруч із дитиною, не допускаючи розділення столом; спілкуючись з дитиною необхідно демонструвати повагу щодо неї, намагатись створити атмосферу довіри (наприклад пригостити дитину чаєм). У процесі розмови необхідно з'ясувати терміни подій, які відбулися з дитиною та отримати їх опис. Для цього варто ставити цілеспрямовані запитання про насильство. При необхідності допиту малолітнього потерпілого слідчий повинен встановити: характер насильства, якщо воно було; час і обставини; людину, що заподіяла насильство; з'ясувати

місце події; опис оточення; коли це трапилося, у який час – уранці, вдень, увечері, вночі, у яку пору року і т.д. [81, с. 28-30].

Допит малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів включає наступні стадії: встановлення психологічного контакту; вільна розповідь; постановка запитань; ознайомлення з протоколом допиту.

Вважаємо за необхідне окрему увагу приділити встановленню психологічного контакту з дитиною до і під час проведення допиту, оскільки він є основною умовою ефективності проведення допиту [116, с. 133] і значно полегшує вирішення загальних і приватних завдань слідчої дії [112, с. 242-243].

Психологічний контакт – це продуктивна, психологічно сприятлива взаємодія слідчого з учасниками кримінального процесу, що сприяє отриманню інформації, і, яка встановлюється і підтримується протягом розслідування за допомогою організаційних заходів та системи тактичних прийомів [92, с. 98-99].

Найбільш ефективними тактичними прийомами допиту малолітньої потерпілої будуть ті, які спрямовані на подолання психологічної травми, заподіяної злочином, що мають на меті допомогти адаптуватися і отримати повні і достовірні свідчення безпосередньо після вчинення злочину, виключивши тим самим необхідність проведення повторного допиту [28, с. 19].

Встановлення такого контакту є найчастіше результатом застосування цілого комплексу тактичних прийомів [112, с. 242-243]. Для цього, починаючи допит, слідчий повинен відразу ж привернути до себе неповнолітнього потерпілого, викликати його на відверту розмову. Для встановлення належного психологічного контакту корисно вести з ним бесіду на абстрактну тему, що представляє для нього інтерес, з'ясувати його стосунки з однолітками, дружні зв'язки, поведінку в школі і сім'ї [102, с. 298].

На етапі встановлення психологічного контакту з допитуваним слідчий вирішує наступні завдання:

- визначає індивідуально психологічні особливості допитуваного, його ставлення до допиту і самого слідчого;
- усуває психологічні бар'єри спілкування (емоційну напруженість, неправильне ставлення до слідчого і допиту);
- створює сприятливу для процесу спілкування психологічну обстановку, при якій допитуваний переймається довірою до слідчого, розумінням його завдань і обов'язків, усвідомлює необхідність сприяти своїми показаннями встановленню істини [9, с. 187].

Слідчий, встановлюючи контакт із дитиною, повинен враховувати наступні моменти:

- 1) слідчий не «допитує» дитину;
- 2) ставлячи запитання, слід враховувати, що для маленьких дітей дуже складно слідкувати за двома (або більше) думками та темами;
- 3) діти та дорослі розмовляють «різними мовами», отже необхідно виробити форму діалогу у зрозумілій для дитини формі. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор та застосовують всі слова у їх прямому значенні. Загалом, діти не здатні давати «дорослі» пояснення щодо особистих переживань;
- 4) слід пам'ятати, що суперечливість у відомостях, що їх надають діти є нормальною. Крім того, дитина далеко не завжди зізнається, що не розуміє поставлене запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти «напам'ять» не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює [81, с. 28-30].

Автор поділяє думку М. І. Скригонюка про те, що особливо важливого значення у тактиці проведення допиту набуває професійне вміння слідчого володіти полемічним мистецтвом під час застосування таких тактичних прийомів як встановлення психологічного контакту, роз'яснення положень

закону, звернення до громадянської совісті, стимулювання позитивних якостей особи та ін. [196, с. 95].

У контексті висловленого, приступаючи до допиту малолітніх, слідчі іноді допускають типову помилку – починають вдавати під так звану дитячу мову – допускають неприродні інтонації, зловживають зменшувальною формою слів, наївно вважаючи, що від цього діти їх краще зрозуміють і переймуться довірою. Однак слід пам'ятати, що вони дуже чутливі до фальші і не відчують поваги до людей, занадто відверто бажаючих їм сподобатися [182, с. 97].

Таким чином, з огляду на підвищену сприйнятливість і вразливість неповнолітніх, велике значення має тон слідчого під час допиту. Абсолютно неприпустимий офіціоз, який може лише налякати неповнолітнього, змусити його насторожитися і замкнутися в собі. Сформульовані питання повинні бути простими і зрозумілими допитуваному. Знаючи, наприклад, що неповнолітній боязкий і сором'язливий, слідчий прагне розговорити його, розмовляючи на цікаві для дитини теми. В цілому весь допит неповнолітнього повинен проходити в режимі розмови [100, с. 197].

Під час допиту варто уникати таких сугестивних слів як: «важкий», «страшний», «наси́льство» і т.д. [81, с. 28-30]. Разом з тим під час допиту малолітнього потерпілого слідчий не повинен обирати загрозливий тон, демонструвати перевагу, владні повноваження, однак і неприродна метушливість, солодкуватість може викликати у допитуваного недовіру. Слідчий повинен володіти навичками активного слухання, проявляти інтерес до особи співрозмовника, адже допит з точки зору кримінального процесу і криміналістики – це слідча дія, а з позиції психології – спілкування двох людей. Тому тут застосовні такі прийоми налагодження психологічного контакту як прояв емпатії, співпереживання, створення сприятливої для спілкування атмосфери (що виключає шум, появу сторонніх осіб, телефонні дзвінки тощо). Важливо вміти використовувати і невербальні способи налагодження інформаційного взаємодії: стежити за жестикуляцією,

мімікою. Якщо допитуваний не бажає йти на контакт, виявляє недовіру до слідчого, поводить ся зухвало, не слід застосовувати залякування, підвищувати голос. В цьому випадку слідчому необхідно зберігати витримку і зуміти пояснити потерпілому важливість його свідчень для успішного розслідування і розкриття злочину. Потерпілий повинен побачити в слідчого союзника, а не байдужого чиновника [229, с. 36-38].

Не менш важливим є значення вільної розповіді, оскільки допитуваний повідомляє відомі йому обставини справи на свій розсуд. Нерідко слідчий дізнається про факти, раніше йому невідомі, що дозволяє висунути нові версії [100, с. 191]. Взагалі на стадії вільної розповіді слідчий вирішує наступні завдання [9, 288-289]:

- стимулює вільну розповідь допитуваного, для чого слідчий застосовує тактичні прийоми: пропонує допитуваному розповісти про відомі йому обставинах розслідуваної події; уважно вислуховує розповідь допитуваного, не перебиваючи його; висловлює окремі нейтральні репліки, що стимулюють продовження розповіді: «не хвилюйтеся», «слухаю вас уважно», «зрозуміло», «продовжуйте»;

- допомагає допитуваному обрати послідовність викладення обставин, описати події в хронологічній або логічній послідовності. При хронологічній послідовності спочатку викладаються обставини, що передують злочину, потім описуються злочинні діяння і наступні дії. При логічній послідовності спочатку даються свідчення про причини вчинення тих чи інших дій, а потім про їх наслідки;

- попереджає неправдиві свідчення допитуваного, для чого використовує тактичний прийом «поділ теми вільної розповіді». При цьому слідчий, що не фіксує уваги допитуваного на головному факті, пропонує йому розповісти про пов'язані з цим факти попередні, одночасні або наступні факти, а вже потім переходити до з'ясування основного питання. Логіка фактів і небажання допустити протиріччя в своїх свідченнях можуть

побудити допитуваного повідомити слідчому відомості про головні факти, які він спочатку хотів приховати.

Таким чином під час проведення даної слідчої (розшукової) дії і обираючи відповідну тактику допиту слідчому слід враховувати деякі і моменти, що впливають на точність і достовірність показань:

- 1) вікові і особистісні малолітнього, який дає показання (а також характеристику соціального мікросередовища);
- 2) умови, в яких сприймалися враження, що становлять зміст його показань, так звана «атмосфера справи»;
- 3) спосіб отримання показань і їх фіксації, форма допиту [229, с. 36-38];
- 4) довіра дитини до слідчого, взаєморозуміння та взаємодія тощо.

Комплексний підхід до проблем підготовки і тактики проведення допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів передбачає не тільки детальний аналіз тактичних основ досліджуваної слідчої (розшукової) дії, але і розгляд її *процесуальних засад*.

Насамперед зазначимо, що КПК України, зокрема ст. 55 визначає особу потерпілого, а саме «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» [113]. Факт, що потерпілому присвячено окремий параграф (розділ 3) свідчить про важливе самостійне значення, яке законодавець відводить потерпілому у кримінальному провадженні. Отже потерпілими можуть виступати: фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Це можуть бути як громадяни України, так і іноземці та особи без громадянства; юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [24, с. 73].

Якщо говорити про малолітнього потерпілого, то необхідно зазначити, що згідно з п. 11 ч. 1 ст. 3 КПК України малолітньою особою є дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – малолітня особа, а

також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (п. 12 ч. 1 ст. 3 КПК України). Цікавим є той факт, що міжнародне право оперує терміном «дитина», не використовує поняття «неповнолітня особа» та не виокремлює з їх переліку малолітніх. У той же час з положень ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше (в розумінні вітчизняного закону – не набула повної процесуальної дієздатності внаслідок реєстрації шлюбу, народження дитини чи за рішенням суду набула повної дієздатності), впливає, що надане Конвенцією визначення терміну «дитина» є аналогічним вжитому у вітчизняному праві поняттю «неповнолітня особа» [114, с. 95-98].

Вважаємо, що законодавчий корпус насправді здійснив вагомий внесок щодо захисту прав дітей у кримінальному процесі. Велика частина новел стосується саме статусу неповнолітніх у кримінальному провадженні. У цьому законодавчому акті, зокрема у ст. 10 КПК України передбачено, що певні категорії осіб, у тому числі неповнолітні учасники кримінального провадження користуються додатковим гарантіями, зокрема:

По-перше, це стосується особливої процедури допиту неповнолітніх та малолітніх осіб. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. У коментарі до КПК України зазначається, що для створення сприятливої обстановки, комфорту та захищеності запрошується той педагог, який безпосередньо знає та навчає допитуваного. За участю психолога допит малолітнього (неповнолітнього) свідка, потерпілого проводиться в разі, якщо внаслідок вчиненого кримінального правопорушення, свідком (очевидцем) якого він був, малолітньому завдано певних моральних страждань – таких, що призвели до тимчасового хворобливого стану (стрес, постійне перебування у стані страху тощо). Лікар залучається для проведення допиту

малолітнього (неповнолітнього) свідка чи потерпілого, якщо за наслідками вчиненого кримінального правопорушення, свідком (потерпілим) якого він був, у останнього виникли тимчасові розлади психічної діяльності чи фізичні розлади здоров'я [114, с. 95-98].

До початку допиту особам роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання. Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день. Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання [113].

По-друге, до неповнолітньої особи не може бути застосований такий захід забезпечення кримінального провадження як привід.

По-третьє, обговорюваним у наукових колах нововведенням КПК України, є допит малолітнього потерпілого у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування).

Мурадов В. П. під відеоконференцією у кримінальному провадженні розуміє особливу процедуру, що виконується за посередництвом телекомунікаційних технологій, за якої спілкування у вигляді обміну аудіо- і відео- інформацією між віддаленими учасниками слідчої дії відбувається на відстані (дистанційно), але в режимі реального часу. На думку науковця, недоцільно проведення слідчої дії у режимі відеоконференції за участю осіб, які мають дефекти мови, зору чи слуху [148, с. 235-240].

Наведена можливість направлена на захист малолітніх осіб, забезпечення їх безпеки, їх морального здоров'я, мінімізацію їх психологічного травмування, виключення можливості вплинути на об'єктивні і повні показання. Це дає змогу уникнення прямого візуального контакту малолітніх з підозрюваними, обвинуваченими та іншими особами,

які можуть тим чи іншим способом негативно вплинути на них і, відповідно, на повноту і достовірність їх показань.

В даному випадку законодавець керувався не лише потребою здійснити зміни, інтегруючи наше законодавство до міжнародного, а й урахував особливості суб'єкта кримінального провадження, такі як фізичний, розумовий і психічний розвиток неповнолітніх, нестійкість характеру, незрілість мислення, схильність до наслідування поведінки старших за них і дорослих, неможливість повною мірою самостійно захищати свої права і законні інтереси.

По-четверте, необхідно підкреслити, що насправді, з'явилась ще одна новела. Тепер у прокурора, слідчого є можливість усунути законного представника неповнолітнього від участі у проведенні слідчих (розшукових) дій. Це може бути зроблено не лише за клопотанням, а й з власної ініціативи особи, яка проводить досудове розслідування. Однак для цього повинні бути вагомі причини, оскільки це робиться лише у виняткових випадках, і замість нього призначається інший представник [165, с. 113].

Водночас, сьогодні аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України вказує на те, що законодавець, орієнтуючись на міжнародно-правові норми, забезпечує безпрецедентний захист та розширення прав осіб, що вчинили злочин, тоді як потерпілі від злочинів, зокрема, діти – жертви злочинів, залишаються без належної державної допомоги та уваги [139, с. 11].

Погоджуючись з наведеною точкою зору, та, розвиваючи її, зауважимо, що процесуальна процедура допиту малолітніх потерпілих осіб має деякі, на нашу думку, прогалини. Закріплюючи наведені вище немаловажні гарантії, законодавець не визначив механізму їх реалізації, що має суттєве значення, в тому числі для тактично правильного та ефективного проведення допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Зокрема:

1) Як вже було зазначено у попередньому розділі, закон не визначає ситуації, в яких повинен бути залучений педагог або психолог; вимоги, яким

повинні відповідати останні; з якою метою запрошується педагог (психолог); порядок відшкодування витрат останнім у зв'язку з участю у слідчій дії; не зобов'язує конкретні установи щодо надання таких послуг для участі вказаних спеціалістів у досудовому розслідуванні [40, с. 62]. В результаті, виникає дві, на наше переконання, проблеми: по-перше, пошук згаданих спеціалістів для участі у процесуальній дії стає «головним болем» слідчого; по-друге, участь психолога (педагога) носить формальний характер, оскільки останні приймають участь у слідчій дії на безоплатній основі. Як наслідок, слідчий не отримує реальної допомоги від спеціалістів під час допиту у встановленні психологічного контакту і застосуванні вірної тактики допиту з метою отримання повних та об'єктивних показань [47, с. 137-141].

Нам видається, законодавець формально поставився до згаданих питань. І це дійсно є реальною організаційною проблемою, з якою стикаються слідчі, і потребує негайного вирішення у нормативно-правовому колі. Отже, ми пропонуємо розробити дієвий алгоритм, який зобов'яже органи державної влади та місцевого самоврядування або інші установи забезпечити участь у кримінальному провадженні за участю малолітніх осіб (в даному випадку потерпілих) не тільки кваліфікованих, але і профільних фахівців (педагогів, психологів та інших спеціалістів) на вимогу слідчого.

Необхідно також більш докладно встановити, який же статус лікаря при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітнього чи неповнолітнього. Лікар залучається за наявності даних про психічне захворювання дитини. До таких випадків слід віднести і розумову відсталість дитини. Та чи залучається лікар разом з педагогом та психологом? З огляду на сполучник «або» в ч. 2 ст. 227 КПК України, права спеціалістам роз'яснюються альтернативно педагогу, психологу або лікарю. Логічно постає питання, чи може лікар замінити одного з цих спеціалістів або їх обох, чи ці спеціалісти, або, знову ж таки, один з них, є обов'язковими учасниками дій за участю неповнолітньої (малолітньої) особи. На це також слід звернути

увагу [165, с. 113] та розробити відповідні рекомендації та алгоритми щодо вирішення таких ситуацій.

2) Більшість насильницьких злочинів щодо дітей вчинюються в умовах неочевидності, коли потерпілі є єдиним джерелом інформації про подію злочину та особу злочинця. Розслідування вказаних видів насильницьких злочинів та проведення слідчих дій за участю малолітнього потерпілого пов'язано із втручанням в його особисте життя і додатково травмує його психіку, що в подальшому може стати однією з причин відмови потерпілої особи від дачі показань. Запобігти цьому в певній мірі сприятиме вивчення її особи. Проведення допиту потерпілої від насильницького злочину з урахуванням криміналістично значимої інформації про її демографічні і біографічні, соматичні, біологічні, психологічні, соціальні, супутні дані сприятиме не лише кваліфікованому та ефективному проведенню допиту потерпілої, але й одержанню таких результатів цієї слідчої дії, які матимуть значення для подальшого розслідування кримінальної провадження та встановлення істини.

У цьому сенсі автор поділяє погляд Т. П. Матюшкової, яка у дисертаційному дослідженні обґрунтовувала необхідність врахування законодавцем цього факту, зокрема, повинно бути закріплено на законодавчому рівні те, що допит потерпілого повинен здійснюватися з урахуванням одержаних слідчим даних, що характеризують його особистість [135, с. 73].

3) Слід також звернути увагу на закріплену у законодавстві можливість усунути законного представника неповнолітнього від участі у проведенні слідчих (розшукових) дій. Практика свідчить про непоодинокі випадки, коли законні представники малолітніх потерпілих з числа батьків (опікунів), заважають допиту, впливають на достовірні показання, сприяють виникненню проблем та труднощів під час слідчої дії з різних причин. І знову ж таки виникає питання, де слідчому шукати заміну «таким» законним представникам і, хто може виступати в якості останніх.

Таким чином, аналіз норм КПК України, дозволяє дійти висновку, що в цілому відбулося чимало позитивних змін щодо захисту прав та інтересів малолітніх учасників кримінального провадження. Разом з тим, багато чого залежить від посадових осіб, які здійснюючи кримінальне переслідування, зобов'язані, забезпечувати законні інтереси малолітніх потерпілих, свідків, підозрюваних шляхом створення умов для реалізації передбачених Конституцією України та КПК України прав. Водночас, на нашу думку, деякі норми потребують змістовного доопрацювання.

Водночас, автор звертає увагу, що практика здійснення кримінального провадження за фактами вчинення злочинів неповнолітніми особами або відносно малолітніх осіб, засвідчує що у більшості європейських країн розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, здійснює лише особа, яка пройшла спеціальні курси (з педагогіки та психології) [221, с.91-103]. Наприклад, у Франції такі злочини розслідують судді в справах неповнолітніх, які призначаються з числа суддів вищих трибуналів декретом Президента Франції за поданням Міністра юстиції строком на три роки з правом продовження цього строку. Наявність такого положення сприяє не лише ефективному розслідуванню злочинів цієї категорії (без “негативного впливу” на психіку неповнолітнього), а й забезпечує постійну та, як свідчить практика, дієву профілактику злочинності серед неповнолітніх і “реальну” взаємодію органу розслідування з оперативними підрозділами [221, с.91-103].

На думку Чернявського С.С., з яким ми повністю погоджуємося, певні елементи досвіду Франції з питань діяльності спеціального органу, який займається розслідуванням злочинів, учинених неповнолітніми, в зв'язку зі специфікою суб'єкта злочину, доречно використати й в Україні, зокрема шляхом запровадження практики проходження відповідними слідчими спеціальних курсів з основ дитячої педагогіки й психології, адже відповідно до вимог нового КПК України кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється виключно слідчим, спеціально уповноваженим керівником органу досудового розслідування щодо неповнолітніх (ст. 484) [221, с.91-103].

Для реалізації подібних положень МВС України внесено зміни до відомих нормативно-правових актів і надано повноваження керівникам органів досудового розслідування (керівникам слідчих підрозділів) уповноважувати (визначати і закріплювати у встановленому порядку) слідчих на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх, організовуються їх планова підготовка і перепідготовка в системі підвищення кваліфікації й спеціалізації, в чому дисертант бере безпосередню участь [221, с.91-103].

Подібний підхід реалізовано і у Державі Ізраїль. При цьому, встановивши причини і умови, що сприяли вчиненню злочину неповнолітніми, слідчий, який спеціалізується на розслідуванні злочинів цієї категорії, має право звернутися до відповідних соціальних служб й органів освіти щодо вжиття заходів для усунення виявлених негативних чинників. Крім проведення досудового розслідування, ним проводиться інформаційна й виховна робота в навчальних закладах, яка спрямована на профілактику й попередження злочинності у молодіжному середовищі. Тобто, до обов'язків слідчого в Державі Ізраїль відноситься проведення профілактичної діяльності, спрямованої на попередження злочинності й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів [221, с.91-103].

Враховуючи викладене, а також окремі положення та результати зарубіжного досвіду окремих держав Європейського Союзу під час здійснення кримінального провадження за фактами насильницьких дій відносно малолітніх осіб, ми пропонуємо створювати у слідчих підрозділах ювенальні групи, представники яких будуть забезпечувати здійснення кримінального провадження та проведення окремих слідчих (розшукових) дій з малолітніми та неповнолітніми особами. До складу таких груп включати слідчих, з числа осіб жіночої статті, які обов'язково мають додаткову профільну освіту (педагогічну, психологічну) або сертифікати (свідчення) про завершення курсів з основ дитячої педагогіки й психології.

3.2. Зв'язок системи тактичних прийомів допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів із слідчими ситуаціями

Розслідування злочинів здійснюється у конкретних умовах часу, місця, навколишнього його середовища, взаємозв'язках з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою осіб, які опинилися в сфері кримінального судочинства, і під впливом інших факторів, які часом залишаються невідомими для слідчого. Ця складна система взаємодій утворює в результаті ту конкретну обстановку, в якій діють слідчий і інші суб'єкти, які беруть участь у доказуванні, і, в якій протікає конкретний акт розслідування. Ця обстановка отримала в криміналістиці загальну назву слідчої ситуації [15, с. 88]. В ході проведення розслідування кримінального провадження слідчому періодично необхідно оцінювати особливість ситуації, що склалася для її найбільш ефективного використання або впливу на неї для зміни в сприятливому для слідства напрямку [31, с. 181].

Не вдаючись у дискусії, лише зазначимо, проблематика, що пов'язана із визначенням поняття слідчої ситуації, структурою та видами слідчих ситуацій, їх значенням у розслідуванні кримінальних правопорушень, є ключовою в сучасних криміналістичних дослідженнях. Основні концептуальні положення у цій сфері в своїх працях розвивали такі українські і зарубіжні вчені, як Т. С. Волчецька [31; 32], Д. В. Бахтєєв [12], В. К. Весельський [29], В. К. Гавло [34], І. Ф. Герасимов [37], Л. Я. Драпкін [60; 61], Н. С. Карпов [84], І. І. Когутич [89], В. К. Лисиченко [122; 123], В. Л. Синчук [191], В. В. Тіщенко [203], М. П. Яблоков [236] та багато інших.

Підстав, які дозволяють говорити про актуальність цих питань, дуже багато, – починаючи з тих елементів слідчої ситуації, які характеризують сам злочин і, закінчуючи слідчими ситуаціями, які певною мірою відображають організаційні моменти в розслідуванні злочинів (дані про учасників розслідування, зв'язки і відносини, що виникають між ними тощо) [53, с. 29].

Отже, не випадково, ситуаційний підхід все більш міцно завойовує свої позиції в самих різних областях юридичної науки і практичної діяльності. В даний час одним з найбільш перспективних напрямків в криміналістиці можна вважати ситуаційний підхід до розслідування злочинів, що дозволяє вирішувати як традиційні, так і знову виникаючі криміналістичні завдання на принципово новій основі. Адже в ході розслідування злочину слідчому доводиться мати справу з величезним різноманіттям різних криміналістичних ситуацій, які йому треба адекватно сприймати, правильно оцінювати, а при необхідності і грамотно вирішувати [184, с. 5, 7].

Не є виключенням і різного роду слідчі ситуації, що складаються на момент та під час допиту.

У криміналістиці загальновизнано, що теорію допиту складають закономірності відображення злочинної події в свідомості свідків і потерпілих. На пізнанні зазначених закономірностей базується розробка прийомів допиту, тобто тактика допиту [110, с. 17-18]. Правильно обрана тактика допиту є головною «зброєю» слідчого в отриманні правдивих, повних, об'єктивних і всебічних показань від допитуваних осіб [180, с. 17-20]. Особливого значення вміле обрання та застосування тактичних прийомів набуває під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Під тактичним прийомом розуміється рекомендований криміналістикою найбільш ефективний в даній ситуації спосіб дії (лінія поведінки) особи, яка здійснює доказування, спрямований на оптимізацію розслідування і (або) провадження окремих процесуальних дій [100, с. 161]. Використання тактичних прийомів у процесі допиту повинно мати не хаотичний характер, а логічну доцільність їх реалізації. Тому тактичні прийоми можуть бути впорядковані відповідно до ситуації допиту. Дослідження типових ситуацій допиту дозволяє встановити такі їх види: повідомлення правдивих показань; добросовісна помилка допитуваного; суперечності у показаннях допитуваного; відмова від давання показань; повідомлення неправдивих показань [108, с. 195].

В цьому сенсі справедливо зазначає С. К. Пітерцев, вибір тактичних прийомів істотно залежить від особливостей ситуації, що складається при допиті. Сукупність таких особливостей, будучи завжди унікальною, неповторною, водночас містить в собі багато типових рис, що дозволяє класифікувати ці ситуації. Як відомо, основна мета допиту – отримання правдивої інформації про обставини, що мають значення у справі. По відношенню до даної мети в криміналістиці виділяють три типові ситуації при допиті: безконфліктну; конфліктну з нестрогим суперництвом і конфліктну із суворим суперництвом. Безконфліктна ситуація характерна тим, що в ній збігаються цілі того, хто допитує і допитуваного. Слідчий бажає отримати від допитуваного правдиві свідчення, а той має намір їх дати. У наявності кооперація інтересів. У такій ситуації немає опору, протидії [166, с. 19].

Таким чином, тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів має свої особливості, що зумовлені слідчою ситуацією, яка склалась у провадженні.

Насправді характер слідчої ситуації визначається безліччю об'єктивних і суб'єктивних факторів, які не залежать від волі і бажання слідчого, але істотно впливають на хід розслідування. В цілому об'єктивні чинники (такі, як обсяг і достовірність зібраної по справі інформації про деталі події злочину, наявність або відсутність в розпорядженні слідчого необхідних доказів, рівень технічного оснащення і т. п.) зумовлюють вибір тактики проведення кожної слідчої дії. Але заздалегідь намічена тактика може себе не виправдати, якщо слідчий не буде брати до уваги результат дії суб'єктивних факторів, що залежать від нього самого (наприклад, вирішення питання про місце допиту потерпілого) [100, с. 163].

В сучасних умовах ставлення потерпілого до встановлення істини може бути, досить різним. В одних випадках він бере активну участь у встановленні істини, в інших – йому байдуже, чи буде у справі встановлена істина, по-третє – він навіть зацікавлений в тому, щоб перешкодити

розкриттю злочину і викриттю злочинця (тобто встановленню істини), і, нарешті, по-четверте, він свідомо надає показання про обставини, які не мали місця в дійсності, що також є формою перешкоджання встановленню істини. Інтереси потерпілого повністю відповідають завданню встановлення істини в тих випадках, коли потерпілий зацікавлений у розкритті злочину і викритті його справжнього винуватця.

Показання потерпілого повинні враховуватися при їх дослідженні та оцінці [30, с. 147-156]. Тому, варто зауважити, що в умовах безконфліктної ситуації допиту основна тактична задача слідчого полягає в тому, щоб з'ясувати і зафіксувати показання потерпілого в повному обсязі. З подальшою можливістю їх конкретизації і перевірки за допомогою доказів, отриманих з інших джерел.

При допиті в умовах безконфліктної ситуації, допитуваного, не потрібно в чомусь викривати – про все він розповідає сам. Однак допитуваний може частину інформації, що має відношення до справи, «не донести» до слідчого або «донести» її в спотвореному вигляді. Тому спільним завданням допиту в безконфліктній ситуації є отримання достовірних і повних відомостей від допитуваного. Це здійснюється на основі тактично правильного відношення до підготовки і проведення даної слідчої дії і вправного застосування тактичних прийомів [74].

Безумовно, потерпілий відрізняється від інших учасників процесу тим, що злочином було порушено його права та охоронювані законом інтереси, тому він зацікавлений у результатах справи. Ця зацікавленість, а також можливість помилкового сприйняття фактів, в силу обстановки події та небезпеки, якій він міг піддаватися, повинна бути врахована при допиті та оцінці його показань [16, с. 106]. Розвиваючи зазначену ідею, необхідно підкреслити, що не будь-який потерпілий чітко й об'єктивно викладе свої показання про всі обставини кримінального правопорушення. Слідча практика доводить, що існує безліч випадків, коли жертви насильницьких

злочинів (особливо жінки та діти) не дають правдивих показань, посиляючись на певні причини.

Поряд із зазначеним, необхідно підкреслити, що будь-яка потерпіла особа, самостійно звертаючись в правоохоронні органи із заявою про злочин, в принципі готова до дачі показань. Однак неповнолітня жертва готова давати свідчення не за всіма обставинами справи. Це може бути викликано не тільки її недобросовісністю, а й іншими обставинами. Так, наприклад, потерпіла може просто не довіряти слідчому. Якись подробиці злочину викликають у неї сором, а про інші вона просто не хоче говорити. Часто потерпіла вважає, що її допит – це формальна дія і загальних відомостей по суті злочину цілком достатньо. Іноді у неї просто пропадає бажання неодноразово повторювати розповідь про те що трапилося, так як вона вже говорила про це раніше іншим особам [164, с. 92-93].

При допиті особи, яка намагається правдиво викласти обставини злочину, особливу увагу слід звернути на з'ясування особливостей сприйняття нею різних об'єктів навколишнього світу, умови, в яких вона сприймала подію, вплив сторонніх факторів на її рецептори, взаємодію різних почуттів, закономірності сприйняття, вплив життєвого, професійного досвіду допитуваного на процеси сприйняття, пам'яті, можливість спотворення сприйнятих явищ, щоб можна було найоб'єктивніше оцінити достовірність її показань. Згодом, використовуючи ці дані, потрібно відповідним чином формулювати запитання [157].

Водночас сприйняття малолітніми особами насильницьких дій щодо них характеризується сильним впливом стресових факторів. У цих випадках при допиті такого потерпілого слідчий повинен враховувати те, що допитуваний в тій чи іншій мірі, незалежно від його процесуального статусу, знаходиться в стресовому стані, який може виражатися в шоці, страху, тривожності, розгубленості, негативізму, агресивності, пригніченості, сорому тощо. Наведене може сприяти утворенню несприятливої для допиту ситуації, тому тактичні прийоми допиту вказаних осіб, які обираються слідчим,

повинні бути спрямовані на активізацію його пам'яті, зняття напруги, спонукання бажання і розвиток можливості давати повні, достовірні свідчення.

Звісно конфліктні ситуації під час допиту потерпілого зустрічаються не так часто. Проте, ми можемо стверджувати, що специфіка допиту малолітніх потерпілих при розслідуванні насильницьких злочинів, як правило, характеризується проблемністю ситуації, пов'язаної із віком потерпілого, особливостями сприйняття насильства щодо нього, характером насильницького злочину, взаємовідносинами особи злочинця та потерпілого та ін.

Конфліктні ситуації під час допиту аналізованої категорії потерпілих виникають у тих випадках., коли потерпілий в тій чи іншій мірі знайомий із особою злочинця, схильний до фантазування та навіювання, зазнає впливу з боку дорослих. Таким чином слідчий повинен бути готовим до розвитку такого роду ситуацій у ході проведення слідчої дій. Тому набувають суттєвого значення питання, пов'язані із необхідністю застосування системи тактичних прийомів зумовлених слідчими ситуаціями, що складаються у ході допиту досліджуваної категорії осіб. Безсумнівно отримання об'єктивних показань від малолітнього потерпілого цілком і повністю залежить від професіоналізму та вміння слідчого застосовувати тактичні прийоми як у безконфліктній ситуації, так і у конфліктній.

З огляду на викладене, можна погодитися з висновком В. В. Печерського про те, що тактичні прийоми допиту неповнолітньої потерпілої найчастіше спрямовані на відновлення в пам'яті жертви забутого і на аналіз даних показань з метою визначення правильності сприйняття. Тільки в окремих випадках може виникнути необхідність в тактичних прийомах, спрямованих на припинення брехні [164, с. 95-96].

Враховуючи наведені позиції науковців, а також на підставі спостережень анкетованих слідчих ми виділяємо наступні найбільш типові

ситуації, які виникають під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів:

- потерпіла дає достовірні показання і займає активну позицію у викритті злочинця – 31,6 %;

- потерпіла відмовляється давати показання, пояснити причини такої відмови та з'являється в органи досудового розслідування – 39,5 %;

- потерпіла дає недостовірні показання, змінює раніше дані показання – 23,7 %;

- потерпіла не пам'ятає обставин злочину внаслідок амнезії, приховує її настання чи, навпаки, посилається на неї – 18,4 %.

Розглядаючи наведені ситуації допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, слід зазначити, що у випадку, коли ситуація допиту визначається як несприятлива, конфліктна чи тупикова, ефективним прийомом подолання несприятливого характеру ситуації допиту є врахування відомостей про особу потерпілої, здобуті слідчим при підготовці до допиту. З урахуванням відомостей про особу потерпілої від насильницького злочину, слідчий діагностує ситуацію її допиту, прогнозує результати, визначає тактику його проведення. Завдяки чому визначає: дані про які елементи злочину вже отримані, які відомості потребують додаткової перевірки і, яку інформацію ще слід одержати; після чого визначає конкретні цілі, завдання, систему ситуаційно-обумовлених тактичних і психологічних прийомів їх допиту.

Слушним є погляд Т. П. Матюшкової про те, що слідчі не завжди можуть спрогнозувати ситуації допиту потерпілих від насильницьких злочинів, навіть, в повному обсязі дослідивши їх особистість. В таких випадках, ситуацію допиту слідчий діагностує, як правило, безпосередньо в ході його проведення при спілкуванні з потерпілою. При цьому ситуацію допиту обумовлюють характер поведінки потерпілої (активний-пасивний, стійкий-нестійкий), характер показань потерпілої (достовірні-недостовірні) та її особистісні особливості [135, с. 114].

В даному випадку, на наш погляд, дуже позитивним тактичним прийомом, який вплинув би на формування сприятливої ситуації для допиту є бесіда з малолітньою потерпілою особою. Сутність цього прийому полягає в тому що слідчий, розмовляючи з допитуваним перед допитом або в ході допиту, проводить роз'яснювальну роботу. Бесіда, заснована на врахуванні індивідуальних особливостей допитуваного, може мати на меті завоювати прихильність допитуваного, закликати його до дачі правдивих показань, спонукати допитуваного продумати і оцінити свою поведінку на допиті, переглянути свою позицію і т. п.

В ході бесіди може бути отримана додаткова інформація у справі, з'ясовані позиція і настрій допитуваного. Бесіда іноді служить для з'ясування та перевірки даних, отриманих з інших джерел. Бесіда є одним з основних тактичних прийомів, але вона може грати і допоміжну роль по відношенню до інших тактичних прийомів. Тематика бесіди визначається самим слідчим і може бути досить різноманітною. При цьому спочатку доцільно говорити про такі речі, використовувати такі вирази, які не можуть викликати небажання допитуваного вступити в розмову [59].

Наведені тактичні прийоми є сприятливим підґрунтям для створення безконфліктної для допиту ситуації і нейтралізують виникнення конфліктної.

Отже особливої уваги заслуговують конфліктні ситуації, які виникають під час допиту досліджуваної категорії осіб.

Насамперед зазначимо, що конфліктна ситуація допиту характеризується активною протидією допитуваних осіб, незалежно від їх процесуального статусу, намаганнями слідчого встановити істину у справі шляхом одержання від них інформації. Основними способами протидії під час допиту є давання завідомо неправдивих (повністю або частково) показань чи взагалі відмова від давання будь-яких показань [157].

Якщо говорити про проблемні ситуації допиту, то в даному випадку автор поділяє думку В. Ю. Шепітько про те, що проблемна ситуація

зумовлена недоліком доказової інформації. Використання тактичних прийомів у проблемній ситуації вимагає:

- 1) підготовки декількох тактичних платформ;
- 2) можливості змінення тактичної платформи в результаті несприятливого розвитку ситуації;
- 3) застосування арсеналу типових систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій [225, с. 137].

В цьому контексті визначну роль відіграють психологічні прийоми, що усувають конфліктні ситуації і сприяють встановленню психологічного контакту також сприяють отриманню інформації в процесі допиту. Цьому сприяє певний емоційний фон, який повинен бути створений слідчим як невід'ємний компонент психологічного контакту. Перш за все такий фон створюється прагненням об'єктивно, неупереджено з'ясувати всі обставини у справі; інтересом до одержуваної інформації, доброзичливим ставленням до допитуваної особи; орієнтацією останнього на систему цінностей, які мають суспільну значимість, – боротьба зі злочинністю, викриття обвинуваченого тощо.

Перераховані орієнтири є також і підставою для встановлення психологічного контакту – такого рівня взаєморозуміння, який створює можливість отримання повної і об'єктивної інформації від допитуваного. В цьому відношенні певний інтерес представляють дослідження психологів з питання так званого емоційного контакту, як двосторонні відносини. При такому розумінні контакту, найбільш загальні і прийнятні характеристики якого, можуть бути перенесені у визначення психологічного контакту, що встановлюється слідчим, важливо відзначити такі його універсальні сторони, як орієнтація на гідності особи, з яким встановлюється контакт, розуміння займаної ним позиції. Названі сторони контакту найбільш широко забезпечують його пізнавальні можливості [95, с. 63-74].

Загальновідомо, що ефективним тактичним прийомом нейтралізації конфліктної ситуації під час допиту є усунення мотивів, що спонукають до

дачі неправдивих показань, їх зміни або відмови від дачі свідчень. Перелік мотивів таких дій може включати:

- оstarх жертви того, що про її біду стане відомо якимось конкретним особам або взагалі оточуючим;

- побоювання перед обвинувачуваними та їхніми друзями, родичами, які вже встигли залякати потерпілу (так, наприклад, в 75% випадків гвалтівники знайомі дітям в тій чи іншій мірі, причому у 45% випадків з них нападником стає родич(частіше за все батько, вітчим, піклувальник), у 30% – більш далекий знайомий(наприклад, друг брата, коханець матері) [164, с. 101];

- сором говорити про подробиці, наприклад сексуального насильства або насильства в родині. Потерпілі найчастіше воліють замовчувати про окремі обставини такого злочину;

- жалість як до самих злочинців, коли потерпіла починає усвідомлювати, що саме на підставі її свідчень вони взяті під варту і суд може дати їм покарання у вигляді позбавлення волі, так і до їхніх батьків. Саме батьки часто звертаються до постраждалих з проханням пошкодувати їх сина і не позбавляти його волі;

- підкуп неповнолітньої потерпілої у вигляді грошових компенсацій, дорогих іграшок, рідкісних прикрас, модного одягу і взуття, надання будь-яких послуг і т.д. [164, с. 101];

- свідомий або несвідомий вплив особи з близького оточення дитини, через розмови з нею, навіювання власних оцінок та інтерпретації подій;

- дитина внаслідок події злочину опинилася у складних життєвих обставинах або несприятливих психологічних умовах, відчуває себе незахищеною.

На нашу думку, наведений перелік причин не є вичерпним, і є підґрунтям виникнення проблемної ситуації у ході допиту даної категорії потерпілих. В аналізованому аспекті, для того щоб слідчий зміг визначити брехню у свідченнях неповнолітньої потерпілої, правильно оцінити зайняту

нею позицію, йому необхідно якомога більше отримати інформації як про саму потерпілу, так і про події злочину, про ставлення потерпілої до злочину і злочинця [164, с. 101].

Відштовхуючись від несприятливих умов, що формують конфліктні ситуації допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, перейдемо до аналізу систем тактичних прийомів допиту вказаних осіб. Системи тактичних прийомів(тактичні комбінації), мають на меті: встановлення психологічного контакту з допитуваним; спонукання його до давання показань; уточнення свідчень і усунення в них суперечностей; актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного; викриття неправди; усунення перекручень при добросовісній помилці допитуваного [108, с. 195-196]. Доцільно додати стосовно вибору системи тактичних прийомів допиту, який залежить від володіння слідчим інформацію, що становить психологічний компонент слідчої ситуації, і повинна об'єднувати в собі:

1) особистісні характеристики окремих учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка), їх психологічні особливості, моральні та інші якості;

2) особливості взаємин учасників процесу між собою, їх відношення до розслідуваної події, до слідчого, до самого факту розслідування.

При вивченні взаємодії учасників процесу між собою слідчому особливо ретельно слід з'ясовувати: чи немає з боку обвинуваченого (підозрюваного), його родичів і друзів впливу на потерпілого за допомогою умовлянь або, навпаки, шляхом залякування [31, с. 183].

Отже, необхідною передумовою діагностування ситуації допиту й визначення тактики його проведення є з'ясування дійсних причин і мотивів зміни чи відмови потерпілої від давання показань. Їх нейтралізації сприятиме сукупність послідовно виконуваних слідчим таких заходів [133, с. 107-108]:

– аналіз наявних відомостей про особистісні риси потерпілої, специфіку її поведінки в перед кримінальній, кримінальній і після кримінальній ситуаціях [133, с. 107-108];

– оцінювання їх достатності для подолання можливої протидії, у разі необхідності – визначення доцільності, шляхів, необхідних обсягів додаткової інформації про особистісні риси потерпілої, її оточення, зв'язки, конкретні обставини, що визначають її позицію й поведінку [133, с. 107-108];

– після одержання зазначеної інформації – її аналіз і порівняння з наявними доказами у справі [133, с. 107-108];

– скористатися консультацією психолога з метою психологічної допомоги в подоланні негативного впливу несприятливої життєвої ситуації, що склалася; адаптації потерпілої до ситуації розслідування чи (і) ситуації допиту тощо [133, с. 107-108];

– залучення до участі в допиті потерпілої від насильницького злочину фахівця-психолога для визначення психологічних прийомів, що сприятимуть установленню психологічного контакту із допитуваною, подолання можливої протидії, одержанню повних і достовірних показань [133, с. 107-108];

– призначення відносно потерпілої судово-психологічної, судово-сексологічної, судово-психіатричної (або комплексної експертизи) тощо [133, с. 107-108].

– нейтралізація негативної установки дорослих осіб, що впливають на показання малолітнього (батьки та інші родичі), і протидії з їх сторони [41, с. 115-118].

З метою подолання конфліктної ситуації допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, особі, яка здійснює слідчу дію, необхідно вибрати тактичні прийоми і ефективно їх використовувати в ході допиту. У науковій літературі приділено достатньо уваги прийомам допиту потерпілих, тому зупинимось лише на найбільш характерних з них. Для вирішення завдання допиту тактичні прийоми застосовуються як під час підготовки до допиту, так і безпосередньо в ході його проведення. До тактичних прийомів, що використовуються при організації допиту і встановлення психологічного контакту, залежно від конкретних причин і мотивів відносяться:

– роз’яснити потерпілій, що всі обставини, викладені нею, перевірятимуться й уточнюватимуться, у зв’язку з чим можуть бути спростовані [133, с. 110-111];

– переконати допитувану що наявність родинних стосунків не виправдовує насильницькі дії обвинуваченого, за вчинення яких він мусить зазнати покарання [133, с. 110-111];

– роз’яснити, що примирення слід розглядати як дійове каяття, засіб нейтралізації негативних наслідків злочину тощо, але не як підставу для звільнення від кримінальної відповідальності за його вчинення [133, с. 110];

– вжити заходів щодо уникнення вимушеного спільного проживання із злочинцем та посилити малолітню потерпілу, наприклад, в реабілітаційні центри для постраждалих від домашнього насильства [133, с. 110-111];

– роз’яснити потерпілій, що необґрунтована зміна нею раніше даних показань суттєво впливає на їх подальше оцінювання не тільки слідчим, а й прокурором, судом (суддею), може викликати визнання їх недостовірними та призвести до протилежних, не бажаних потерпілою наслідків (зокрема, уникнення винним кримінальної відповідальності, оскільки під сумнів можуть бути поставлені всі докази у справі) [133, с. 110-111];

– прийняти рішення про проведення допиту у режимі відео конференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування);

– на самому початку пояснити дитині, хто ви і ким є інші присутні особи, та в чому полягає їхня роль, розповісти про конфіденційність та її межі;

– звернення слідчого до позитивних властивостей особистості малолітнього потерпілого;

– прояв інтересу до показань допитуваного і зацікавленості в його долі, поваги і розумної доброзичливості;

– ознайомлення з анкетними даними допитуваного має відбуватися в доброзичливій обстановці, що дозволяє закріпити нормальний психологічний контакт;

– особа, яка проводить допит має проявляти одночасно такт, винахідливість та креативність у контакті з дитиною.

У разі зміни потерпілою показань під впливом навіювання чи особливостей психічного стану в момент вчинення злочину доцільно:

– з'ясувати можливе коло осіб (особу), з якими дитина спілкувалась перед допитом, і, які якимось чином впливали на свідчення малолітніх осіб;

– доцільно провести повторний допит малолітнього потерпілого;

– спільно з психолог (педагогом) встановити характер емоційного стану потерпілої та, за необхідності його причини;

– логічний аналіз протиріч у показаннях допитуваного;

– створення сприятливої обстановки допиту [46, с. 102-105];

– пояснити батькам малолітнього потерпілого, якщо дитина знаходиться в безпечній сімейно-виховній ситуації та отримує підтримку близьких людей, їй легше буде давати показання. Для цього необхідно поговорити з батьками або опікунами дитини – жертви про його потреби й переживання, пов'язані з участю в процесуальній дії, та переконати їх у небажаності впливу на свідчення дитини;

– слід зауважити, що не кожен психолог (педагог) має відповідну підготовку для роботи з дитиною – жертвою чи свідком, особливо з дитиною, яка постраждала, зокрема, від сексуальної експлуатації. Тому, при виборі психолога (педагога) доцільно враховувати наявність у нього знань у галузі психології розвитку й клінічної психології; знання технік опитування дітей - свідків чи жертв; рівень теоретичної підготовки; досвід і професіоналізм у встановленні контакту з дитиною; особистісні риси (наприклад, емпатійність, терпіння тощо);

– деталізація показань шляхом постановки багатьох деталізуючих, дріб'язкових запитань в процесі якої слідчий з'ясовує подробиці дій

злочинця до, під час і після скоєння злочину та інші обставини. Спостереження за реакцією малолітнього потерпілого. Запитання, що ставляться перед потерпілим, мають бути побудовані так, щоб кожне попереднє запитання готувало подальше, а кожне подальше було б логічним продовженням попереднього; щоб відповіді допитуваного відтворювали повну картину тієї події, яку він сприймав. Цей підхід сприяє відтворенню повної картини тієї події, очевидцем якої був допитуваний [131, с. 51];

– створення у нього перебільшеного уявлення про ступінь обізнаності слідчого про злочинну подію, окремих епізодів або співучасників.

Якщо малолітня потерпіла змінює раніше дані показання, основним тактичним завданням для слідчого є одержання від потерпілої пояснень про причини та мотиви зміни раніше даних показань і перевірка одержаної інформації. При цьому під час повторного допиту потерпілої про всі обставини, які їй відомі у справі, окрему увагу слід приділити тим з них, стосовно яких показання було змінено, докладно з'ясувавши пояснення потерпілої з приводу зміни своїх показань, осіб чи(і) обставин, які негативно на неї впливають. У подальшому слід здійснити комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на з'ясування дійсних причин і мотивів, вжити заходів щодо їх нейтралізації, зокрема встановити й допитати осіб, які негативно впливають на потерпілу [133, с. 110-111].

Потерпіла не пам'ятає обставин злочину. У зазначеному аспекті цілком слушними є тактичні прийоми, запропоновані В. П. Бахіним та В. К. Весельським, які до них відносять:

- звертання до обставин, які суміжні за часом і простором;
- демонстрація набору аналогічних об'єктів (в натурі, макетів, фотознімків, малюнків тощо);
- допит на місці події, в обстановці, яка пов'язана з ним;
- пропозиція намалювати схему місця події, розташування осіб і предметів в обстановці певного місця, їх переміщення тощо [11, с. 20-23].

В наведеній ситуації слідчим застосовується система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію пам'яті малолітнього потерпілого [42, с. 173-175].

Визначальним чинником під час допиту малолітньої особи є створення сприятливої обстановки допиту, в тому числі використання можливостей «зелених кімнат». З точки зору процесуального оформлення допиту малолітнього потерпілого у «зеленій кімнаті», який проводиться не безпосередньо слідчим, а спеціалістом психологом, то процесуальна можливість проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії регулюється п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України, згідно положень якої допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого [154, с. 135].

Ми абсолютно погоджуємось із позицією Г. Ю. Нікітіної-Дудікової, що проведення допиту малолітньої особи у спеціально обладнаному приміщенні – «зеленій кімнаті», сприяє встановленню психологічного контакту й уникненню виникнення конфліктної ситуації при його проведенні. Вказане положення забезпечено тим, що в кімнаті для опитування присутня мінімальна кількість осіб, вона пристосована спеціально для малолітніх і неповнолітніх осіб і має облаштування, яке допомагає малолітньому потерпілому розповісти й пояснити ті обставини, які з ним сталися або свідком яких він став [154, с. 135].

Таким чином, на нашу думку, використання можливостей «зелених кімнат» позитивно впливатиме на результати допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів.

Разом з тим, вважаємо, не слід забувати про те, що наявність психічних особливостей малолітніх учасників судочинства (підвищена сугестивність, схильність до фантазування, вразливість і т.п.) визначає специфічний, обережний підхід до оцінки їхніх показань. Однак ця обережність не повинна

переростати в крайню недовірливість, як це часто буває в практичній діяльності. При правильній організації і проведенні слідчих дій за участю малолітніх потерпілих від них можуть бути отримані цілком надійні, досить повні і точні свідчення [212].

3.3. Прийоми активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів

Недостатня розвиненість пізнавальних психічних процесів малолітніх осіб (цілеспрямованих процесів пам'яті, мислення, обсягу тривалої пам'яті, властивостей уваги тощо) і, навпаки, підвищена схильність до фантазування можуть призводити до забування, перекручування окремих деталей та послідовності подій злочину в показаннях таких осіб [3, с. 180-181]. Так, за даними дослідження В. П. Матюшкової, майже кожна третя неповнолітня потерпіла посилялась на забування обставин події в цілому чи окремих її елементів та неспроможність у зв'язку з цим дати показання. Водночас, у 14,4 % неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів спостерігалась амнезія внаслідок вчиненого злочину [134, с. 630]. В даному випадку важливим завданням слідчого при допиті малолітнього потерпілого, є надання допомоги допитуваному у пригадуванні подій минулого [225, с. 301].

На наш погляд, окрему увагу слід зосередити на прийомах активізації пам'яті малолітніх потерпілих осіб від насильницьких злочинів на основі аналізу наукових доробок. Власне, можливість актуалізації у пам'яті допитуваного забутого заснована на збудженні відповідних нервових зв'язків чи асоціацій [225, с. 303]. Тому для оживлення в пам'яті допитуваного забутих фактів використовуються тактичні прийоми, які збуджують асоціативні зв'язки, що дає можливість управляти допитом осіб, які

добросовісно помиляються, або осіб, які неправильно відтворюють явище, що спостерігається, та факти [183, с. 364].

У цьому зв'язку М. В. Салтевський до прийомів активізації пам'яті відносить [183, с. 364]:

1) асоціацію за суміжністю, коли забуте відновлюється в зв'язку з відтворенням попередньої або наступної події (наприклад, при встановленні часу події слід допитати про дії допитуваного до появи на місці події);

2) асоціацію за схожістю, тобто нагадування про аналогічний факт, схожого з тим, який допитуваний спостерігав раніше;

3) асоціацію за протилежністю, тобто збудження уявлення про протилежний об'єкт. Так, якщо достеменно відомо, що волосся у злочинця було світлим, то слід згадати про людину з темним кольором волосся. Водночас цим прийомом добре перевіряти правильність сприйняття.

На думку О. Р. Ратінова, вони (тактичні прийоми) полягають у постановці питань і словесних описах, які активізують у допитуваного асоціативні зв'язки, застосуванні на допиті планів, схем, малюнків, фотознімків, моделей і макетів, а також пред'явлення різних об'єктів у розрахунку на пробудження асоціацій і пожвавлення пам'яті [174, с. 221].

Шепітько В. Ю. до системи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутих матеріалів у пам'яті потерпілих включає: постановку нагадуючих запитань; показ речових і письмових доказів; демонстрацію іншої матеріалізованої інформації; використання зображувальних можливостей допитуваного; оголошення показань інших осіб; допит на місці події. При цьому у процесі використання запропонованої системи ефективних прийомів може стати кожен із зазначених або їх комплекс, залежно від психологічних особливостей допитуваного і своєрідності забутого матеріалу. Можливість реалізації окремих тактичних прийомів системи зумовлена ситуацією, яка складається до проведення допиту [225, с. 307-308].

Автором було здійснено спробу виділити основні тактичні прийоми, які активізують пам'ять дитини про обставини досліджуваних злочинів, підґрунтям чого стали погляди науковців і практиків.

1) Використання слідчим під час допиту зображувального потенціалу малолітнього потерпілого. Малолітньому може бути запропоновано скласти схему місця злочину. Це буде сприяти спогадам якихось деталей, доповнення розповіді [82, с. 14]. Досить ефективним під час допиту малолітньої потерпілої буде використання кольорових олівців, паперу для малюнків і схем, таблиці кольорів, марок автомашин, копій схематичного плану місця події. Пропозиція малолітньому допитуваному намалювати те, що вона спостерігала, часто може стати стимулом до активного пригадування з огляду на те, що бідність образотворчих засобів, як правило, змушує дівчинку пояснювати малюнок, коментувати його, уточнювати окремі деталі [5, с. 15]. Наприклад, в одному з випадків, коли батько майже рік чинив сексуальне насильство над малолітньою дитиною, але постраждала довго не йшла на контакт, стверджуючи, що її тато добрий, дівчинку попросили намалювати два будинки: один — світлий, сонячний, а інший — темний, у якому похмуро і холодно. На підсвідомому рівні дитина поселила тата в негативний будинок. Стало зрозуміло, що вона боїться батька. Себе й собаку дівчинка намалювала в світлому будиночку. На питання показати, до якого місця вона пустила б тата, якби він прийшов до неї в гості, дитина показала місце біля самого порогу будинку. Цей малюнок був долучений до матеріалів кримінального провадження [149, с. 73].

2) Створення відповідної сприятливої обстановки допиту, оскільки нерідко емоції, які відчувають неповнолітні потерпілі у зв'язку з допитом, негативно впливають на їх пам'ять і заважають згадати факти, які в іншій обстановці відтворюються без особливих зусиль [174, с. 220]. У зв'язку з цим, не менш важливим питанням є і вибір місця допиту малолітнього. Треба враховувати, що для допиту малолітнього повинна бути створена особлива атмосфера [100, с. 196]. Малолітню потерпілу рекомендується допитувати в

більш комфортних і спокійних для неї умовах в залежності від обставин вчинення злочину. В одних випадках оптимальним буде місце її проживання, дитячий сад, школа. Однак бажано все зробити так, щоб інші діти не могли знати або здогадуватися про виклик їх однокласника до слідчого, так як це може вкрай негативно позначитися на подальшому відношенні до неї з боку інших дітей і навіть їх батьків. В інших випадках місцем проведення допиту, з огляду на позитивний вплив офіційної обстановки, яка надає допитуваній відчуття і усвідомлення всієї важливості проведеної слідчої дії, слід вибирати кабінет слідчого [5, с. 15]. Якщо ж допит проводиться в кабінеті слідчого, в даному приміщенні не повинно бути ніяких відволікаючих обставин: телефонні дзвінки, радіоприймач, що працює, безлад на робочому столі і в кабінеті, сторонні особи тощо [144, с. 141]. Кабінет, де проводиться допит неповнолітніх молодших вікових груп, має бути менш офіційним і не викликати у них негативних емоцій. Тому Н. В. Павлюк як рекомендацію пропонує для допиту осіб дошкільного і молодшого шкільного віку обладнати відповідним чином кабінет спеціаліста-психолога [158, с. 14].

Важливим елементом створення відповідної обстановки є можливе застосування ігрових ситуацій під час допиту, які сприятимуть нейтралізації психологічної напруженості у неповнолітніх молодшого віку. Ігрові моменти можна використовувати навіть до неповнолітніх 10-11 років. Зокрема, з неповнолітніми 3-5-річного віку за допомогою ляльки можна вести бесіду, а допитуваному 6-11-річного віку запропонувати гру у сищиків (поліцейських), коли неповнолітній, беручи на себе певну роль, допомагає розслідувати злочин. Неповнолітній має відчувати, що опинився у ролі помічника і до нього ставляться серйозно [158, с. 14]. Наведені рекомендації є ефективними, оскільки проявом сексуальних зловживань щодо дитини є невідповідні для її віку ігри, коли вона мимовільно відтворює сексуальні дії дорослого. Так, вихователька дитсадка звернула увагу на дивну «взаємодію» двох ляльок у руках п'ятирічної вихованки: «Поклади руку сюди, на животик, правда, гарно, тепленько? А тепер торкнися пальчиком ось тут, нижче животика.

Тепер поводи пальчиком туди-сюди», — промовляла лялька голосом дівчинки. Як виявилось, батьки часто залишали доньку із сусідом, який у такий спосіб грався з нею, що було вчасно припинено. В даному випадку дитяча психіка не здатна вигадати про себе саме це [149, с. 68].

3) Необхідно підкреслити, що пригадування відбувається в процесі відтворення, в ході розповіді потерпілого на допиті. Тому не випадково рекомендується починати допит зі вільної розповіді, так як це сприяє активізації латентного шару, зображеного в пам'яті. Тому не слід без крайньої потреби переривати вільну розповідь допитуваного. Поставлене під час вільної розповіді питання часто розсіює увагу допитуваного, порушує хід його думок, заважає пригадування фактів [221]. Водночас вільна розповідь неповнолітнього про відомі йому обставини, як правило, буває неповною, уривчастою і непослідовною. Завдання слідчого в даному випадку полягає в тому, щоб допомогти неповнолітньому відновити в пам'яті відомі йому обставини, послідовно і детально викласти показання [102, с. 298-299]. Враховуючи можливе забування малолітнім допитуваним деталей події злочину, доцільно спочатку надати можливість дитині у вільній формі розповісти про те, що сталося, після чого ставити уточнюючі запитання. Якщо малолітня особа відчуває складнощі в пригадуванні події злочину, можна запитати, чи розповідала вона раніше про сприйняте нею: де й кому [3, с. 181-182]. Уточнюючі питання повинні бути простими та зрозумілими. Окрім уточнюючих запитань є постановка нагадуючих питань, тобто таких, що активізують асоціативні зв'язки. Слідчий зазвичай задає декілька таких питань, що сприяє процесу послідовного пригадування забутого. Позитивний ефект у пригадуванні забутого має постановка запитань у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супровідні та наступні за подією злочину обставини [225, с. 308].

Одночасно, при допитах осіб названої вікової групи важливо знати про їх схильності до навіювання (сугестії), тому питання слід ставити таким чином, щоб вони не містили підказки або прихованої відповіді, як це має

місце в навідних питаннях, а іноді і в нагадуючих, де виклад окремих обставин, що має на меті нагадування події, може спричинити неправильні показання, які не відповідають дійсності. Іноді, щоб догодити особі, яка проводить допит дитина буде підтверджувати все ним сказане [94, с. 108]. Питання, які ставляться неповнолітньому, повинні бути простими, зрозумілими для нього і відповідати рівню його освіти і розвитку. Відповіді слід записувати, зберігаючи мовленнєві особливості, не допускаючи не властивих йому термінів, виразів, мовних зворотів [102, с. 298-299].

Для визначення здатності дитини правильно викладати події йому можна спочатку поставити задачу описати ті події, які свідомо йому добре відомі. При цьому слідчий повинен збуджувати діяльність дитини на позитивні емоції і уникати неприємних для нього запитань. Переходячи до суті справи, слідчий може підвищити мотиваційну відповідальність дитини, повідомивши, що його свідчення дуже важливі для правильної оцінки розслідуваної події. З огляду на особливу чутливість дітей, слід блокувати тенденцію, спрямовану на виправдання очікування слідчого. На початку допиту треба сказати дитині, що якщо він чогось не знає, то повинен відкрито заявити про це. Однак не слід спеціально фіксувати початок допиту, необхідно плавно перевести розмову на отримання показань по суті справи. При цьому, оскільки діти не здатні до логічної вільної розповіді, здійснюється діалогічна взаємодія з дитиною, за окремими епізодами події ставляться конкретні, зрозумілі питання, що виключають, однак, односкладові відповіді [65, с. 114 - 115].

4) Пред'явлення малолітньому допитуваному різних об'єктів. Дуже обережно слід застосовувати оголошення показань інших осіб [108, с.208].

5) Проведення повторного допиту. Так, Ф. В. Глазирін аргументує необхідність проведення повторного допиту малолітніх осіб, вважаючи, що після виникнення асоціативних зв'язків в результаті першого допиту буде продовжуватись мимовільний процес пригадування і потерпілий згадає суттєві обставини та факти, які пов'язані з подією злочину та особою

злочинця [48, с. 50]. Підтримуючи думку науковця, зазначимо що повторний допит може бути більш ефективним ніж первинний, оскільки слідчий вже володіє більшою інформацією про подію злочину, особу малолітнього потерпілого в результаті першого допиту і новими даними у провадженні.

До того ж, треба відзначити, що якщо слідчий не зуміє встановити психологічний контакт з неповнолітньою потерпілою на першому допиті, то ймовірність його встановлення на наступних допитах буде мінімальна, зважаючи на недовіру неповнолітніх дівчат до людей, до яких вони спочатку не перейнялися симпатією [5, с. 14].

6) Разом з тим з метою уникнення забування події рекомендується своєчасне проведення допиту з найменшим відривом у часі з моменту вчинення насильницьких дій відносно малолітнього потерпілого. У зв'язку з цим можна констатувати, що допитувати малолітнього необхідно якомога швидше після подій, які цікавлять слідство, так як спотворення при відтворенні може статися у них набагато швидше ніж у дорослих [140, с. 134], а при їх відносно задовільному психічному і фізичному стані це гарантує точність і повноту їх показань [112, с. 246]. Експерименти з перевірки пам'яті людини свідчать про те, що вона з часом може перекручувати сприйняту подію. Повну розповідь про те, що спостерігалось, можна одержати тоді, коли особа допитується через найкоротший від події проміжок часу [108, с. 189]. Якщо ж пережита ними стресова ситуація була дуже гострою, а фізичний стан потерпілих важкий, то внаслідок звуження їх свідомості звужуються повнота і точність їх показань. У такому стані вони можуть дати часто лише уривчасті і плутані відомості [112, с. 246].

7) Іноді на розсуд слідчого допит доцільно проводити на місці, де малолітній спостерігав подію, з приводу якої йому належить давати свідчення [179, с. 448].

Характерною рисою сучасного досудового провадження є активна протидія розслідуванню з боку заінтересованих осіб. Її подолання є похідним

елементом об'єктивного процесу доказування причетності особи до злочину [127, с. 193]. Розкриваючи сутність протидії розслідуванню досліджуваних злочинів, зокрема під час допиту малолітніх потерпілих, зазначимо, що за спостереженнями 47,4 % проанкетованих слідчих органів досудового розслідування має місце така протидія:

- з боку підозрюваних, обвинувачених та їх спільників – 44,7 %;
- з боку малолітнього потерпілого – 23,7 %;
- з боку батьків малолітнього потерпілого – 18,4 %;
- з боку посадових осіб інших державних і недержавних структур (прокуратури, суду, адвокатів та інше) – 10,5 %.

Є важливим той факт, що під час розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень і в процесі допиту зокрема слідчий може спостерігати ту або іншу форму протидії розслідуванню. В даному випадку може мати місце психологічна неготовність малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів давати показання, адекватно відповідати на запитання слідчого, негативний вплив з боку дорослих, схильність до фантазування тощо. Так, наприклад, на думку 76,3 % опитаних практиків, внаслідок фантазування малолітніх виникає неправда у показаннях, 31,6 % – вважають, що виникають добросовісні помилки у свідченнях. Наведене ускладнює встановлення повної картини події злочину та інших важливих обставин у провадженні. Таким чином, перед слідчим постає завдання нейтралізувати таку протидію, використовуючи при цьому відповідні тактичні прийоми або їх комплекс [41, с.117].

Нейтралізація протидії розслідуванню потребує відповідної тактики, яка в загальному вигляді полягає в умінні переграти, «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, введенням в оману, спонуканням до відповідних дій і т.п. Для цього слідчий повинен мати у своєму арсеналі психологічні прийоми, щоб подолати протидію розслідуванню [127, с. 193]. Подолання протидії допитуваного традиційно розглядається як особливий вид психологічного впливу. У психології

спілкування вплив пов'язується з реалізацією методів переконання, примусу і навіювання. Перераховані методи можуть використовуватися і в процесі подолання протидії дії допитуваного.

Відомо, що основним способом протидії під час допиту є дача неправдивих свідчень або взагалі відмова давати будь-які свідчення. Не виключається той факт, що малолітні в ході допиту можуть давати неправдиві свідчення. Це лежить в особливості їх мотивації, в силу того, що малолітні діти нерідко змішують правду з вигадкою без всяких того причин, і відповідно, неправдиві свідчення в таких випадках є плодом їх фантазії. Фантазуючи, діти можуть вигадати подробиці. Коли ж їх викривають у брехні, вони зазвичай не упираються [140, с. 134]. Разом з тим нерідко неправдиві показання малолітніх потерпілих є результатом стороннього впливу з боку батьків, друзів, злочинців тощо. Останні можуть застосовувати такі заходи як вмовляння, підкуп, погрози і навіть насильство щодо малолітніх потерпілих, перешкоджаючи їм давати правдиві показання [190, с. 137]. Під час допиту необхідно постійно звертати увагу на емоційний стан неповнолітнього, його реакції. Потрібно з'ясувати, чи не наляканий він, чи не піддавався загрозам. Але слід пам'ятати, що неповнолітні іноді без всяких причин спотворюють реальні факти, відмовляються давати свідчення [102, с. 298-299]. Поряд з цим, необхідно розуміти, що неправдиві показання часто мають ланцюговий характер. Перекрутивши або не повідомивши про одну подію, необхідно привести у відповідність і інші, пов'язані з нею факти [80, с. 88]. Такі дії зі сторони малолітніх осіб майже неможливі.

Ліфанова М. В. запропонувала наступну класифікацію ознак дачі неправдивих показань, які за змістом і проявом діляться нею на чотири групи:

1) Ознаки, пов'язані з психологічними та іншими особливостями особи допитуваного («інформація про фізичне і психічне здоров'я, психологічні якості і характеристики»).

2) Ознаки, що виявляються в поведінці допитуваного («включає в себе неадекватні психофізіологічні реакції»).

3) Ознаки, що виявляється «в отриманих показаннях», які в своїй чергу можуть характеризувати їх зовнішню форму і зміст (найбільш поширені особливості зовнішньої форми показань або словесного оформлення неправдивих свідчень є їх емоційна блідість, завченість, відхід від теми, в'язкість в темі або наіграність. До ознак змісту неправдивих свідчень необхідно віднести наявність внутрішніх прогалин і протиріч, прояв у допитуваного зайвої обізнаності, наявність обмовок, мінімальна інформативність).

4) Ознаки, що впливають з аналізу матеріалів кримінального провадження в цілому і включають в себе «наявність протиріч між отриманими свідченнями та іншими матеріалами справи, наявність інформації про зацікавленість допитуваного або вчинення на нього тиску, а також наявність однакових за стилем, словесним оформленням та змістом показань різних осіб [125, с.20-23].

Отже мотивами дачі неправдивих показань малолітніми потерпілими є: дружні, родинні стосунки із злочинцем; неправдиві свідчення малолітнього можуть бути плодом його фантазії, впливом з боку дорослих, а також просто невмотивованим бажанням збрехати [82, с. 13], наслідком помилкового розуміння «геройства», «товариськості» [108, с. 208]. Слідчий повинен набратися терпіння і вміло усунути подібну негативну установку [102, с. 298 - 299].

У зв'язку з цим, з урахуванням поглядів вчених-криміналістів, процесуалістів, психологів, а також даних криміналістичної практики нами було зроблено спробу окреслити зміст мотивів протидії розслідуванню та застосування відповідних тактичних прийомів, що направленні на подолання останньої [41, с.117].

По-перше, слід звернути увагу на той факт, що частина насильницьких злочинів нерідко вчиняється безпосередньо батьками та іншими близькими

родичами або в їх присутності, педагогами. У подібних випадках присутність зазначених осіб під час допиту малолітнього не тільки не здатне викликати у останнього мотивацію на дачу правдивих показань, але і, безумовно, може завдати шкоди загальній ефективності слідчої дії. У зв'язку з названими обставинами слідчому необхідно з'ясувати характер взаємин в сім'ї допитуваного неповнолітнього, можливість особистої зацікавленості законних представників дитини в приховуванні злочину і тільки після цього вирішувати питання про доцільність їх присутності при провадженні слідчої дії [116, с. 133-134].

У цьому сенсі необхідно зазначити, що нерідко діти, що постраждали, зазвичай нікуди не йдуть і ні до кого «з цим» не звертаються. Насамперед тому, що не знають, куди йти й хто їх може захистити, а також бояться батьківської реакції, а іноді не хочуть зашкодити своєму агресору, якого нерідко люблять, і якщо він найближчий і рідний, то дитина ніколи його не викриє [149, с. 70]. Так, 92,1 % опитаних слідчих, враховуючи особистий досвід, вважають, що малолітні потерпілі від насильницьких злочинів не звертаються за допомогою до правоохоронних органів. А інформація про вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх не завжди реєструється правоохоронними органами і не враховується офіційною статистикою, оскільки приховується малолітніми потерпілими – 52,6 %; приховується батьками малолітніх потерплх – 47,4 %; не розглядається малолітніми потерпілими та їх батьками як злочин – 26,3 % [41, с.117].

Як наслідок діти неохоче розповідають під час допиту про випадки насильства (особливо сексуального) з боку родичів, побоюючись наслідків. Секретність стає для дитини джерелом страху та обіцянкою безпеки одночасно: «Все буде добре, якщо ти нікому про це не розповіси». Якщо дорослі ніколи не розповідали дитині про насильство й ніколи не обговорювали з нею можливості такої ситуації, то нічого іншого дитині не залишається. Дитина змушена повірити, коли дорослий стверджує: «Нікому не розповідай, тобі все-одно ніхто не повірить», «Я тебе вб'ю», «Розкажеш –

і тебе відправлять до дитячого будинку». Окрім тягаря збереження таємниці, дитина може переконати себе в тому, що вона зобов'язана «зберегти сім'ю», і це тепер її відповідальність [185, с. 17-18]. Коли про насильство стає відомо, то часто один з батьків або обоє активно обґрунтовують, що їхня дитина вигадала все це, стверджують, що це дитячі фантазії. Спостереження за розвитком стосунків між батьками, зокрема матір'ю, та дитиною після виявленого випадку інцесту, свідчить, що в більшості випадків мати вірить дитині, підтримує її й захищає, зокрема від повторного насильства щодо неї. Хоча буває, що дитину-жертву мати не підтримує і не довіряє їй. Дитина глибоко переживає зраду рідної для неї людини. Тоді захищати дитину починають родичі — дід, баба, тітка або батько, який був розлучений і проживав окремо. Найчастіше мати не захищає дитину тоді, коли бажає зберегти сім'ю (навіть ціною долі власної дитини), боїться помсти кривдника, не любить дитину. Іноді мати відчуває ревності доньки, постраждалої від сексуального насильства з боку вітчима чи сексуального партнера матері, але, як правило, такою є лише її перша реакція на розкритий злочин [149, с. 69].

Втім, повертаючись до теми дослідження, враховуючи викладене, зазначимо, що у таких випадках зазначені особи, коли вони присутні під час допиту, мімікою, жестами, окремими зауваженнями, тоном розмови можуть вплинути на допитуваного, домогтися дачі неповнолітнім неправдивих свідчень [100, с. 196]. Відомі випадки, коли дитина міняла свої свідчення залежно від виразу обличчя, позитивного або негативного кивка голови своїх близьких, присутніх при допиті [79, с. 193]. Якщо дитину супроводжує мати (або батько), які є кривдником дитини, їх поведінка також може свідчити про вчинення злочину щодо неї. У такому випадку дорослий може виглядати дуже занепокоєним станом дитини, намагатися не залишати її наодинці зі слідчим, психологом, педагогом, наполягати на своїй присутності, не відходити ні на крок. На питання, адресовані дитині, відповідати за неї. Зазвичай у таких випадках дитина навіть не робить спроби відповісти сама, а

мовчки погоджується з його поясненнями. Такий супроводжуючий під час допиту може бути нестриманим, виявляти ворожість і гнів у відношенні до дитини або до слідчого. Проте частіше він удає, що занадто любить дитину й турбується лише про те, щоб вона одержала максимум уваги та допомоги [149, с. 81]. В наведених ситуаціях слідчий із зрозумілих причин повинен виключити можливість присутності таких осіб у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії.

Отже, якщо насильником є близький родич малолітнього, то необхідно передбачити наступне:

- виключити негативний вплив і постійний тиск, який чиниться на дитину, що проживає разом зі своїм насильником;
- забезпечити призначення правильного законного представника, який буде брати участь в слідчих діях разом з малолітнім. Дана обставина важлива тому, що неправильно призначений законний представник може негативно впливати на об'єктивне і повне отримання інформації;
- забезпечити правильний вибір психолога або педагога, які в залежності від ситуації можуть бути або з того ж дитячого закладу, де виховується або навчається дитина, або з іншого закладу;
- при першій зустрічі переконати дитину, що вона знаходиться під захистом і ніхто більше не буде її кривдити;
- не проводити одночасного допиту між потерпілою дитиною і насильником [210, с. 210-211].

По-друге, діти в порівнянні з дорослими більше схильні до навіювань. Діти від 3 до 10 років схильні до фантазування, сугестивності, нестійкості поведінки і т.д. Тому, якщо показання малолітнього неправдиві, це не завжди пояснюється бажанням останнього збрехати. Цілком можливо, що дитина щось вигадала, так як щиро бажала допомогти слідчому. Необхідно пояснити дитині, що її свідчення дуже важливі, але якщо він щось не пам'ятає, то нічого страшного в цьому немає, краще говорити тільки те, що він добре пам'ятає [82, с. 13].

У контексті розглянутих проблем під сугестивністю слід розуміти, з одного боку, схильність малолітнього до не усвідомленого слідування вимогам інших осіб (дорослих, старших однолітків) і, з іншого, - податливість до стороннього впливу, завдяки якому дитина свідомо розповідає не те, що пам'ятає, а те, що йому говорять старші. Однак, розповіді про те, чого не бачили самі діти, зазвичай виглядають значно більш збідненими, схематичними, неприродними, як би завченими. У подібних випадках, щоб переконатися в тому, що малолітній свідок каже за намовою когось, слід поцікавитися: чи зрозуміло те, про що він говорить, і тоді відразу ж виявиться вигадка [152, с. 433-434].

Неправдиві свідчення неповнолітніх у віці до 14 років, крім свідомої відмови говорити правду, можуть пояснюватися самонавіюванням, підвищеним впливом дорослих, у чому неповнолітні не віддають собі звіт, можуть бути плодом їх фантазії або наслідком невмотивованого бажання збрехати. При фантазуванні в показаннях неповнолітніх брехня змішується з правдою чи вигаданими нелогічними подробицями.

Основним засобом викриття неправди у показаннях малолітніх є прийоми емоційного впливу, оскільки прийоми логічного переконання можуть виявитися малоефективними як внаслідок нерозуміння допитуваним самого факту викриття, так і в силу «духу протиріччя», властивого дітям і приводить до впертого повторення явно безглуздої брехні.

Ефективним може виявитися повторний допит з урахуванням наступних моментів. Якщо на повторному допиті дитина слово в слово повторює раніше дані показання, вживаючи при цьому вирази, не властиві її віку, слідчий в праві припустити, що такі свідчення є результатом впливу дорослого. Істотні відмінності в деталях вказують на фантазування дитини: вигадані деталі зазвичай погано утримуються в пам'яті і замінюються новими. Однак слідчий повинен при цьому враховувати і істотний вплив власних питань, тому особливо важливо правильно формулювати питання і визначати їх послідовність [103, с. 622].

По-третє, не менш важливою складовою, що впливає на протидію під час допиту малолітнього, є ступінь взаємодії слідчого з його батьками (законними представниками). Це пов'язано з тим, що насильницькі дії статевого характеру відносно малолітніх мають високий ступінь латентності, тому про вчинений злочин до більшості випадків правоохоронні органи дізнаються не від дитини, а від її батьків. Саме це і зумовлює певні відносини батьків та слідчого, і навпаки. якщо слідчий зміг переконати батьків у важливості майбутнього розслідування і в необхідності залучення дитини до проведення слідчих дій, то подальша робота по розкриттю злочину буде полегшена. Але є чимало прикладів, коли батьки виступають затятими противниками того, щоб їх дитини викликали до слідчого або в суд. Тому важливо встановити факт негативного впливу батьків на дитину і постаратися його нейтралізувати. Буває, що такий вплив справляють не самі батьки, а бабусі, знайомі, сусіди, виходячи з «благих намірів». Все це призводить до ускладнень у взаєминах слідчого і малолітнього, до марної трати часу, до повторних допитів, що може завдати психологічної шкоди дитині.

Торкаючись питання вибору учасників допиту малолітнього потерпілого, слідчий повинен приділити особливу увагу особам, які представлятимуть інтереси дитини. При виборі даних осіб необхідно звертати увагу на характер вчиненого насильницького злочину (наприклад, якщо дівчинка є жертвою сексуального насильства, то вибір батька в якості законного представника – далеко не самий вдалий вибір) [182, с. 96].

На думку А. Г. Кан, з особою обережністю слід підходити до вирішення питання про участь батьків в допиті неповнолітньої потерпілої у справі про статеві злочини, так як важкі переживання потерпілої посилюються тим, що вона змушена в присутності батьків давати показання про скоєне насильство. З огляду на делікатність ситуації, потрібно з'ясувати думку потерпілої щодо участі в допиті будь-кого з її батьків [83, с. 101].

По-четверте, у тих же випадках, коли насильником є стороння особа, з метою нейтралізації протидії під час допиту необхідно врахувати наступне: попередити батьків або інших близьких родичів про те, щоб вони огородили дитину від можливої зустрічі з насильником; роз'яснити батькам або особам, які їх заміщають, що навколо дитини необхідно створити атмосферу любові і всіякого розуміння, при цьому не допускати скандалів і лайок; необхідно забезпечити дитині безпеку при провадженні слідчих дій за участю насильника (наприклад, при проведенні впізнання) [210, с. 210-211].

Відомо, що заздалегідь підготовлена і ретельно відрепетирувана брехня викривається з великими труднощами, ніж та, що вигадується негайно. Так само важливо враховувати те, що якщо брехня цілком складається з вимислу, вона викривається порівняно легко і швидко, але при частковому використанні справжніх обставин злочину і взагалі фактів, що мали місце в дійсності, її розвінчання значно ускладнюється [80, с. 89]. В таких ситуаціях малолітньому слід полегшити перехід від хибних свідчень до правдивих. Це досягається встановленням причин брехні і роз'ясненням можливості і необхідності змінити свою позицію [103, с. 622].

Також важливою є активна взаємодія слідчого з психологом та педагогом під час допиту. Перш за все, на достовірність показань неповнолітніх потерпілих впливають неповнота і неточність сприйняття і відтворення, властиві дитячому і підлітковому віку, які поєднуються зі схильністю до вимислу і фантазування. Описуючи події і деталі, яких насправді не було, діти при цьому далеко не завжди дійсно брешуть, тобто навмисно спотворюють дійсність. Дуже часто ці невірні відомості даються ними абсолютно щиросердно і сумлінно, їм здається, що розказане дійсно відбувалося [229, с. 36-38].

У зв'язку з цим ефективним тактичним прийомом буде такий, який полягає в демонстрації слідчим обізнаності в обставинах життя допитуваного, його потребах, інтересах, сприяє адаптації допитуваного під час спілкування, усуненню небажаного стану його психіки. Використання

зазначеного тактичного прийому викликає у допитуваного інтерес до інформації, яку повідомляє слідчий, відволікає від факторів, що заважають зосередитися на головному, сприяє відвертості допитуваного [152, с. 114].

3.4. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих та шляхи їх уникнення

Для формування тактики допиту малолітніх потерпілих, слід наголосити на необхідності реалізації слідчими усього наявного комплексу тактичних прийомів з метою з'ясування всіх обставин вчинення насильницьких злочинів [43, с. 232]. Одним із дієвих і, водночас, небезпечних засобів встановлення істини у кримінальному провадженні, в даному випадку, є застосування під час допиту тактичного ризику, вміле використання якого допомагає формуванню правдивих показань.

У загальному, оптимальне використання тактичних прийомів передбачає дослідження проблеми тактичного ризику, постановка якої у криміналістиці припадає на середину 70-х рр [109]. Одним із перших, хто надав визначення тактичного ризику був Г. О. Зорін, який розуміє його як діяльність або бездіяльність з приводу розслідуваного злочину, спрямовану на мету, обтяжену об'єктивною імовірністю її недосягнення, усвідомлену певною особою, що припускає альтернативний результат (успіх або негативний результат) [76, с. 202]. Так, при розслідуванні різних видів злочинів, особливо на початковому етапі, виникає необхідність приймати рішення в умовах тактичного ризику, оскільки у більшості випадків слідчий відчуває брак доказової та орієнтуючої інформації, одержання якої пов'язано з певними труднощами, що і зумовлює його наявність. Це пояснюється тим, що прийняття рішення в умовах невизначеності приводить до того, що передбачити заздалегідь наслідки його прийняття майже неможливо, і зазначене не може влаштовувати особу, яка приймає рішення. У такому разі

у слідчого завжди повинна бути альтернатива в прийнятті рішення, яка є структурним елементом тактичного ризику і дозволяє оцінити з точки зору позитива наслідки прийняття того чи іншого рішення [22, с. 70].

Таким чином, необхідність досягнення таких цілей, як розслідування злочину, одержання правдивих показань, виявлення необхідних доказів і інших, що мають значення для встановлення істини, і спонукує суб'єкта прибігати до тактичного ризику. Ці цілі набувають для особи, яка провадить розслідування, особливої значимості, а наявність шансів домогтися успіху активізують її розум, кмітливість, направляючи його на пошук шляхів успішної реалізації цієї можливості. Позитивний результат, на одержання якого спрямовані зусилля суб'єкта, який ризикує, трансформуючись у його свідомості у вигляді певної цінності, вимагає точного співвіднесення результату з тими способами й можливостями, які розглядаються як альтернативи його досягнення [238].

Науковий інтерес представляє погляд Л. Я. Драпкіна, який наводить два варіанти ризикованої ситуації, існуючої в процесі розслідування. Перший, на думку науковця, характеризується тим, що стан речей, який складається, дійсно є ситуацією тактичного ризику і оцінюється саме такою: в її рамках досвідчений слідчий може прийняти рішення, яке разом з очікуваним результатом може в рівній мірі спричинити так званий «негарантований результат». Другий варіант полягає в тому, що відсутність професіоналізму і справжнього досвіду, недостатні аналітичні здібності слідчого призводять до усвідомлення реальної ситуації тактичного ризику як простої і не ризикованої. Подібна помилка в попередній оцінці може спричинити ще більші негативні наслідки, ніж вибір неоптимального способу дій при правильно усвідомленій ситуації тактичного ризику, оскільки вони посилюються чинником раптовості, психологічною невідповідністю до нього слідчого [62, с. 9].

В криміналістичній літературі тактичний ризик визначають як поведінку слідчого в умовах дефіциту інформації, коли в його розпорядженні

є тактико-криміналістичні засоби, які дають можливість отримання певної доказової і орієнтуючої інформації, при цьому слідчий бачить можливість їх вибору, вважаючи, відповідно до оцінки слідчої ситуації, найбільшу ефективність обраного тактико-криміналістичного засобу (найменший негативний результат впливу) [88, с. 172].

Автор поділяє думку В. П. Гмирко, який визначає тактичний ризик, як морально обумовлений і усвідомлений, логічно і психологічно обґрунтований спосіб дій слідчого, спрямований на досягнення позитивного результату в слідчих ситуаціях, що характеризуються невизначеністю розвитку причинно-наслідкових зв'язків і містять реальну загрозу отримання несприятливого для розслідування результату при відсутності однозначно позитивної альтернативи [49, с. 13].

Таким чином, не випадково, тактичний ризик ще визначають як об'єктивно існуючу можливість негативного результату (шкідливих наслідків) при проведенні процесуальної дії навіть при вірно обраній слідчим лінії поведінки. Ризик є складовою частиною роботи слідчого, так як зацікавлені особи завжди вчиняють протидію розслідуванню. Щоб мінімізувати небезпеку настання шкідливих наслідків, особа, уповноважена на проведення процесуальних дій, має всебічно оцінювати наявну в його розпорядженні інформацію з урахуванням характеру слідчої ситуації, що склалася [100, с. 163-164].

Слушною є думка Л. Я. Драпкіна, який визначає ситуацію тактичного ризику як специфічне співвідношення між можливими способами дій слідчого, кожен з яких не гарантує обов'язкового досягнення наміченої мети, і ймовірними результатами їх майбутньої реалізації [60, с. 135].

Якщо розглядати застосування тактичного ризику під час проведення таких слідчих дій, як допит, можна констатувати, що тактичний ризик, в даному випадку, полягає в можливості отримання допитуваною особою уявлення про наявну в розпорядженні слідчого інформацію. Це ризик слід називати непрямим; він має відносний характер: в тому випадку, коли з

метою безпосереднього впливу на допитуваного йому надається незначний обсяг інформації, наявної в розпорядженні в розрахунку на отримання повних, всебічних і достовірних відомостей, ризик слід оцінювати як мінімальний. Тому більший тактичний ризик полягає в застосуванні тактичних прийомів, заснованих на логіці, ніж тактичних прийомах, в основі яких лежить емоційний вплив. Застосування перших вимагає від слідчого залучення допитуваної особи в спільний аналіз наявних у кримінальному провадженні відомостей [88, с 171].

З урахуванням викладеного, ми поділяємо думку про те, що тактичний ризик необхідно розглядати за умови наявності певної слідчої ситуації, у якій приймається рішення, та її складності. Це пояснюється тим, що негативні наслідки прийняття рішення в простій ситуації настають через непередбачені та хибні дії слідчого, а не внаслідок ризику, який у цьому разі є мінімальним. За своєю сутністю тактичний ризик є закономірним компонентом розслідування, специфіка якого робить прийняття рішень в умовах тактичного ризику типовим явищем.

Однак не можна стверджувати, що тактичний ризик притаманний будь-якій ситуації прийняття рішення. Існування такого підходу занижує вимоги, що ставляться до особи, яка приймає рішення, відносно наслідків його прийняття, нібито надає їй право «на помилку». Ситуації прийняття рішення, коли особа, яка його приймає, розраховує тільки на позитивний результат своїх дій, відкидаючи будь-які можливі негативні наслідки, є ситуацією, у якій ризик відсутній взагалі. Це пояснюється тим, що при прийнятті рішення в умовах тактичного ризику завжди існує можливість «програшу», і ця ймовірність є невід'ємною частиною інформаційної моделі тактичного ризику [22, с. 68].

Теорії ризику по суті притаманний конфлікт. Тактичний ризик являє собою не що інше, як вимушений захід в конфліктній ситуації. Саме в конфліктній ситуації, ситуації ризику, слідчий мобілізує свої можливості для подолання негативної позиції свого супротивника. Самі поняття «тактика»,

«тактика ризику» припускають наявність протистояння, боротьби, однак такої боротьби, в якій з боку слідчого і суду допустимо застосування лише правомірних методів і засобів, які направляють весь процес розслідування на встановлення об'єктивної істини у справі [222].

В цьому сенсі заслуговує на увагу позиція М. Є. Шумила, який вважає, що ризик є правомірним, якщо:

- 1) він передбачений кримінально-процесуальним законом;
- 2) спрямований на попередження, припинення злочину або отримання доказів у кримінальному провадженні;
- 3) слідчий чи прокурор мають фактичні дані, які з певним ступенем вірогідності вказують на можливість досягнення мети слідчої дії;
- 4) запізнення з проведенням слідчої дії може призвести до вчинення злочину, знищення або переховування документів чи предметів, що можуть бути доказами у кримінальному провадженні [233, с. 204].

Аналізуючи погляди науковців, можна зробити висновок, що більшість вчених справедливо розглядають ризик в прив'язці до слідчої ситуації. Найбільш часто до тактичного ризику вдаються в конфліктній ситуації, однак іноді він може бути використаний і в ситуації відсутнього конфлікту. Останнє відбувається в тих випадках, коли слідчий не має даних про наявність у особи тієї чи іншої інформації і не передбачає її існування. Тут може бути ситуація так званої проби або тесту на наявну інформацію у особи. Нерідко в таких випадках постановка окремих питань, що створюють враження про знання слідчим багатьох обставин події злочину або пред'явлення речових доказів, оголошення висновку експертизи може дати позитивний ефект.

Однак тактичний ризик, як правило, використовується в конфліктній ситуації, коли має місце протидія осіб в ході процесуального спілкування. Така протидія може виступати в двох найбільш типових формах. Перша з них – це активна протидія, яка виступає у вигляді брехні, обмови, самообмови, зміни показань, висування версії, протилежної версії слідчого,

вимоги призначення експертиз, допиту певних свідків і т.д. Більш складним є так звана пасивна протидія, яка виступає в таких формах, як замовчування про відомі факти, відмова від спілкування під виглядом різних причин, симуляція хвороби, посилення на провали в пам'яті і інше [94, с. 56]. Така пасивна протидія має місце під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів і змушує слідчого використовувати тактичний ризик.

Отже, у процесі підготовки до допиту, а саме при складанні плану допиту і визначенні його тактики в залежності від слідчої ситуації і передбачуваної ситуації, яка виникає в процесі допиту, важливого значення набуває знання і використання тактичного ризику. При цьому обрання тактики у ситуації тактичного ризику вимагає дотримання таких положень:

- 1) прогнозувати можливе настання результатів як наслідок реалізації тактичного рішення;
- 2) варіювати доказовою інформацією;
- 3) визначити допустимість тактичного ризику у конкретній ситуації [225, с. 165].

Водночас, тактичний ризик може проявляти себе в чотирьох формах:

- ризик проведення самої слідчої дії;
- ризик вибору того чи іншого тактичного прийому в ході провадження слідчої дії;
- ризик вибору місця, часу і порядку проведення слідчої дії;
- ризик заміни даної слідчої дії іншою слідчою дією [88, с. 171; 105, с.10].

Всі фактори, які впливають на ситуацію тактичного ризику, носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер [238].

До об'єктивних факторів, що впливають на прийняття рішення в умовах тактичного ризику, відносяться обсяг доказів і ступінь їх достовірності, наявність інформації, яка може сприяти отриманню нових доказів, період розслідування та час проведення слідчої дії, поведінка особи,

щодо якої буде застосований тактичний ризик, темперамент і характер особи – його вразливість, реакція на подразник тощо.

До суб'єктивних факторів, що визначають допущення тактичного ризику, можна віднести: аналіз і оцінку слідчим комплексу наявних доказів і оперативної інформації; обрання ситуації слідчої дії, коли названа інформація може бути представлена; підготовка інформації; обрання тактики подальшої поведінки в разі позитивного результату ризику, негативного результату або відсутності всякого його впливу.

У ситуації тактичного ризику дуже важлива впевненість слідчого в його позитивному впливі, так як найменша невпевненість фіксується з боку особи, що до якої використовується та чи інша інформація, і навіть іноді раптовість пред'явлення доказів, наявність якої особа не припускала, може не мати належного впливу [33, с. 52].

Під впливом цих факторів суб'єкт, звертаючись до тактичного ризику, приймає рішення про його застосування [155].

З позиції В. Є. Богинського, уявлення про настання негативних наслідків як одного із варіантів застосування ризику дозволяє слідчому не бути незброєним і розгубленим у певній ситуації [19, с. 35].

Водночас існують випадки, коли прагнення мінімізувати ризик може призвести до негативного результату та несприятливих наслідків. У таких ситуаціях виникає проблема, пов'язана з нейтралізацією негативних наслідків тактичного ризику з мінімальними втратами для інтересів слідства. Враховуючи чисельну варіативність згаданих ситуацій, можливо надати лише загальні рекомендації щодо їх уникнення:

- 1) ретельно проаналізувати весь хід «ризикованої» дії і встановити момент «повороту до гіршого», коли вже не можна запобігти настанню негативного результату;

- 2) визначити, які помилки були допущені, з'ясувати їх причини, змодельовати розвиток ситуації за умови їх усунення.

3) заново проаналізувати всю вихідну інформацію і переоцінити її; визначити комплекс заходів по виправленню помилок та недопущення їх надалі;

4) дослідити ситуацію на основі нової стратегії розслідування та розробити нові прийоми слідчих дій, необхідність у проведенні яких залишилася [111].

Негативні результати застосування тактичного ризику можуть бути наслідком недостатньо чіткого аналізу ситуації зміни поведінки допитуваного в процесі допиту (зміна психічного стану), неправильне обрання часу для застосування прийому, пов'язаного з тактичним ризиком, неправильне визначення можливого впливу інформації тощо. Ступінь тактичного ризику по настанню несприятливих наслідків визначається також тим яким обсягом доказів володіє слідчий і чи дозволяють наявні докази змусити допитуваного дати правдиві показання [181, с. 167].

Вивчення думок науковців дозволяє зробити висновок, що під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів застосовувати тактичний ризик слід у крайніх випадках, оскільки малолітні особи можуть поводити себе не прогнозовано, спонтанно і схильні до фантазування. Якщо протиріччя в показаннях малолітніх потерпілих можна усунути іншими засобами та методами, то застосування тактичного ризику під час допиту недоцільно і слідчий повинен відмовитися від його використання.

У ситуаціях, коли слідчий все ж таки приймає рішення про застосування зазначеного тактичного прийому, то специфіка допиту малолітніх осіб в умовах тактичного ризику визначається ось чим [43, с. 322-327]:

1) тактичний ризик може сприяти отриманню важливих доказів, спростуванню алібі, посилянню на свідчення свідків, які раніше не допитувалися і т.п. Разом з тим тактичний ризик криє в собі загрозу втрати інформації, яка могла б бути використана в подальшому, а також передачі в

руки потерпілого таких відомостей, які можуть бути використані в ході тактичного протистояння цими особами згодом.

В даному випадку, на нашу думку, розумний ризик передбачає особливу обережність використання таких прийомів, що апріорі містять в собі тактичний ризик. Наприклад, до таких прийомів відноситься: пред'явлення доказів під час допиту, особливо, якщо таке пред'явлення носить несподіваний характер або пред'явлення стосується найважливішого доказу чи усього комплексу наявних доказів; допит на місці вчинення насильницького злочину [43, с. 322-327].

Як справедливо зауважує О. М. Процюк, рекомендація одразу не пред'являти неповнолітнім найважливіших доказів є достатньо обґрунтованою. Таке пред'явлення може налякати допитуваного і спричинити відмову від давання показань. Неповнолітній може вдатися до самообмови чи обмови. У такому випадку його показання необхідно співставити з іншими матеріалами і звернути увагу допитуваного на суперечності, які виникли. Неповнолітньому важко одразу придумати нові пояснення, передусім, якщо його неправдиві показання придумав не він, а інші особи. Якщо ж допитуваний продовжує наполягати і за допомогою наявних доказів неможливо спростувати отриману недостовірну інформацію, то допит необхідно відкласти до отримання нової доказової інформації [169, с. 163-164; 197, с. 133-136].

Унаслідок високого ступеня навіюваності, піддатливості до впливів ззовні та іншим дефектам емоційно-вольової сфери пред'явлення всієї сукупності доказів може призвести до стресового стану. Такий стан підлітка може спричинити самообмову або ж відмову від давання показань взагалі й позбавлення будь-якої можливості встановити та підтримати психологічний контакт. Докази повинні пред'являтися в наростаючому порядку і в логічній послідовності [129, с. 180].

Зауважимо, що пред'явлення одразу найважливішого доказу виправдано в тих випадках, коли слідчий обґрунтовано вважає, що допитуваний

практично готовий дати правдиві показання, проте йому потрібний своєрідний поштовх. Пред'явлення вирішального доказу і стане таким поштовхом [169, с. 163].

Поряд з цим з особливою обережністю слід застосовувати тактичний прийом допиту на місці, де малолітній спостерігав подію, з приводу якої йому належить давати свідчення, ризикуючи спричинити дитині додаткову психологічні травми. Асоціація місця проживання з пережитими травмами може мати місце втрати у дитини почуття безпеки та спричинити шкоду психологічному здоров'ю дитини. Також не є правильним допитування дитини вдома, якщо дім, де проживає дитина, одночасно є місцем вчинення відносно неї злочину. Взагалі необхідно уникати опитування дитини за місцем вчинення злочину, оскільки саме оточення може викликати у дитини сильні негативні емоції, відчуття страху, дитина може почати плакати і взагалі відмовитись давати які-небудь свідчення. Неприятливе оточення під час допиту дитини впливає на пізнавальні процеси (зосередження уваги, мобілізація пам'яті, логічного мислення, вербалізація пережитого досвіду) [21, с. 15].

2) коли в допиті бере участь законний представник з числа батьків, опікунів, тактичний ризик збільшується. Слідчому потрібно спостерігати за поведінкою, мімікою, жестикуляцією, манерами поведінки законного представника при допиті малолітнього потерпілого. Спостережливість слідчого дозволить визначити правильність своїх дій. Професійний слідчий швидко виявляє ознаки, що свідчать про помилкові, заздалегідь підготовлені показання неповнолітнього (це можуть бути завчені розповіді, вживання виразів, не властивих даній віковій групі та ін.). Якщо помітно, що неповнолітній дає неправдиві свідчення, то потрібно з'ясувати, що стоїть за ними: слідування обраній «легенді», негативне ставлення до слідства, загроза, почуття неправильно зрозумілого товариства, солідарності [214, с. 138].

3) Доспулов Г. Г., аналізуючи такий тактичний прийом як «створення слідчим певного уявлення про свою поінформованість», підкреслював, що використовувані в ході допиту відомості повинні бути абсолютно точними, інакше, повідомивши допитуваному невірні відомості, «слідчий ризикує показати свою непоінформованість і тому тільки зміцнить рішучість допитуваного давати неправдиві показання» [59, с. 83].

4) використання тактичного ризику під час допиту може зашкодити в тому випадку, коли слідчий чи прокурор не володіє знаннями з дитячої психології, не має навичок у спілкуванні з малолітніми та використовує неправомірні методи психологічного впливу (погрози, побої тощо) [43, с. 322 - 327].

5) варто пам'ятати, що застосовуючи тактичний ризик можна допустити неусувні тактичні помилки в умовах тактичного ризику. В даному випадку, ми підтримуємо думку тих вчених, які вважають, що необхідно відрізняти ризиковані рішення слідчого від рішень помилкових, таких, що гарантовано спричиняють негативні наслідки. В науковій літературі під тактичною помилкою розуміється негативний результат неправильного обрання та/або застосуванням тактико-криміналістичних засобів в певній слідчій ситуації, що призводить до втрати можливості виявлення і використання в подальшому криміналістичнозначущої (доказової) інформації. При цьому основною ознакою тактичної помилки є те, що вона є наслідком ненавмисно неправильного судження слідчого, оцінки ним слідчої ситуації або ненавмисно-неправильної дії [58, с. 62].

За будь-яких умов слід ще раз підкреслити, що ризик – це дії слідчого, які характеризуються непевністю результату і можливим настанням несприятливих наслідків у разі невдачі. Ризикована поведінка обумовлена слідчою ситуацією та особистісними якостями слідчого. Ризик завжди пов'язується з потенційною небезпекою, тобто можливою небезпекою, а не тією, яка вже здійснюється, а тим більше мала місце. Ризик – завжди вірогідність, але вірогідність не завжди ризик. Якщо, наприклад, слідчий

знає, звідки походить небезпека, а це не грозить втратами, уявлення про ризик абсолютно неможливі. Те, що для одного слідчого норма, для іншого – ризик. Ризик – завжди суб’єктивний [155, с. 14].

Таким чином, при допиті малолітніх потерпілих використовувати зазначений прийом слід обережно: його використання не завжди може забезпечити отримання повних даних про злочинне посягання. Водночас слідчий повинен враховувати перспективу розвитку ситуації допиту внаслідок використання тактичного ризику.

Висновки до розділу 3

Надано криміналістичні рекомендації щодо проведення допиту малолітніх потерпілих, зокрема під час підготовки до слідчої дії та її проведення. Звернено окрему увагу на тактичні прийоми встановлення психологічного контакту. Визначено, що на результативність допиту малолітніх потерпілих впливає участь психолога (55,3 %); вибір необхідної форми взаємодії з дитиною – 50,0 %; вибір місця проведення допиту – 34,2 %; участь педагога – 31,6 %; кількість присутніх – 26,3 %; ступінь взаємодії слідчого з батьками малолітнього – 23,7 %; час проведення допиту – 18,4 %.

Підготовка і тактики проведення допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів передбачає не тільки детальний аналіз тактичних основ досліджуваної слідчої (розшукової) дії, але і розгляд її процесуальних засад. Кримінальний процесуальний кодекс не визначає ситуації, в яких повинен бути залучений педагог або психолог під час допиту малолітніх потерпілих; вимоги, яким повинні відповідати останні; з якою метою запрошується педагог (психолог); порядок відшкодування витрат останнім у зв’язку з участю у слідчій дії; не зобов’язує конкретні установи щодо надання таких послуг для участі вказаних спеціалістів у досудовому

розслідуванні. В результаті, виникає дві, на наше переконання, проблеми: по-перше, пошук згаданих спеціалістів для участі у процесуальній дії стає «головним болем» слідчого; по-друге, участь психолога (педагога) носить формальний характер, оскільки останні приймають участь у слідчій дії на безоплатній основі. Як наслідок, слідчий не отримує реальної допомоги від спеціалістів під час допиту у встановленні психологічного контакту і застосуванні вірної тактики допиту з метою отримання повних та об'єктивних показань.

Окрему увагу зосереджено на прийомах активізації пам'яті малолітніх осіб на основі аналізу наукових доробок. Розглянуто та систематизовано ефективні прийоми актуалізації забутого та порядок їх застосування у ході допиту. За даною категорією злочинів важливим є подолання протидії розслідуванню. Встановлено, при розслідуванні досліджуваних злочинів і зокрема під час допиту мала місце протидія з боку: допитуваних малолітніх потерпілих, їх батьків та інших родичів, підозрюваних (обвинувачених).

Закономірності допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів залежать від слідчої ситуації, що склалась у провадженні. На основі узагальнення слідчої практики виділяються наступні типові ситуації допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, які суттєво впливають на вибір системи тактичних прийомів: потерпіла дає достовірні показання і займає активну позицію у викритті злочинця – 31,6 %; потерпіла відмовляється давати показання, пояснити причини такої відмови та з'являється в органи досудового розслідування – 39,5 %; потерпіла дає недостовірні показання, змінює раніше дані показання – 23,7 %; потерпіла не пам'ятає обставин злочину внаслідок амнезії, приховує її настання чи, навпаки, посилається на неї – 18,4 %.

Особливої уваги заслуговують конфліктні ситуації, які виникають під час допиту досліджуваної категорії осіб. На підставі наукових праць вітчизняних вчених з'ясовано та розширено перелік тактичних прийомів, що

використовуються для подолання конфліктної ситуації допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Аналіз поглядів вчених дозволяє зробити висновок, що під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів застосовувати тактичний ризик слід у крайніх випадках. Коли все ж таки складається конфліктна ситуація допиту, в умовах протидії розслідуванню і слідчому доводиться використовувати тактичний ризик, останній повинен враховувати загальні положення проблем тактичного ризику, а також вік потерпілого, характер насильства, психологічні основи формування показань малолітньої особи та інші обставини.

На нашу думку, розумний ризик, що застосовується під час допиту потерпілих повинен передбачати особливу обережність використання таких прийомів, що містять в собі тактичний ризик, як пред'явлення доказів під час допиту, особливо, якщо таке пред'явлення носить несподіваний характер або пред'явлення одразу найвагомішого доказу чи усього комплексу наявних доказів та допит на місці вчинення насильницького злочину [43, с. 322-327].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні особливостей допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, обґрунтуванні висновків, пропозицій та рекомендацій. До основних результатів, одержаних на підставі аналізу законодавства, наукових джерел і правозастосовної практики, належать такі положення:

1. Криміналістично значущими характеристиками малолітнього потерпілого, які впливатимуть на обрання тактичних прийомів допиту є: довірливість – 95,2 %, наївність – 87,4 %, інфантильність – 86,8 %, відставання психічного розвитку – 56,7 %, емоційна неврівноваженість – 31,1 %. Важливим аспектом при обранні тактики допиту є урахування кореляційних зв'язків між особою малолітнього потерпілого та злочинцем: 1) потерпілий перебуває у родинному зв'язку із особою злочинця – 65,8 %; 2) потерпілий знайомий з особою злочинця – 41,4 %; 3) потерпілий не знайомий з особою злочинця – 34,9 %; 4) потерпілий перебуває у матеріальній та (або) психологічній залежності від особи злочинця – 23,7 %.

2. Встановлено та систематизовано типові насильницькі злочини відносно малолітніх, зокрема: статеві злочини – 55,9 %; злочини проти здоров'я – 34,2 %; злочини проти життя – 28,9 %; злочини проти волі, честі та гідності особи – 17,8 %, а також визначено способи їх реалізації шляхом застосування: фізичного насильства – 73,7 %; психічного насильства – 39,5 %, сексуального насильства – 47,4 %; економічного насильства – 18,4 %. З'ясовано негативний вплив наслідків застосування конкретної форми насильства відносно малолітньої особи на результати її допиту, а саме: 1) у зв'язку із вчиненням фізичного насильства потерпілі замовчують обставини вчинення насильницьких дій, повідомляють неправдиву інформацію про причини отримання тілесних ушкоджень або взагалі їх приховують; 2) при вчиненні психічного насильства – відмовляються надавати показання під

впливом страху реалізації погроз вчинення щодо них насильницьких дій;
3) при вчиненні насильницьких дій сексуального характеру – недооцінюють ступінь тяжкості або взагалі не розуміють значення протиправних дій.

3. Типовими місцями вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх осіб є: квартира, будинок – 44,7 %; нежитлові або занедбані (пусті) приміщення – 34,9 %; лісові масиви, паркові зони й поля – 27,0 %; підвали й горища будівель – 19,1 %; гуртожитки – 12,5 %; під'їзди будинків і сходові площадки – 11,2 % та інші місця (лікарні, школи, дитячі садки, дитячі майданчики, виховні установи) – 3,9 %. Доведено, що обстановка злочину відіграє важливу роль у процесі формування показань. З метою отримання достовірної інформації під час допиту, доцільно з'ясовувати відомості про компоненти типової обстановки насильницьких злочинів відносно малолітніх, які впливатимуть на формування показань, зокрема: психологічні відносини, що виникають між учасниками події – 31,6 %; часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання – 29,6 %; час та хронологічна характеристика події – 15,1 %; безпосереднє місце вчинення насильницького злочину – 23,7 %.

4. Встановлено, що психологічні особливості формування показань малолітнього потерпілого, обумовлені та кореляційно залежні безпосередньо від: криміналістичнозначущих характеристик малолітньої особи; соціально-побутового клімату середовища, у якому перебуває дитина; ролі потерпілого у вчиненому злочині та можливості розуміння ним наслідків; взаємовідносин між малолітньою особою та злочинцем; обраного способу насильницьких дій. Переважно психологічні особливості формування показань малолітніх потерпілих характеризуються: яскравим емоційним забарвленням – 51,9 %; поверховістю сприйняття та відтворення – 46,0 %; вибірковістю сприйняття та відтворення – 30,9 %; повнотою сприйняття, запам'ятовування та відтворення – 13,1 %.

5. Формами використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних проваджень за фактами вчинення насильницьких злочинців

відносно неповнолітніх та безпосередньо під час проведення допиту малолітнього потерпілого, є: 1) безпосереднє використання слідчим спеціальних знань; 2) консультаційна допомога спеціаліста без залучення його до проведення допиту; 3) участь спеціаліста під час допиту; 4) допит спеціаліста за обставинами, пов'язаними з їх професійною діяльністю.

6. Сформовано критерії, яким повинен відповідати психолог або педагог, запрошений для участі у допиті малолітнього потерпілого від насильницьких дій, зокрема: наявність практичного досвіду – 71,0 %; наявність спеціальних педагогічних знань – 50,0 %; вміння поставити питання під час проведення допиту малолітнього потерпілого – 36,8 %; незацікавленість у результатах досудового розслідування – 36,8 %. Запропоновано, при вирішенні питання про залучення до допиту психолога або педагога, надавати перевагу урахуванню вікових особливостей допитуваного, зокрема для допиту малолітньої особи у віці від 2 до 7 років залучати дитячого психолога, а у віці від 7 до 14 років - педагога.

7. Визначено типові джерела отримання інформації про малолітнього потерпілого, до числа яких відносяться: безпосередньо сама малолітня особа – 63,2 %; батьки або інші законні представники малолітнього – 45,4 %; характеризуючи матеріали з місця навчання – 69,1 %; показання свідків – 50,0 %. З'ясовано, що вивчення особи потерпілого дозволить: обрати ефективну тактику допиту – 41,4 %; забезпечити повноту та всебічність дослідження всіх обставин злочину – 37,5 %; отримати психологічний портрет (профіль) злочинця – 36,8%; спрогнозувати поведінку малолітнього потерпілого під час допиту – 31,6 %; сформулювати версії щодо розслідуваної події злочину – 28,9 %; визначити тактику проведення інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій – 16,4 %; здійснювати заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого – 4,6 %. Акцентовано увагу, що на результати допиту малолітнього потерпілого позитивно впливають фактори, пов'язані: із залученням психолога – 55,3 %; обранням коректної

форми взаємодії з дитиною – 50,0 %; обранням оптимального місця проведення допиту – 34,2 %; участю педагога – 31,6 %; кількістю присутніх – 26,3 %; ступенем взаємодії слідчого з батьками малолітнього – 23,7 %; часом проведення допиту – 18,4 %. З урахуванням зарубіжного досвіду окремих держав Європейського Союзу, запропоновано створювати у слідчих підрозділах ювенальні групи, до складу яких включати слідчих, з числа осіб жіночої статті, які мають додаткову профільну освіту (педагогічну, психологічну) або сертифікати (свідчення) про завершення курсів з основ дитячої педагогіки й психології та які будуть здійснювати процес кримінального провадження та проведення окремих слідчих (розшукових) дій з малолітніми та неповнолітніми особами.

8. Систематизовано типові ситуації, які виникають під час допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів, зокрема: 1) особа надає достовірні показання та займає активну позицію у викритті злочинця – 31,6 %; 2) особа не з'являється до слідчого для проведення допиту, відмовляється надавати показання та не пояснює причини такої відмови – 39,5 %; 3) особа надає недостовірні – 23,7 %; 4) особа не пам'ятає обставин злочину внаслідок об'єктивних або суб'єктивних факторів – 18,4 %. Сформовано типові алгоритми, спрямовані на їх вирішення. Встановлено, що порядок і тактика проведення допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів є ситуаційно залежними. З метою нейтралізації несприятливої ситуації допиту, необхідно встановити причин її виникнення та застосувати відповідну систему тактичних прийомів.

9. Важливим напрямом забезпечення повноти, отриманої під час допиту, інформації про подію злочину, є вирішення слідчим питання про застосування тактичних прийомів активізації пам'яті. Виокремлено найбільш ефективні прийоми активізації пам'яті дитини: 1) вирішення питання щодо своєчасного проведення допиту з найменшим відривом у часі від моменту вчинення насильницьких дій – 72,4 %; 2) використання слідчим під час допиту зображувального та творчого потенціалу малолітнього

потерпілого («малювання», «обличчя почуттів», «гра з анатомічними ляльками», «шкатулка із секретами») – 62,5 %; 3) створення відповідної сприятливої обстановки допиту (використання «зелених кімнат»/«child-friendly room») з метою недопущення повторної травматизації особи – 61,8 %; 4) надання малолітньому допитуваному різних об'єктів («гра з іграшками», «телефон») – 59,2 %; 5) проведення повторного допиту – 56,6 %; 6) проведення слідчої (розшукової) дії на місці безпосереднього вчинення насильницьких дій – 48,0 %.

10. До системи тактичних прийомів, що містять в собі тактичний ризик, відносяться: несподіване пред'явлення доказів під час допиту; пред'явлення одразу найвагомішого доказу чи усього комплексу наявних доказів; допит на місці вчинення насильницького злочину. З метою визначення допустимості тактичних ризиків під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів та прогнозування їх наслідків, доцільно використовувати рекомендації спеціалістів-психологів, які допоможуть уникнути тактичних помилок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
2. Азжеурова Г. Г., Чернець Д. І. Особливості вчинення сексуального насилля над підлітками. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали V-ї Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої II-річчю Національної академії правових наук України* (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. Т. 1. С.10-12.
3. Алексійчук В. І. Криміналістична методика судового розгляду у кримінальному провадженні по насильницьких злочинах, що вчиняються в родині (тактика судового допиту малолітніх свідків і потерпілих). *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2014. № 6. С.179-182.
4. Андриянова О. Ю. Особенности судопроизводства по уголовным делам о преступлениях несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Владимир, 2006. 193 с.
5. Антимонов А. С. Некоторые проблемы соблюдения прав несовершеннолетних свидетельниц и потерпевших женского пола при производстве допроса. *Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки*. 2014. № 2 (17). С. 14-16.
6. Антонян Ю. М. Насилие. Человек. Общество. Москва: ВНИИ МВД РФ, 2001. 992 с.
7. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений. Москва: Юристъ, 1996. 335 с.
8. Антонян Ю. М. Криминология: учебник для бакалавров. Москва, 2012.
9. Балашов Д. Н. Криминалистика: учебник. Москва: Инфра-М, 2005. 503 с.
10. Балаашов д. Н., Маликов С. В., Антонов В. П. Криминалистическая тактика. Москва: Юрлитинформ, 2013. 728 с.

11. Бахін В. П. Весельський В. К. Тактика допиту: навчальний посібник. Київ: НВТ «Правник», 1997. 64 с.
12. Бахин В.П. Предмет науки криминалистики. Лекция. Киев, 1999.
13. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: МАУП, 2004. 436 с. URL:<http://ibib.ltd.ua/yuridichna-psihologiya-navch-posib-vid-dop.html>
14. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Москва: Наука, 1966. 294 с.
15. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. Москва: Юрид.лит., 1988. 302 с.
16. Белкин Р. С. Лифшиц Е. М. Тактика следственных действий. Москва: Новый юристь, 1997. 176 с.
17. Бессонов А. А. Особенности методики расследования убийств, совершенных организованными преступными группами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2003. 233 с.
18. Бычков А. Н. Участие педагога в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Ижевск, 2007. 28 с.
19. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе. Харьков: Юрид. институт, 1983. 41 с.
20. Боровков Д. В. Криминологическая характеристика и предупреждение рецидива тяжких и особо тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья в сверхкрупном городе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 233 с.
21. Будзиньська А. Як опитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. W.: E.D. – DRUK-KACZMARCZYK, 2007. 64 с.
22. Булулуков О. Ю. Прийняття рішень в умовах тактичного ризику. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 9. С. 67-72.

23. Вандышев В. В. Реализация взаимосвязей жертвы и преступника в раскрытии и расследовании насильственных преступлений. Санкт-Петербург, 1992. 124 с.

24. Василенко Д. Л. Шляхи удосконалення кримінально-правового статусу потерпілого. *Актуальні проблеми досудового розслідування*: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 72-75.

25. Васильев В. Л. Юридическая психология: учебник. Санкт-Петербург: Питер Ком, 1998. 656 с.

26. Ведерников Н. Т. Личность преступника в криминалистике и криминологии. *Вестник Томского государственного университета*. 2014. № 384. С. 148–152.

27. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*. Москва, 1984. С. 74-78.

28. Веселков К. В. Проблемы психологии формирования показаний потерпевшего и особенности тактики его допроса на следствии (по конкретным категориям дел): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Краснодар, 2002. 23 с.

29. Весельський В. К. Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25. С. 193-199.

30. Волков В. Н. Юридическая психология. Москва, 2000. С. 147-156. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/2/194.htm>

31. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: монография / под ред. проф. Н. П. Яблокова. Москва; Калининград: Калинингр. ун-т., 1997. 248 с.

32. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: понятие, обоснование и содержание. *Актуальные вопросы уголовного права, процесса и криминалистики*: сб. науч. тр. Калининград, 1998. С. 55-62.

33. Ворохов В. С. Проблемы подготовки к допросу свидетелей. *Юридические науки и образование*. 2017. № 51. С. 36-53.

34. Гавло В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц. *Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования*: матер. науч. конф. Минск, 1973. С. 88-93.

35. Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): метод. пособие. Москва, 1983. 136 с.

36. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 223 с.

37. Герасимов И. Ф. К вопросу о следственной ситуации. *Следственная ситуация*: сб. науч. тр. Москва, 1985. С. 6-11.

38. Гірук В. В. Характеристика малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів: криміналістичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 5-2. С. 131–134.

39. Гірук В. В. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила насильницький злочин відносно малолітнього потерпілого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С. 221–224.

40. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.

41. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 26. С. 115-118.

42. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство. 2017. № 4-2. С. 172-176.*

43. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 322-327.*

44. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ, (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 121–123.*

45. Гірук В. В. Способи вчинення насильницьких дій щодо малолітніх осіб. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення: зб. тез та доповідей міжн. наук.-практ. конф., (Харків, 5-6 травня 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 1. С. 135–137.*

46. Гірук В. В. Тактичні правила підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні: матеріали міжн. наук.-практ. конф., (м. Львів, 18-19 серпня 2017 р.). Львів, 2017. С. 102-105.*

47. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 137-141.*

48. Глазырин Ф. В. Психология следственных действий. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1983. 136 с.

49. Гмырко В. П. Деятельность следователя в условиях информационной неопределенности в процессе расследования: автореф. дис.

... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1984. 20 с.

50. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навчальний посібник. Харків: НЮАУ, 1997. 52 с.

51. Головкін С. В. Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2008. 20 с.

52. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. Вип. 9. С. 22-34.

53. Горбачевський В. Я. Слідчі ситуації початкового етапу розслідування умисних вбивств. *Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2015 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 29-32.

54. Гришук В.К. Способи вчинення злочину: насильство, напад, обман. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 1995. Вип. 4–5. С. 328-334.

55. Гумін О. М. Поняття кримінальної насильницької поведінки та її види. *Вісний Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 807. С. 141–147.

56. Динту В. А. Обстановка злочину в структурі криміналістичної характеристики злочину. *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. С. 240-246.

57. Динту В. А. Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Одеса, 2014. 21 с.

58. Домашенко О. М. Критерії співвідношення тактичного ризику і тактичних помилок у слідчій діяльності. *Web of Scholar*. 2017. № 9(18). Vol. 2. С. 60-65.

59. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. Москва: Юридическая литература, 1976. 112 с. URL:

<http://yurpsy.com/files/ucheb/dospul/03.htm>

60. Драпкин Л.Я. Основы теории следственных ситуаций. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1987. 168 с.

61. Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. *Следственные ситуации и раскрытие преступлений*: науч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. Свердловск, 1975. С. 40–44.

62. Драпкин Л. Я. Ситуации тактического риска и эффективность расследования. *Тактические операции и эффективность расследования*: межвуз. сб. науч. ст. Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. С. 7–9.

63. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с. URL: <http://medbib.in.ua/vivchennya-psihiichnih-osoblivostey-ditini-39452.html>

64. Екимовская А. Н. Особенности производства допроса с участием специалиста по делам о преступлениях, связанных с профессиональной деятельностью. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2010. № 5(75). С. 132–135.

65. Еникеев М. И. Образцов В. А., Эминов В. Е. Следственные действия: психология, тактика, технология: учебн. пособие. Москва: Проспект, 2011. 216 с.

66. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 640 с. URL: <http://ibib.ltd.ua/vospriyatie-17051.html>

67. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск: Алмафея, 2001. 241 с.

68. Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика. *Советское государство и право*. 1991. № 3. С. 67-82.

69. Жванков В. А. Человек как носитель криминалистически значимой информации. Москва, 1993. – 36 с.

URL: <http://kriminalisty.ru/catalog/item129.html>

70. Жордания И. Ш. Понятие, классификация и правовое значение способов совершения преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1971. 17 с.

71. Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 232 с.

72. Замалутдинова Т. Л. Определение понятия насилия в отношении несовершеннолетних для производства качественного расследования насильственных преступлений в отношении указанной группы лиц. *Молодой ученый*. 2017. №4. С. 591-594.

73. Запобігання та протидія домашньому насильству. URL: http://www.zaksoc.gov.ua/index.php?Itemid=85&id=265&option=com_content&view=article

74. Зеленский В. Д. Основные положения следственной тактики: монография / В. Д. Зеленский, Д. А. Влезько, М. В. Головин, С. И. Грицаев. Краснодар: КубГАУ, 2011. 275 с.

URL: <http://pravo.studio/taktika-kriminalisticheskaya/osnovnyie-polojeniya-sledstvennoy-taktiki.html>

75. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: учебно-практическое пособие. Москва: Экзамен, Право и закон, 2004. 144 с.

76. Зорин Г. А. Криминалистический риск: природа и методы оценки. Минск: БГУ, 1990. 89 с.

77. Зуйков Г. Г. Криминалистическое понятие и значение способа совершения преступления. *Труды ВШ МООП СССР*. М. 1967. Вып. № 15. С. 53–74.

78. Зуйков Г. Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений: учеб. пособие. Москва: Высш. шк. МВД СССР, 1970. 135 с.

79. Иванов А. В. Участие педагога и психолога в процессе допроса малолетних потерпевших. *Казанский педагогический журнал*. 2016. № 4 С. 193-195.

80. Игнатьев М. Е. Фактор внезапности, его процессуальное и криминалистическое значение для расследования преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2002. 175 с.

81. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / В. О. Брижик та ін. /; за заг. ред. Т. В. Журавель, Г. О. Христової. Київ: К.І.С., 2010. 239 с.

82. Кайгородова О. С. Тактика допроса участников уголовного процесса по уголовным делам о преступлениях, предусмотренных ст. 156 УК РФ (неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетних): методические рекомендации. Тюмень: Тюменский юридический институт МВД России, 2007. 36с.

83. Кан А. Г. Допрос на предварительном следствии: учебное пособие. Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2013. 278 с.

84. Карпов Н. С. Слідчі ситуації: поняття, сутність та значення у досудовому кримінальному провадженні про податкові злочини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. № 4(81). С. 122-129.

85. Карп'юк М. В. Поняття насильства як способу вчинення злочинів проти власності за кримінальним правом України та республіки Польща. URL: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15048-2011-01-21-05-02-47.html>

86. Кертес И. Тактика и психологические основы допроса. Москва: Юрид. л-ра, 1966. 164 с. URL: <http://yurpsy.com/files/ucheb/kertes/02.htm>

87. Кисельов І. О. Обстановка вчинення умисного вбивства або замаху: кримінологічний аналіз. URL: <http://sciencestorage.com/index.php/katalog-statej/psikhologicheskie-nauki/item/43>

88. Князьков А. С. Тактический риск и тактическая ошибка: проблема соотношения. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2011. №3 (28). С. 169–175.

89. Когутич І. І. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування вбивств та обумовлені ними алгоритми дій слідчого. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Вип. 1. С. 233-247.

90. Козлова Е. Л. Методика расследования неисполнения или ненадлежащего исполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Санкт-Петербург, 2015. 257 с.

91. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Харьков: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

92. Комиссаров В. И., Лакаева О. А. Тактика допроса потерпевших от преступлений, совершаемых организованными группами лиц. Москва: Юрлитинформ, 2004. 160 с.

93. Коновалова В.Е. Вбивство: мистецтво розслідування: монографія. Харків: Факт, 2001. 311 с. URL: <http://ua.coolreferat.com>

94. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков: Консум, 1999. 157 с.

95. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. Харьков, 1978. С. 63-74. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/2/53.htm>

96. Костицкий М. В. Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе : дис. ... на соискание ученой степени доктора юрид. наук: 12.00.09. Львов, 1990. 457 с.

97. Коченов М. М., Осипова Н. Р. Психология допроса малолетних свидетелей: методическое пособие /отв. ред. А. Р. Ратинов. Москва, 1984. – 35 с.

98. Коченов М. М., Осипова Н. Р. Психология показаний малолетних и участие психолога в допросе. *Проблемы психологии следственной деятельности*. Красноярск, 1986. С.102-111.

99. Кошинець В. В., Марчак В. Я. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2007. 216с.

100. Криминалистика: учебник / О. В. Волохова, Н. Н. Егоров, М. В. Жижина / под. ред. Е.П. Ищенко. Москва: «Проспект», 2011. 504 с.

101. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд /за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків.: Право, 2003. 352 с.

102. Криминалистика: учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др./ под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. Москва: Высшая школа, 2000. 672 с.

103. Криминалистика: учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская / под ред. Р. С. Белкина. Москва: НОРМА, 2006. 992 с.

104. Криминалистика: учеб. для вузов / А.Ф. Волынский, Т.В. Аверьянова, И.Л. Александрова / под ред. проф. А.Ф. Волынского. Москва: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 616 с.

105. Криминалистика: учебник / Л. Я Драпкин В. Н. Карагодин. Москва: ТК Велби; Проспект, 2007. 689 с.

106. Криминалистика: учебник. / под ред. Е.П. Ищенко. Москва: Юристъ, 2000. 751 с. URL: <http://bibliograph.com.ua/criminalistika-1/196.htm>

107. Криміналістика: учебник для вузов / под общ. ред. Е. П. Ищенко, А. Г. Филиппова. Москва: Высш. образование, 2006. 743 с.
108. Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. 464 с.
109. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/49638/%DF#chapter>
110. Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. Москва, 1986. 378 с.
111. Криминалистика / под. ред. О. П. Ищенко. Москва: Юристъ, 2000. URL: <http://bibliograph.com.ua/criminalistika-1/139.htm>
112. Криминалистика: учебник / Н. П. Яблоков. Москва: Изд-во Юрайт, 2011. 280 с.
113. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651–VI. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.
114. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар у 2 т. / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. / за заг. ред. В. Я. Тація. Харків, 2012. Т.2. 664 с.
115. Кримінальний процесуальний кодекс. Науково-практичний коментар. / Ківалов С.В., Міщенко С.М., Захарченко В.Ю. Харків: Одіссей, 2013. 1104 с.
116. Куемжиева С. А. Правовые и криминалистические проблемы первоначального этапа расследования преступлений против: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2002. 216 с.
117. Куликов В. И. Обстановка совершения преступлений и ее криминалистическое значение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1983. 23 с.

118. Курмаева Н. А. Использование специальных психологических знаний в уголовном судопроизводстве по делам с участием несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Саранск, 2010. 25 с.

119. Курс криминалистики: общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршунова, А. А. Степанова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. Т. 1. 2004. 683 с.

120. Лазебний А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2016. 227 с.

121. Левицька Л. В. Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія, кримінально-виконавче право». Київ, 2003. 21 с.

122. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Взаимосвязь следственной ситуации с тактикой производства следственных действий. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1990. Вып. 40. С. 23–29.

123. Лисиченко В. К. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1988. Вып. 36. С. 3-9.

124. Лист МОН України від 28.10.14 №1/9-557: методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей. URL: <http://www.psyua.com.ua/index.php?page=letters>

125. Лифанова М.В. Выявление и разоблачение ложных показаний на предварительном следствии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Уфа, 1997. 32 с.

126. Ломброзо Ч Преступление. СПб. : Изд-во Н. К. Мартынова, 1900. 502 с.
127. Лук'янчиков Є Д., Лук'янчиков Б. Є. Тактика подолання протидії розслідуванню: *матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. С. 193-195.
128. Макаренко И. А. Личность несовершеннолетнего обвиняемого как объект криминалистического исследования: монография. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2006. 352 с.
129. Макаренко И. А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2003. 221 с.
130. Максименко О. В. Адміністративно-правові засади реалізації ювенальної політики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 213 с.
131. Максимишин Н. М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 250 с.
132. Матвеев С. В. Получение информации от несовершеннолетних, ее оценка и использование в уголовно-правовом доказывании: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2003. 273 с.
133. Матюшкова Т. П. Особливості тактики допиту жінок, потерпілих від насильницьких злочинів. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 105-113.
134. Матюшкова Т. П. Прийоми активізації пам'яті жінок, потерпілих від насильницьких злочинів. *Форум права*. 2011. № 1. С. 629-632.
135. Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 237 с.

136. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. Москва: Изд-во РУДН, 2000. 296 с.

137. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях. Москва: Юрид. лит., 1964. 87 с.

138. Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская общественная организация «Врачи Детям», 2014. 66 с.

139. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман / за заг. ред. Т. Цюман. Київ: ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с.

140. Милованова М. М. Методика расследования сексуальных преступлений, совершаемых в отношении малолетних детей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2004. 239 с.

141. Мировська А. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 285 с.

142. Мифтахова Л. А. Проблемы участия психолога в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Уфа, 2001. 222 с.

143. Михайлов О. Ю. Проблема жестокости в криминальной психологии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 19.00.06. Москва, 1985. 18 с.

144. Мищенко Е. В. Процессуальные и психологические особенности допроса несовершеннолетних обвиняемых. *Вестник ОГУ*. 2005. № 3. С. 139-142.

145. Могачев М. И. Серийные изнасилования: монография. Москва: Логос, 2003. 288с.

146. Мозгова В. Тактико-психологічні особливості допиту неповнолітніх, які постраждали від сексуального насильства. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. №4. С. 94–104.

147. Москаль Д. П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 30 вересня–1 жовтня 2005 року)*. Івано-Франківськ, 2005. С. 83–84.

148. Мурадов В. Проблеми використання відеоконференцзв'язку на сучасному етапі розвитку техніко-криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. *Право України*. 2011. № 7. С. 235-240.

149. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик: метод. посіб. / Л. С. Волинець, Л. П. Гурковська, І. В. Савчук. Київ: К. І. С., 2011. 132 с.

150. Насилие. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

151. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навч.-метод. посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / Запорожцев А.В., Лабунь А.В., Заброда Д.Г., Басиста І.В., Дроздова І.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М. Київ, 2012. 246 с.

152. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2008. 728 с.

153. Немов Р. С. Психология: учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд. Москва: Просвещение: Владос, 1995. 496 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/psy/psy078.htm>

154. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 305 с.

155. Нурутдинов О. А. Процессуально-тактические риски при расследовании преступлений в сфере экономики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Нижний Новгород, 2005. 30 с.

156. О понятии способа совершения преступления. URL: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/ufa20034/48.htm>

157. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій / Н. Бобечко В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич / за ред. В. Т. Нора. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 224 с. URL: http://www.big-lib.com/book/12_Osnovi_zagalnoi_ta_uridichnoi_psihologii/1119_42_Komynikati_vni_sityacii_sho_skladautsya_pid_chas_dopity

158. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2011. 21 с.

159. Паляничко Д. Г. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Одеса, 2013. 20 с.

160. Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харьков, 1987. 36 с.

161. Панов Н. И., Щур Б. В. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход. *Криміналіст першодрукований*. 2013. № 6. С. 17-33.

162. Паулу Сержіу Пінейру. Доповідь про насильство щодо дітей у світі. Київ: Компанія «Перфект Стайл», 2006. 364 с.

163. Петчел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ, 2009. 21 с.

164. Печерский В. В., Ревтова С. Ю. Допрос несовершеннолетней потерпевшей на предварительном следствии и в суде. Изнасилование: монография. Гродно: ГрГУ, 2003. 260 с.

165. Пилипенко І. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Публічне право*. 2013. № 3(11). С. 110-118.

166. Питерцев С. К., Степанов А. А. Тактические приемы допроса: учеб. пос. 4-е изд., перераб. Санкт-Петербург, 2006. 56 с.

167. Полетаєва І. О., Федорова О. Є. Сексуальне насильство дітей як психологічна проблема. URL: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2009/Psihologia/46130.doc.htm

168. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. / за ред. проф. О. М. Джужи. К.: Атіка, 2011. 720 с. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/68782-91-ponyattya-stan-tendents-nasilnitskih-zlochinv.html>

169. Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 243 с.

170. Психическое развитие детей в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция: учебное пособие / Я. Л. Коломинский, Е. А. Панько, С. А. Игумнов. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 480 с. URL: <http://www.studfiles.ru/preview/399175/>

171. Психологія: навчальний посібник. / Т. В. Іванова, О. А. Кривопишина, П. І. Сахно та ін. / за заг. ред. Л. М. Кудояра. Суми: СумДУ, 2011. 331 с.

172. Пять лет спустя: Актуализация Всемирного исследования по вопросу насилия в отношении детей. URL: <http://www.crin.org/docs/5-years-on-a-global-update-on-violence.pdf>.

173. PACE. Doc. 7140. Report on education for gifted children (Rapporteur: Mr Hadjidemetriou, Cyprus, Socialist Group), 13 September 1994. URL: <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=8142&Language=EN>

174. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. Москва: Юрлитинформ, 2001. 352 с.

175. Резнікова О. І. Місце віктимологічних знань у системі криміналістики. Питання боротьби зі злочинністю. Х.: Право, 2013. Вип. 26. С. 293-305.

176. Реуцкая И. Е., Бродченко О. И. Психологические особенности допроса несовершеннолетних. *Прикладная юридическая психология*. № 3. 2008. С. 55-68. URL: <http://yurpsy.com/files/stat/18.htm>

177. Рыбальская В. Я. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних: учебное пособие. Иркутск: Издательство Иркутского ун-та, 1994. 200 с.

178. Рубцов И. И. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент частных методик расследования : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. СПб, 2001. 225 с.

179. Руководство по расследованию преступлений: науч.-практ. пособие / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников, В. Е. Коновалова и др. Харьков: Консум, 2001. 608 с.

180. Рязанова Н. В. Тактические приемы допроса очевидцев экстремальных событий. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2007. № 3. С. 17-20.

181. Сажаев А. М., Мишуточкин А. Л. К вопросу о тактике допроса в конфликтной ситуации. *Расследование преступлений: проблемы и пути их решений*. 2016. № 3 (13). С. 164–168.

182. Сажаев А. М. Тактика допроса малолетних потерпевших по половым преступлениям. *Вестник НГУ. Серия: Право*. 2014. Т. 10. Вып. 1. С. 94-98.

183. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2008. 588 с.

184. Сасиков А. И. Криминологическое исследование убийств в системе преступного насилия : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 1999. 220 с.

185. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика: інформ.-метод. посібник / Цюман Т. П., Малієнко Ю. М. / За заг. ред. Цюман Т. П. Київ: ФОП Пономаренко Я.М. 2011. 76 с.

186. Селиванов Н. А. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования. *Социалистическая законность*. 1977. № 2. С. 56–57.

187. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 212 с.

188. Сердюк Л. В. О формировании психологии бытового насилия. *Проблемы противодействия преступности в современных условиях: материалы международной научно-практической конференции* (г. Уфа, 16-17 октября 2003г.). Уфа: РИО БашГУ, 2003. Ч. I. 280с. URL: <http://kalinovskiy-k.narod.ru/b/ufa20034/45.htm>

189. Сидоренкова Т. А. Криминологические проблемы предупреждения насилия против женщин в семье: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 226 с.

190. Сиенко С. А. Участие потерпевшего в расследовании преступлений (Уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Владивосток, 2001. 260 с.

191. Синчук В. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування вбивств. *Проблеми криміналістики і судової експертизи*. 2002. № 2(29). С. 181-185.

192. Ситковская О. Д. Психология свидетельских показаний: науч.-метод. пособие. Москва, 2007. 84 с. URL: <http://yurpsy.com/files/ucheb/sitkov/01.htm>

193. Сіренко О. В. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів, розбійних нападів, вчинених неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2012. 206 с.

194. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних и потерпевших на предварительном следствии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Уфа, 1997. 26 с.

195. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии: монография. Москва: Юрлит-информ, 2006. 184 с.

196. Скригонюк М. І. Проблемні аспекти криміналістичної тактики: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. Ч.1. 159 с.

197. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): учеб пособие для вузов МВД СССР. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. 240 с.

198. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др. Киев: Выща шк. Головное изд-во, 1988. 405 с.

199. Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 45-52.

200. Соловьев А. Б. Причины следственных ошибок. *Вопросы укрепления законности и устранения следственных ошибок в уголовном судопроизводстве*. М., 1998, С. 29-36.

201. Специализированный курс криминалистики: учебник / под ред. М. В. Салтевского. Киев: КВШ МВД СССР, 1987. 384 с.

202. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии травматического стресса. СПб.: Питер, 2001. 272 с.

203. Тіщенко В. В. Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. С. 961-965.

204. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.

205. Топчій В. В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85-91.

206. Трапезникова И. И. Специальные знания в уголовном процессе России (понятие, признаки, структура): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Челябинск, 2004. 22 с.

207. Тюменев А. В. Виды криминального насилия (уголовно-правовой и криминалогический аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2002. 216 с.

208. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики / Л. Д. Гаухман, С. В. Максимов. Москва: Учебно- консультационный центр «ЮрИнфоР», 1996. 304 с.

209. Удалова Л. Д. Вербальная информация в уголовном процессе Украины: монография. Київ: Вид. ПАЛИВОДА, 2006. 324 с.

210. Федоров И. С. Расследование насильственных преступлений, совершенных в отношении малолетних. Москва: Юрлитинформ, 2010. 408 с.

211. Федорова Н. И. Виктимность жертв насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений и совершенствование мер предупреждения. *Виктимология*. 2014. № 1(1). С. 45-50.

212. Федотов И. С. Расследование насильственных преступлений, совершаемых в отношении малолетних: правовые, теоретические и организационные основы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-

розыскная деятельность». Воронеж, 2009. 43 с. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-131775.html>

213. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе: Ирфон, 1977. 238 с.

214. Харченко С. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 237 с.

215. Хоменко А. Н. Связь личности преступника, как элемента криминалистической характеристики преступления, с другими ее элементами. *Актуальные вопросы правоведения*. Томск, 1989. С. 221-222.

216. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 230 с.

217. Центров Е. Е. Личность потерпевших по делам о половых преступлениях и особенности их допроса: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1972. 25 с.

218. Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии. *Ученые записки*. Москва, 1968. Выпуск XVII. Ч.1. С. 41-75.

219. Чернявський С. С., Гриценко В. Г., Іщук І. В. Протидія шахрайству у сфері страхування автотранспортних засобів: навч. посіб. Київ, 2011. 184 с.

220. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посіб. Київ, 2003. 264 с.

221. Чернявський С. С. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: досвід застосування нового кримінального процесуального кодексу України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. Вип. 2. С. 91-103.

222. Шаламов В. П. Значение следственного риска в тактике допроса. *Молодой ученый*. 2017. №48. С. 286-289. URL: <https://moluch.ru/archive/182/46777/>

223. Шепитько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.09. Харьков, 1991.

224. Шепитько В. Ю. Криминалистика: курс лекций. Харьков: ООО «Одиссей», 2006. 368 с.

225. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика. Системно-структурний аналіз: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 431 с.

226. Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.

227. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.

228. Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1978. 190 с.

229. Шинкевич Н.Е. Особенности допроса несовершеннолетних потерпевших. *Правоведение*. 2003. № 4. С. 36-38.

230. Шмарион П. В. Мотивы насильственных преступлений, совершаемых в семье в отношении несовершеннолетних. *Общество и право*. 2009. № 3(25). С. 198-206.

231. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений: учеб. пособие. Москва: ЗАО Юстицинформ, 2006. 464 с.

232. Шувалова Т. Г. Насильственные преступления сексуального характера, совершаемые в отношении малолетних и несовершеннолетних: ответственность и предупреждение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное

право». Москва, 2011. URL: <http://lawtheses.com/nasilstvennye-prestupleniya-seksualnogo-haraktera-sovershaemye-v-otnoshenii-maloletnih-i-nesoovershennoletnih#ixzz4fMVvZoMZ>

233. Шумило М. Є. Реабілітація у кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс, 2001. 230 с.

234. Юридическая психология: учебник. Москва: Юристъ, 1998. 488 с.

235. Юфа С. В. Эффективные формы профилактической работы со студентами в сфере предупреждения торговли людьми: Информационный материал. Минск: БГУИР, 2014. 28 с.

236. Яблоков Н. П. Следственные ситуации в методике расследования и их оценка. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право*. 1983. № 5. С. 11–15.

237. Якимов И. Н. Криминалистика: Руководство по уголовной технике и тактике. Москва: Издание НКВД РСФСР, 1925. 430 с.

238. Янковий М. О. До питання про поняття та зміст тактичного ризику. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/49638/%DF#chapter>

239. Янущенко И. В. Использование специальных медицинских знаний при расследовании насильственных действий сексуального характера: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва: Московский университет МВД России, 2004. 240 с.

240. Яремчук В. О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій: монографія. Харків: Апостіль, 2015. 228 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета опитування слідчих

У зв'язку із необхідністю формування методичних рекомендацій щодо тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів та вдосконалення існуючих алгоритмів з розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх, просимо Вас прийняти участь в проведенні дослідження, надавши відповідь на запропоновані питання. Оберіть та підкресліть відповідь, які на Вашу думку найбільш точно відображає наявний стан досліджуваної проблеми.

Опитування є анонімним, тому зазначати особисті дані не потрібно.

1. Ви працюєте в органах досудового розслідування на посаді:

- начальника (заступника начальника) слідчого управління (відділу)
- слідчого (старшого слідчого)

2. Загальний стаж слідчої роботи:

- до 3-х років
- від 3-х до 10-ти років
- понад 10 років

3. Чи розслідували Ви насильницькі злочини відносно малолітніх?

- так
- ні

4. Якою саме криміналістичною методикою розслідування насильницьких дій відносно малолітніх Ви користуєтесь?

- власним практичним досвідом, а також досвідом напрацьованим іншими слідчими
- загальними криміналістичними методиками, пристосовуючи їх положення до особливостей вчиненого насильницького злочину;
- розробленою методикою розслідування насильницьких злочинів іншими науковцями. Ким?
- інше

5. Які фактори, на Вашу думку, найбільше впливають на вчинення насильницьких дій відносно малолітніх?

- бездіяльність правоохоронних органів у виявленні та попередженні злочинів даної категорії
- впевненість злочинців у безвідповідальності
- латентність цього виду злочинів
- інше

6. Вжиття яких заходів, на Вашу думку, утримає злочинців від насильницьких дій відносно малолітніх?

- посилення кримінальної відповідальності

- вжиття профілактичних заходів
- інше _____

7. Вжиття яких заходів, на Вашу думку, допоможе правоохоронним органам більш ефективно протидіяти насильницьким діям відносно малолітніх?

- удосконалення взаємодії різних служб і відомств
- узагальнення слідчої та судової практики щодо розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень щодо вчинення насильницьких дій відносно малолітніх
- вивчення структури та інтенсивності злочинності у районі
- важко відповісти
- інше _____

8. До яких способів вчинення насильницьких дій, на Вашу думку, найчастіше вдаються злочинці?

- шляхом застосування психічного насильства
- шляхом застосування фізичного насильства
- вчинення сексуального насильства
- шляхом застосування економічного насильства (експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку; використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом; примушування чи втягнення у заняття проституцією тощо);
- з використанням безпорадного стану
- інше _____

9. За Вашими спостереженнями, для розкриття та розслідування яких насильницьких злочинів, інформація про малолітнього потерпілого набуває вирішального значення?

- злочини проти життя (навмисне вбивство, вбивство матір'ю новонародженої дитини, вбивство, вчинене в стані афекту, заподіяння смерті з необережності, доведення до самогубства)
- злочини проти здоров'я людини (умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, спричинення легкої шкоди здоров'ю, побої і мордування, катування)
- статеві злочини (зґвалтування, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, розбещення неповнолітніх)
- злочини проти волі, честі та гідності особи (викрадення людини, незаконне позбавлення волі, незаконне поміщення в психіатричний стаціонар, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини)
- інші _____

10. Які відомості про особу малолітнього потерпілого, на Вашу думку, необхідно встановлювати з метою успішного розкриття та розслідування насильницьких злочинів?

- загально-демографічні дані

- соціально-психологічні дані
- біологічні дані
- інше _____

11. На вашу думку, які джерела слід використовувати для отримання відомостей про особу малолітнього потерпілого?

- відомості та характеристика з місця навчання
- батьки чи інші законні представники малолітнього
- малолітній
- матеріали кримінального провадження
- свідчення очевидців і свідків
- результати проведення слідчих (розшукових) дій
- особисте спілкування
- інше _____

12. Докладне вивчення особи малолітнього потерпілого допомагає:

- висунути версії щодо особи злочинця та мотивів вчинення злочину
- експерту побудувати психологічний портрет (профіль) злочинця
- ефективно планувати та обирати тактику проведення допиту
- ефективно планувати та обирати тактику проведення інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій
- з'ясувати причини та умови вчинення злочину
- прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового розслідування та судового розгляду справи
- обирати та здійснювати оптимальні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого
- інше _____

13. На Вашу думку, чи впливає обстановка вчинення насильницьких злочинів на формування показань малолітнього потерпілого? Якщо так, то що саме?

- так
 - матеріальна обстановка місця події
 - різні обставини, що сприяють чи перешкоджають діям учасників події
 - хронологічна характеристика події
 - психологічні відносини, що виникають між учасниками події
 - часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання
 - інше _____
- ні

14. Чи є необхідність у залученні професійних психологів під час розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?

- так
 - консультанта-психолога
 - спеціаліста психолога
 - призначення судово-психологічної експертизи
- ні

15. Чи є необхідність у залученні професійних педагогів під час розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?

- так
- ні

16. На Вашу думку, кого потрібно залучати при проведенні допиту за участю малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів?

- психолога
- педагога
- психіатра
- інше _____

17. Яким вимогам, на Вашу думку, повинен відповідати педагог, який запрошується для проведення допиту малолітнього потерпілого?

- наявність спеціальних педагогічних знань
- наявність практичного досвіду
- незацікавленість у результатах досудового розслідування
- вміння поставити питання під час проведення допиту малолітнього потерпілого
- інше _____

18. На Вашу думку, які суттєві особливості психіки спостерігаються у малолітніх потерпілих внаслідок вчинення насильницьких злочинів?

- конформність (схильність груповому тиску і зміна своєї поведінки під впливом інших осіб, групи)
- підвищена навіюваність
- схильність до фантазування
- почуття дорослості
- імпульсивність
- негативізм
- товариськість
- прагнення до референта
- фрагментарність сприйняття

19. Яким чином, на Вашу думку, впливає фантазування малолітніх на їх показання?

- виникає неправда у показаннях
- виникають добросовісні помилки у показаннях
- формуються достатньо повні показання

20. На Вашу думку, які найбільш типові ситуації виникають під час розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх?

- потерпіла дає достовірні показання і займає активну позицію у викритті злочинця
- потерпіла відмовляється давати показання, пояснити причини такої відмови та з'являється в органи досудового розслідування
- потерпіла дає недостовірні показання, змінює раніше дані показання
- потерпіла не пам'ятає обставин злочину внаслідок амнезії, приховує її настання чи, навпаки, посилається на неї.

21. Які ви можете виділити основні першочергові слідчі (розшукові) дії при розслідуванні злочинів даної категорії?

- допит потерпілого
- слідчий огляд
- затримання підозрюваного
- особистий обшук підозрюваного
- допит підозрюваного
- допит свідків
- призначення судово-медичної, судово-психологічної та інших експертиз

22. На Вашу думку, на що потрібно звернути увагу, для успішного проведення допиту малолітнього потерпілого?

- вибір місця проведення допиту
- час проведення допиту
- ступінь взаємодії слідчого з батьками малолітнього
- участь педагога
- участь психолога
- кількість присутніх
- вибір необхідної форми взаємодії з дитиною

23. Під час допиту малолітніх потерпілих та виборі тактичних прийомів допиту, чи враховуєте Ви індивідуальні та вікові особливості малолітнього потерпілого?

- так
- ні

24. Чи варто використовувати аудіо та відео фіксацію показань малолітнього потерпілого?

- так
- ні

25. З Вашого особистого досвіду, чи у всіх випадках потерпіла особа звертається за допомогою до правоохоронних органів (відповідь обґрунтуйте)?

- так
- ні

26. З якої причини, на Вашу думку, інформація про вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх не завжди реєструється правоохоронними органами і не враховується офіційною статистикою?

- приховується малолітніми потерпілими
- приховується батьками малолітніх потерпілих
- не розглядається малолітніми потерпілими та їх батьками як злочин
- не розглядається правоохоронними органами як злочин
- інше _____

27. Які фактори, на Вашу думку, зумовлюють недостатню ефективність діяльності правоохоронних органів щодо виявлення та розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?

- недостатня обізнаність про способи їх вчинення

- відсутність розроблених сучасних методик розслідування
- недостатній рівень використання оперативно-розшукових можливостей
- неефективна взаємодія різних служб і відомств
- корупційні процеси в державі та протидія зацікавлених осіб

28. Чи має місце, на Вашу думку, протидія розкриттю та розслідуванню насильницьких дій відносно малолітніх?

- так
- ні
- важко відповісти

29. Якщо так, то в яких формах?

- вжиття заходів щодо приховання слідів на етапі підготовки і вчинення злочинів
- ненадання фізичними та юридичними особами необхідної доказової інформації або знищення її джерел
- вплив на учасників процесу
- використання корупційних зв'язків для створення штучних перешкод кримінально-процесуального або службового характеру

30. З боку яких осіб здійснюється така протидія:

- з боку підозрюваних, обвинувачених та їх спільників
- з боку малолітнього потерпілого
- з боку батьків малолітнього потерпілого
- з боку керівництва органу розслідування або безпосереднього керівництва
- з боку посадових осіб інших державних і недержавних структур (прокуратури, суду, адвокатів та інше)

31. Як Ви вважаєте, в яких напрямках слід вести наукові (криміналістичні) дослідження для ефективного розслідування насильницьких злочинів?

- вдосконалення чинного законодавства;
- підготовка висококваліфікованих кадрів;
- розробка окремих методик розслідування злочинів;

32. На які питання слід звернути особливу увагу при розробці методики розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх?

- основні способи вчинення злочинів, механізми та схеми окремих кримінальних операцій з притаманними їм ознаками
- про типові ситуації, що складаються при отриманні первинної інформації, документуванні злочинних дій і реалізації оперативних матеріалів
- про особливості проведення допиту малолітніх потерпілих
- про особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій
- про форми та використання спеціальних знань та можливості судових експертиз

**Зведені дані анкетування 152 слідчих Національної поліції України
у зв'язку з дослідженням проблемних аспектів, пов'язаних із допитом
малолітніх потерпілих**

	Кількість	%
1. Ви працюєте в органах досудового розслідування на посаді:		
1) начальника (заступника начальника) слідчого управління (відділу)	32	21,0
2) слідчого (старшого слідчого)	120	79,0
2. Загальний стаж слідчої роботи:		
1) до 3-х років	52	34,2
2) від 3 до 10 років	60	39,5
3) понад 10 років	40	26,3
3. Чи розслідували Ви насильницькі злочини відносно малолітніх?		
1) так	104	68,4
2) ні	48	31,6
4. Якою саме криміналістичною методикою розслідування насильницьких дій відносно малолітніх Ви користуєтесь?		
1) власним практичним досвідом, а також досвідом напрацьованим іншими слідчими	64	42,1
2) загальними криміналістичними методиками, пристосовуючи їх положення до особливостей вчиненого насильницького злочину	80	52,6
3) розробленою методикою розслідування насильницьких злочинів іншими науковцями. Ким?	4	2,6
4) інше	20	13,2
5. Які фактори, на Вашу думку, найбільше впливають на вчинення насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) бездіяльність правоохоронних органів у виявленні та попередженні злочинів даної категорії	28	18,4
2) впевненість злочинців у безвідповідальності	68	44,7
3) латентність цього виду злочинів	68	44,7
4) інше	4	2,6
6. Вжиття яких заходів, на Вашу думку, утримає злочинців від насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) посилення кримінальної відповідальності	56	36,8
2) вжиття профілактичних заходів	108	71,0
3) інше	4	2,6

7. Вжиття яких заходів, на Вашу думку, допоможе правоохоронним органам більш ефективно протидіяти насильницьким діям відносно малолітніх?		
1) удосконалення взаємодії різних служб і відомств	92	60,5
2) узагальнення слідчої та судової практики щодо розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень щодо вчинення насильницьких дій відносно малолітніх		
3) вивчення структури та інтенсивності злочинності у районі	64	42,1
4) важко відповісти	20	13,2
5) інше	4	2,6
8. До яких способів вчинення насильницьких дій, на Вашу думку, найчастіше вдаються злочинці?		
1) шляхом застосування психічного насильства	60	39,5
2) шляхом застосування фізичного насильства	112	73,7
3) вчинення сексуального насильства	72	47,4
4) шляхом застосування економічного насильства (експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку; використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом; примушування чи втягнення у заняття проституцією тощо)	28	18,4
5) з використанням безпорадного стану	20	13,2
6) інше	-	-
9. За Вашими спостереженнями, для розкриття та розслідування яких насильницьких злочинів, інформація про малолітнього потерпілого набуває вирішального значення?		
1) злочини проти життя (навмисне вбивство, вбивство матір'ю новонародженої дитини, вбивство, вчинене в стані афекту, заподіяння смерті з необережності, доведення до самогубства)	44	28,9
2) злочини проти здоров'я людини (умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, спричинення легкої шкоди здоров'ю, побої і мордування, катування)	52	34,2
3) статеві злочини (зґвалтування, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, розбещення неповнолітніх)	85	55,9
4) злочини проти волі, честі та гідності особи (викрадення людини, незаконне позбавлення волі, незаконне поміщення в психіатричний стаціонар, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини)	27	17,8
5) інші	7	4,6

10. Які відомості про особу малолітнього потерпілого, на Вашу думку, необхідно встановлювати з метою успішного розкриття та розслідування насильницьких злочинів?		
1) загальні демографічні дані	95	62,5
2) соціально-психологічні дані	83	54,6
3) біологічні дані	31	20,4
4) інше	-	-
11. На вашу думку, які джерела слід використовувати для отримання відомостей про особу малолітнього потерпілого?		
1) відомості та характеристика з місця навчання	105	69,1
2) батьки чи інші законні представники малолітнього	69	45,4
3) малолітній	24	15,8
4) матеріали кримінального провадження	3	2,0
5) свідчення очевидців і свідків	76	50,0
6) результати проведення слідчих (розшукових) дій	13	8,6
7) особисте спілкування	72	47,4
8) інше	2	1,3
12. Докладне вивчення особи малолітнього потерпілого допомагає:		
1) висунути версії щодо особи злочинця та мотивів вчинення злочину	44	28,9
2) експерту побудувати психологічний портрет (профіль) злочинця	56	36,8
3) ефективно планувати та обирати тактику проведення допиту	63	41,4
4) ефективно планувати та обирати тактику проведення інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій	25	16,4
5) з'ясувати причини та умови вчинення злочину	57	37,5
6) прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового розслідування та судового розгляду справи	48	31,6
7) обирати та здійснювати оптимальні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого	7	4,6
13. На Вашу думку, чи впливає обстановка вчинення насильницьких злочинів на формування показань малолітнього потерпілого? Якщо так, то що саме?		
1) так	128	84,2
- матеріальна обстановка місця події	12	7,9
- різні обставини, що сприяють чи перешкоджають діям учасників події	32	21,0
- хронологічна характеристика події	23	15,1
- психологічні відносини, що виникають між учасниками події	48	31,6

- часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання	45	29,6
- інше	4	2,6
2) ні	24	15,8
14. Чи є необхідність у залученні професійних психологів під час розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) так	148	97,4
- консультанта-психолога	40	26,3
- спеціаліста психолога	128	84,2
- призначення судово-психологічної експертизи	56	36,8
-		
2) ні	4	2,6
15. Чи є необхідність у залученні професійних педагогів під час розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) так	124	81,6
2) ні	28	18,4
16. На Вашу думку, кого потрібно залучати при проведенні допиту за участю малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів?		
1) психолога	140	92,1
2) педагога	76	50,0
3) психіатра	4	2,6
4) інше		
17. Яким вимогам, на Вашу думку, повинен відповідати педагог, який запрошується для проведення допиту малолітнього потерпілого?		
1) наявність спеціальних педагогічних знань	76	50,0
2) наявність практичного досвіду	108	71,0
3) незацікавленість у результатах досудового розслідування	56	36,8
4) вміння поставити питання під час проведення допиту малолітнього потерпілого	56	36,8
5) інше		
18. На Вашу думку, які суттєві особливості психіки спостерігаються у малолітніх потерпілих внаслідок вчинення насильницьких злочинів?		
1) конформність (схильність груповому тиску і зміна своєї поведінки під впливом інших осіб, групи)	64	42,1
2) підвищена навіюваність	36	23,7
3) схильність до фантазування	52	34,2
4) почуття дорослості	44	28,9
5) імпульсивність	28	18,4

6) негативізм	32	21,0
7) товариськість	20	13,1
8) прагнення до референта	4	2,6
9) фрагментарність сприйняття	28	18,4
19. Які риси притаманні психологічним особливостям формування показань малолітніх потерпілих?		
1) яскраве емоційне забарвлення	79	51,9
2) поверховість сприйняття та відтворення	70	46,0
3) вибірковість сприйняття та відтворення	47	30,9
4) повнота сприйняття, запам'ятовування та відтворення	20	13,1
20. Яким чином, на Вашу думку, впливає фантазування малолітніх на їх показання?		
1) виникає неправда у показаннях	116	76,3
2) виникають добросовісні помилки у показаннях	48	31,6
3) формуються достатньо повні показання	-	-
21. На Вашу думку, які найбільш типові ситуації виникають під час розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх?		
1) потерпіла дає достовірні показання і займає активну позицію у викритті злочинця	48	31,6
2) потерпіла відмовляється давати показання, пояснити причини такої відмови та з'являється в органи досудового розслідування	60	39,5
3) потерпіла дає недостовірні показання, змінює раніше дані показання	36	23,7
4) потерпіла не пам'ятає обставин злочину внаслідок амнезії, приховує її настання чи, навпаки, посилається на неї.	28	18,4
22. Які ви можете виділити основні першочергові слідчі (розшукові) дії при розслідуванні злочинів даної категорії?		
1) допит потерпілого	136	89,5
2) слідчий огляд	56	36,8
3) затримання підозрюваного	8	5,3
4) особистий обшук підозрюваного	12	7,9
5) допит підозрюваного	20	13,2
6) допит свідків	72	47,4
7) призначення судово-медичної, судово-психологічної та інших експертиз	76	50,0
23. На Вашу думку, на що потрібно звернути увагу, для успішного проведення допиту малолітнього потерпілого?		
1) вибір місця проведення допиту	52	34,2
2) час проведення допиту	28	18,4
3) ступінь взаємодії слідчого з батьками малолітнього	36	23,7

4) участь педагога	48	31,6
5) участь психолога	84	55,3
6) кількість присутніх	40	26,3
7) вибір необхідної форми взаємодії з дитиною	76	50,0
24. Під час допиту малолітніх потерпілих та виборі тактичних прийомів допиту, чи враховуєте Ви індивідуальні та вікові особливості малолітнього потерпілого?		
1) так	144	94,7
2) ні	8	5,3
25. Чи варто використовувати аудіо та відео фіксацію показань малолітнього потерпілого?		
1) так	96	63,2
2) ні	56	36,8
26. З Вашого особистого досвіду, чи у всіх випадках потерпіла особа звертається за допомогою до правоохоронних органів (відповідь обґрунтуйте)?		
1) так	12	7,9
2) ні	140	92,1
27. З якої причини, на Вашу думку, інформація про вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх не завжди реєструється правоохоронними органами і не враховується офіційною статистикою?		
1) приховується малолітніми потерпілими	80	52,6
2) приховується батьками малолітніх потерпілих	72	47,4
3) не розглядається малолітніми потерпілими та їх батьками як злочин	40	26,3
4) не розглядається правоохоронними органами як злочин	4	2,6
5) інше	-	-
28. Які фактори, на Вашу думку, зумовлюють недостатню ефективність діяльності правоохоронних органів щодо виявлення та розслідування насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) недостатня обізнаність про способи їх вчинення	12	7,9
2) відсутність розроблених сучасних методик розслідування	60	
3) недостатній рівень використання оперативно-розшукових можливостей	24	15,8
4) неефективна взаємодія різних служб і відомств	84	
5) корупційні процеси в державі та протидія зацікавлених осіб	16	
6) інше	4	
29. Чи має місце, на Вашу думку, протидія розкриттю та		

розслідуванню насильницьких дій відносно малолітніх?		
1) так	72	47,4
2) ні	24	15,8
3) важко відповісти	56	36,8
30. Якщо так, то в яких формах?		
1) вжиття заходів щодо приховання слідів на етапі підготовки і вчинення злочинів	36	23,7
2) ненадання фізичними та юридичними особами необхідної доказової інформації або знищення її джерел	24	15,8
3) вплив на учасників процесу	36	23,7
4) використання корупційних зв'язків для створення штучних перешкод кримінально-процесуального або службового характеру	12	7,9
31. З боку яких осіб здійснюється така протидія:		
1) з боку підозрюваних, обвинувачених та їх спільників	68	44,7
2) з боку малолітнього потерпілого	36	23,7
3) з боку батьків малолітнього потерпілого	28	18,4
4) з боку керівництва органу розслідування або безпосереднього керівництва	-	-
5) з боку посадових осіб інших державних і недержавних структур (прокуратури, суду, адвокатів та інше)	16	10,5
32. Як Ви вважаєте, в яких напрямках слід вести наукові (криміналістичні) дослідження для ефективного розслідування насильницьких злочинів?		
1) вдосконалення чинного законодавства	68	44,7
2) підготовка висококваліфікованих кадрів	77	50,7
3) розробка окремих методик розслідування злочинів	85	55,9
4) інше	9	5,9
33. На які питання слід звернути особливу увагу при розробці методики розслідування насильницьких злочинів відносно малолітніх?		
1) основні способи вчинення злочинів, механізми та схеми окремих кримінальних операцій з притаманними їм ознаками	53	34,9
2) про типові ситуації, що складаються при отриманні первинної інформації, документуванні злочинних дій і реалізації оперативних матеріалів	56	36,8
3) про особливості проведення допиту малолітніх потерпілих	107	70,4
4) про особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій	85	55,9
5) про форми та використання спеціальних знань та можливості судових експертиз	59	38,8

6) інше	1	0,7
34. Вкажіть криміналістичнозначущі ознаки особи малолітнього потерпілого, які впливають на результати допиту		
1) довірливість	145	95,2
2) наївність	133	87,4
3) інфантильність	132	86,8
4) відставання психічного розвитку	86	56,7
5) емоційна неврівноваженість	47,2	31,1
35. Вкажіть найбільш ефективні прийоми допиту малолітнього потерпілого		
1) використання слідчим зображувального та творчого потенціалу малолітньої особи /малювання, обличчя почуттів, гра з анатомічними ляльками, шкатулка із секретами/	95	62,5
2) використання можливостей «зелених кімнат» з метою створення сприятливої обстановки	94	61,8
3) надання малолітній особі /гра з іграшками, телефон/	90	59,2
4) проведення повторного допиту	86	56,6
5) проведення допиту з мінімальним періодом розриву від часу вчинення злочину	110	72,4
6) допит на місці вчинення злочину	73	48

**Зведені дані вивчення кримінальних проваджень (справ)
про насильницькі злочини відносно малолітніх потерпілих**

1. Відносини, в яких перебували малолітня потерпіла особа та злочинець.	
1) родинні стосунки	65,8
- падчерки	47,4
- дочка, син	21,0
- онучка, онук	7,9
- племінниця, племінник	24,3
2) знаходились у матеріальній та психологічній залежності	23,7
3) знайомі за місцем проживання	34,2
4) дружні відносини	7,2
5) взагалі не знайомі	34,9
2. Рівень участі батьків, опікунів та інших родичів у вчиненні насильницьких дій відносно малолітніх.	
1) не менш як 90%	5,9
2) не менш як 50%	60,5
3) незначний	23,0
4) важко відповісти	15,1
3. Місце вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх.	
1) під'їзди будинків і сходові площадки	11,2
2) підвали й горища будівель	19,1
3) лісові масиви, паркові зони й поля	27,0
4) квартира, будинок	44,7
5) гуртожитки	12,5
6) нежилі або занедбані (пусті) приміщення	34,9
7) інше	3,9
4. Обтяжуючі обставини вчинення насильницьких злочинів відносно малолітніх потерпілих.	
1) вчинене повторно	47,4
2) вчинене групою осіб	39,5
3) що спричинило особливо тяжкі наслідки	34,2
5. Види наслідків, які найчастіше зустрічаються після вчинення насильницьких дій.	
1) легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження;	63,2
2) тяжкі тілесні ушкодження;	15,8
3) необережне вбивство;	5,3
4) самогубство потерпілої особи;	18,4
5) психічне захворювання	34,2

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

М.С. Пуцкірідзе

12 лютого 2018 року

А К Т

**впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування
матеріалів дисертаційного дослідження здобувача кафедри
криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх
справ Гірука Володимира Володимировича на тему: «Тактика допиту
малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів»**

Комісія у складі: заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Шевчишен А.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Борець І.В., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Гірука Володимира Володимировича на тему: «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук

Д.М. Мірковець

Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук

А.В. Шевчишен

Старший слідчий в особливо важливих
справах ГСУ НП України

І.В. Борець

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника
ГУНП в Київській області –
начальник кримінальної поліції
доктор юридичних наук
підполковник поліції

А.А. Нсбитов

2018р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри криміналістики та судової медицини Національної
академії внутрішніх справ Гірука Володимира Віталійовича з теми
«Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» у
практичну діяльність**

Комісія у складі:

Заступника начальника головного управління – начальника слідчого управління ГУНП в Київській області підполковника поліції Рекуна С.С.; заступника начальника слідчого управління - начальника відділу розслідування особливо тяжких злочинів ГУНП в Київській області підполковника поліції Йовенка І.І.; заступника начальника відділу розкриття злочинів проти особи УКР ГУНП в Київській області підполковника поліції Шишкіна П.О. склала даний акт про те, що окремі пропозиції, надані за результатами дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики та судової медицини НАВС Гірука Володимира Віталійовича з теми «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» (спеціальність 12.00.09) можуть бути використані у системі службової підготовки та у практичній діяльності оперативних працівників та слідчих при запобіганні, виявленні, розкритті та розслідуванні вказаної категорії злочинів.

Члени комісії:

**Заступник начальника ГУ –
начальник СУ ГУНП
в Київській області
підполковник поліції**

С.С. Рекун

Заступник начальника СУ ГУ –
начальник відділу розслідування
особливо тяжких злочинів
ГУНП в Київській області
підполковник поліції

І.І. Йовенко

Заступник начальника відділу
розкриття злочинів проти особи УКР
ГУНП в Київській області
підполковник поліції

П.О. Шишкін

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції в
Житомирській області –
начальник Слідчого управління
ГУНП в Житомирській області.

Володимир Шевців

11.02.2021 року

АКТ

впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача Національної академії внутрішніх справ Гірука Володимира Віталійовича на тему: «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у практичну діяльність Головного управління Національної поліції в Житомирській області

Комісія у складі: начальника відділу розслідування злочинів, учинених дітьми СУ ГУНП в Житомирській області Коровчук Я.В., старшого слідчого відділу розслідування злочинів, учинених дітьми СУ ГУНП в Житомирській області Яскажук І.І., слідчого розслідування злочинів, учинених дітьми СУ ГУНП в Житомирській області Воробйова В.В., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача Національної академії внутрішніх справ Гірука Володимира Віталійовича на тему «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» становлять значну наукову та практичну цінність та можуть застосовуватись у діяльності підрозділів Головного управління Національної поліції в Житомирській області, зокрема під час проведення занять у системі службової підготовки.

Для практичної діяльності важливе значення мають висновки, пропозиції та рекомендації, що відображені за змістом низки наукових робіт В.В. Гірука. До основних із них слід віднести:

1. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.

2. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 26. С. 115-118.

3. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство*. 2017. № 4-2. С. 172-176.

4. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322-327.

5. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ*, (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 121-123.

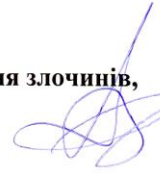
6. Гірук В. В. Тактичні правила підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні: матеріали міжн. наук.-практ. конф.*, (м. Львів, 18-19 серпня 2017 р.). Львів, 2017. С. 102-105.

7. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертиз: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 137-141.

8. Гірук В.В. Організація допиту малолітнього потерпілого. *Юридична наука*. 2019. №7. С. 178-184.

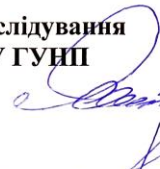
9. Гірук В.В. Допит малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. тактичні особливості та процесуальні засади. *Юридична наука*. 2020. №2. С. 199-205.

**Начальник відділу розслідування злочинів,
учинених дітьми СУ ГУНП
в Житомирській області**

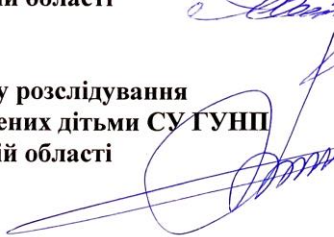
Яніна КОРОВЧУК

**Старший слідчий відділу розслідування
злочинів, учинених дітьми СУ ГУНП
в Житомирській області**

Ірина ЯСКАЖУК

**Слідчий відділу розслідування
злочинів, учинених дітьми СУ ГУНП
в Житомирській області**

Віталій ВОРОБЙОВ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ

2021 року

АКТ

впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача Національної академії внутрішніх справ Гірука Володимира Віталійовича на тему: «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність в освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: директора Інституту підготовки керівних кадрів та підвищення кваліфікації, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки та техніки України, полковника поліції Удалової Л.Д. (голова), начальника навчально-наукового інституту № 2, кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Саковського А.А., завідувача кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, доцента, підполковника поліції Самодіна А.В., начальника навчально-методичного відділу підполковника поліції Колодейчак С.І. склала цей акт про те, що результати дисертації Гірука В.В. впроваджені в освітній процес академії.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних матеріалах, де як джерела рекомендовані наступні публікації:

1. Гірук В. В. Характеристика малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів: криміналістичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 5-2. С. 131–134.

2. Гірук В. В. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила насильницький злочин відносно малолітнього потерпілого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С. 221–224.

3. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.

4. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 26. С. 115-118.

5. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство*. 2017. № 4-2. С. 172-176.

6. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322-327.

7. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ, (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 121-123.

8. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 137-141.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені матеріали мають належний науковий та практичний рівень розробки проблематики теми дисертаційного дослідження, ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих Гіруком В.В. законодавчих, наукових та емпіричних джерел, відображені у науково-методичних матеріалах з навчальних дисциплін «Криміналістика» та «Методика розслідування кримінальних правопорушень» для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра, «Слідчий огляд» для здобувачів ступеня вищої освіти магістр, а також використовуються у системі підвищення кваліфікації працівників Національної поліції України.

Голова комісії:

Лариса УДАЛОВА

Члени комісії:

Андрій САКОВСЬКИЙ

Артем САМОДІН

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ

року

АКТ

впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача Національної академії внутрішніх справ Гірука Володимира Віталійовича на тему: «Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у наукову діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України полковника поліції Никифорчука Д.Й. (голова), професора кафедри криміналістики та судової медицини, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Чорноус Ю.М., наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук майора поліції Бондара С.В. склала цей акт про те, що науковий доробок, підготовлений здобувачем кафедри криміналістики та судової медицини Гіруком В.В. має важливе значення для використання під час підготовки та проведення допиту малолітніх потерпілих, містить науково-обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, а також впроваджений у наукову діяльність Національної академії внутрішніх справ.

Отримані в результаті дослідження положення, рекомендації, пропозиції знайшли своє відображення у виданій автором науковій літературі, зокрема:

1. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.

2. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 26. С. 115-118.

3. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство*. 2017. № 4-2. С. 172-176.

4. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322-327.

5. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ, (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 121-123.

6. Гірук В. В. Тактичні правила підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., (м. Львів, 18-19 серпня 2017 р.). Львів, 2017. С. 102-105.

7. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 137-141.

Результати досліджень Гірука В.В. мають змістовний науковий та практичний рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором законодавчих, наукових та емпіричних джерел, а також використовуються у науковій діяльності Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час підготовки методичних рекомендацій та проведенні наукових досліджень.

Голова комісії:

Дмитро НИКИФОРЧУК

Члени комісії:

Юлія ЧОРНОУС

Сергій БОНДАР

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гірук В. В. Характеристика малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів: криміналістичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 5-2. С. 131–134.
2. Гірук В. В. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила насильницький злочин відносно малолітнього потерпілого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С. 221–224.
3. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2-2. С. 60–65.
4. Гірук В. В. Нейтралізація протидії розслідуванню у ході допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 26. С. 118-121.
5. Гірук В. В. Зміст та особливості застосування прийомів активізації пам'яті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Право і суспільство*. 2017. № 4-2. С. 178-182.
6. Гірук В. В. Тактичні ризики під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 322-327.
7. Гірук В.В. Організація допиту малолітнього потерпілого. *Юридична наука*. 2019. №7. С. 178-184.

8. Гірук В.В. Допит малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. тактичні особливості та процесуальні засади. *Юридична наука*. 2020. №2. С. 199-205.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Гірук В. В. Вплив обстановки вчинення насильницьких дій на формування показань малолітнього потерпілого. *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. тез та доповідей підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ (Київ, 22 квіт. 2016 р.). Київ, 2016. С. 117-119.

10. Гірук В. В. Способи вчинення насильницьких дій щодо малолітніх осіб. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: зб. тез та доповідей міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 трав. 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 1. С. 135–137.

11. Гірук В. В. Тактичні правила підготовки до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., (м. Львів, 18-19 серпня 2017 р.). Львів, 2017. С. 102-105.

12. Гірук В. В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 147-151.

13. Гірук В.В. Окремі аспекти використання досягнень сучасної науки та техніки під час допиту малолітнього потерпілого. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 лют. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 200–201.